

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Μαρίνος Μπουλούτης

Εναλλακτικός Τύπος της Μεταπολίτευσης (1978-1981) :

Θεματικές προσεγγίσεις των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα*

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αθήνα, 2023

Εξεταστική Επιτροπή

Νίκος Θεοτοκάς, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Κώστας Κατσάπης, ΕΔΙΠ Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright© Μαρίνος Μπουλούτης, 2023

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα. Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

*Είμαστε εμείς οι ονειροπαρμένοι τρελλοί της γης
με τη φλογισμένη καρδιά και τα έξαλλα μάτια.
Είμαστε οι αλύτρωτοι στοχαστές και οι τραγικοί ερωτευμένοι.
Χίλιοι ήλιοι κυλούνε μες στο αίμα μας
κι ολούθε μας κυνηγά το όραμα του απείρου.
Η φόρμα δεν μπορεί να μας δαμάσει.
Εμείς ερωτευθήκαμε την ουσία του είναι μας
και σ' όλους μας τους έρωτες αυτήν αγαπούμε.
Είμαστε οι μεγάλοι ενθουσιασμένοι κι οι μεγάλοι αρνητές.
Κλείνουμε μέσα μας τον κόσμο όλο και δεν είμαστε τίποτα απ'
αυτόν τον κόσμο
Οι μέρες μας είναι πυρκαγιά κι οι νύχτες μας ένα πέλαγο
Γύρω μας αντηχεί το γέλιο των ανθρώπων.*

Είμαστε οι προάγγελοι του χάους.

(Εμείς οι λίγοι, Λένα Τσούχλου)

Συντομογραφίες

ΑΑΣΠΕ: Αντιφασιστική Αντιϊμπεριαλιστική Σπουδαστική Παράταξη Ελλάδας (ΕΚΚΕ)

ΑΚΟΕ: Απελευθερωτικό Κίνημα Ομοφυλοφίλων Ελλάδας

ΑΜΟΘ: Αυτόνομο Μέτωπο Ομοφυλόφιλων Θεσσαλονίκης

ΑΣΚΤ: Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών

ΑΣΟΕΕ: Ανώτατη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών

βλ.: βλέπε

ΕΓΕ: Ένωση Γυναικών Ελλάδας

ΕΜΠ :Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

ΕΟΜΕΔ: Ελληνικό Ομοφυλοφιλικό Μέτωπο Επαναστατικής Δράσης

επιμ.: επιμέλεια

IBM: International Business Machines Corporation

ΚΑΓ: Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών

ΚΔΓ: Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών

ΚΚΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας

ΚΝΕ: Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας

ΛΟΑΤΚΙ: Λεσβίες, Ομοφυλόφιλοι, Αμφιφυλόφιλοι, Τρανς, Κουήρ, Ίντερσεξ

μτφρ.: μετάφραση

ΟΓΕ: Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδας

ΠΑΣΟΚ: Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα

ΠΠΣΠ: Προοδευτική Πανσπουδαστική Συνδικαλιστική Παράταξη (ΚΚΕ μλ)

σ.: σελίδα

τ.χ.: τεύχος

Ευχαριστίες

Θέλω να ευχαριστήσω τους Αλέξη και Νικόλα Χρηστάκη, Κώστα, Νίκο, Δ.Α., Τέο Ρόμβο και Χαρά Πελεκάνου για την εμπιστοσύνη τους και τις συνεντεύξεις που μου παραχώρησαν για το παρόν πόνημα. Καθένας και καθεμία τους συνεισέφεραν προσφέροντας διαφορετικά στοιχεία, εμπλουτίζοντας, έτσι, τη συνολική εικόνα γύρω από το αντικείμενο της ανά χείρας εργασίας. Δίχως τη δική τους βοήθεια, το παρόν πόνημα θα ήταν ιδιαίτερα ελλιπές. Επίσης, θέλω να ευχαριστήσω τον Ηλία και τη Θέκλα Τσελεπή, που με έφεραν σε επαφή με πολλές και πολλούς από όσες και όσους έλαβα συνεντεύξεις, τον Νίκο Σούζα, που μου διέθεσε συναφή με τα υπό εξέταση έντυπα της ίδιας περιόδου, τα οποία – παρά το ότι δεν εντάσσονται στο παρόν πόνημα – συνθέτουν την ευρύτερη εικόνα της underground ή εναλλακτικής έντυπης δραστηριότητας της Μεταπολίτευσης, τον Γιάννη Κολοβό και τον Γιώργο Σωτηρέλλο, για τη γνωριμία και τη συζήτηση που είχαμε αναφορικά με το θέμα, τον Νεκτάριο Παπαδημητρίου για τη διάθεση σημαντικού μέρους της προδικτατορικής εναλλακτικής έντυπης δραστηριότητας και τον Δημήτρη Πουλικάκο, με τον οποίο –παρά το ότι δεν καταφέραμε να ολοκληρώσουμε μια συνέντευξη για το θέμα της εργασίας, λόγω ασφυκτικού προγράμματος –είχαμε μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα συζήτηση κατά τη γνωριμία μας, για την οποία είμαι ευγνώμων τόσο στον ίδιο όσο και στη Θέκλα Τσελεπή, που μεσολάβησε για αυτή τη συνάντηση. Η συμβολή τόσο εκείνων που συμμετέχουν σε πρώτο πλάνο στο παρόν πόνημα, μέσω των συνεντεύξεών τους όσο και εκείνων, με τους οποίους γνωριστήκαμε και είχαμε χαλαρές συζητήσεις, ήταν ιδιαίτερα σημαντική. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό των ΑΣΚΙ, για την παροχή της δυνατότητας να ερευνήσω πολλά από τα τεύχη του περιοδικού *Ιδεοδρόμιο*, τα οποία είναι συγκεντρωμένα στο Αρχαιοστάσιο των ΑΣΚΙ, στην οδό Σωκράτους. Επιπλέον, θέλω να ευχαριστήσω τους Νίκο Θεοτοκά και Κώστα Κατσάπη, καθηγητές μου στο μεταπτυχιακό

πρόγραμμα, για την ενθάρρυνση, τους επικοδομητικούς διαλόγους μας και τις κατευθύνσεις τους αναφορικά με το αντικείμενο πραγμάτευσης της παρούσας Διπλωματικής. Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω όλες και όλους, με τις οποίες και τους οποίους συμπορευτήκαμε σε αυτό το δίχρονο όμορφο ταξίδι των μεταπτυχιακών σπουδών μας, τους συμφοιτητές και τις συμφοιτήτριές μου, ανταλλάσσοντας απόψεις και προβληματισμούς και δημιουργώντας παρέες. Άλλωστε, οι παρέες είναι εκείνες που γράφουν ιστορία όσο κι αν η ‘‘επίσημη’’ ιστοριογραφία τείνει πολλές φορές να το λησμονεί.

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες	4
Ευχαριστίες	5
Περίληψη	8
Abstract.....	10
Εισαγωγή	12
1. Το ιστορικό πλαίσιο έκδοσης των περιοδικών <i>Ιδεοδρόμιο</i> και <i>Τρύπα</i>	22
2. Το περιοδικό <i>Ιδεοδρόμιο</i>	31
2.1 Ο τρόπος και τα στάδια υλοποίησης.....	31
2.2 Θεματικές προσεγγίσεις του περιοδικού <i>Ιδεοδρόμιο</i>	43
2.2.1 Προσεγγίσεις φεμινιστικών θεμάτων από το περιοδικό <i>Ιδεοδρόμιο</i>	43
2.2.2 Προσεγγίσεις ομοφυλοφιλικών θεμάτων από το περιοδικό <i>Ιδεοδρόμιο</i>	62
2.2.3 Προσεγγίσεις μαθητικών θεμάτων από το περιοδικό <i>Ιδεοδρόμιο</i>	74
2.2.4 Προσεγγίσεις φοιτητικών θεμάτων από το περιοδικό <i>Ιδεοδρόμιο</i>	77
2.2.5 Προσεγγίσεις μουσικών θεμάτων από το περιοδικό <i>Ιδεοδρόμιο</i>	85
3. Το περιοδικό <i>Τρύπα</i>	93
3.1 Ο τρόπος και τα στάδια υλοποίησης.....	93
3.2 Θεματικές προσεγγίσεις του περιοδικού <i>Τρύπα</i>	97
3.2.1 Προσεγγίσεις φεμινιστικών θεμάτων από το περιοδικό <i>Τρύπα</i>	97
3.2.2 Προσεγγίσεις φοιτητικών θεμάτων από το περιοδικό <i>Τρύπα</i>	98
3.2.3 Προσεγγίσεις μουσικών θεμάτων από το περιοδικό <i>Τρύπα</i>	99
Επίλογος	100
Παραρτήματα	107
Πηγές και βιβλιογραφία	197

Περίληψη

Εναλλακτικός Τύπος της Μεταπολίτευσης (1978-1981) :

Θεματικές προσεγγίσεις των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα*

Τα περιοδικά *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα* αποτέλεσαν χαρακτηριστικές περιπτώσεις της μεταπολιτευτικής εκδοτικής δραστηριότητας που συνδέθηκε με την ευρύτερη νεανική ριζοσπαστικοποίηση της εποχής. Η εν λόγω νεανική ριζοσπαστικοποίηση εκφράστηκε μέσα από την ανάπτυξη έντονης ακτιβιστικής δραστηριότητας και κινητοποιήσεων αυτόνομου χαρακτήρα μερίδας της μεταπολιτευτικής νεολαίας, που διεκδικούσε την πολιτική και πολιτισμική της αυθυπαρξία αμφισβητώντας τις κυρίαρχες πολιτικές και πολιτισμικές νόρμες. Στο παρόν πόνημα επιχειρείται, μέσα από την αναφορά στις συνθήκες έκδοσης, καθώς και μέσα από τη θεματική ανάλυση των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα*, η εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με το χαρακτήρα των περιοδικών, η ανάδειξη των θέσεών τους πάνω σε θέματα πολιτικής και κουλτούρας, που απασχόλησαν ένα μεγάλο κομμάτι της νεολαίας της εποχής, η συγκριτική μελέτη των δύο περιοδικών και η απόδειξη του αν και κατά πόσο συνέβαλαν στον εμπλουτισμό ή και στη διαμόρφωση μιας νεανικής συλλογικής ταυτότητας. Για την προσέγγιση του αντικειμένου μας, πλην των σχετικών πηγών και της βιβλιογραφίας, αξιοποιήθηκαν προφορικές μαρτυρίες που παραχωρήθηκαν ακριβώς για την εκπόνηση του παρόντος πονήματος. Η συνέντευξη με τον Αλέξη Χρηστάκη, γιο του Λεωνίδα Χρηστάκη, πραγματοποιήθηκε στο χώρο όπου στεγάζονταν οι εκδόσεις Τυφλόμυγα, με παρουσία των φίλων του Κώστα και Νίκου, οι οποίοι συμμετείχαν στη συζήτηση και δέχτηκαν να συμπεριληφθούν φράσεις τους στην εργασία, με την προϋπόθεση να αναφερθούν μόνο τα μικρά τους ονόματα. Η συζήτηση με τον Δ.Α., συνεργάτη του Λεωνίδα Χρηστάκη στο *Ιδεοδρόμιο*, πραγματοποιήθηκε στο “Καφενείο” της οδού Ναυαρίνου, στα Εξάρχεια και ο ίδιος ζήτησε η αναφορά στο όνομά του να γίνει με τη μορφή συντομογραφίας. Η συνάντηση με τον Νικόλα Χρηστάκη, επίσης γιο του Λεωνίδα Χρηστάκη και καθηγητή Κοινωνικής

Ψυχολογίας στο τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης της σχολής Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του ΕΚΠΑ, έλαβε χώρα στο γραφείο του, στην οδό Σοφοκλέους. Η συνέντευξη με τον Τέο Ρόμβο, εκδότη της *Τρύπας* και την Χαρά Πελεκάνου, φιλόλογο, σύντροφο του Τέο Ρόμβου και συνεργάτιδα της *Τρύπας*, πραγματοποιήθηκε στο σπίτι τους, στην Άνω Σύρο. Όλες οι συνεντεύξεις ηχογραφήθηκαν με ψηφιακό καταγραφικό και απομαγνητοφωνήθηκαν στα παραρτήματα της εργασίας.

Abstract

Metapolitefsi's Alternative Press (1978-1981): Thematic approaches of Ideodromio and Trypa magazines

The magazines *Ideodromio* and *Trypa* were typical cases of the post-regime publishing activity associated with the wider youth radicalization of the time. This youth radicalization was expressed through the development of intense activist activity and mobilizations of an autonomous part of the post-regime youth, who claimed their political and cultural self-existence by challenging the dominant political and cultural norms. In this essay, an attempt is made, through the reference to the conditions of publication, as well as through the thematic analysis of the journals *Ideodromio* and *Trypa*, to draw conclusions regarding the character of the journals, to highlight their positions on issues of politics and culture, which concerned a large part of the youth of the time, to compare the two journals and to prove whether and to what extent they contributed to the enrichment or even the formation of a youth collective identity. In order to approach our subject, apart from the relevant sources and bibliography, oral testimonies provided precisely for the elaboration of this work were used. The interview with Alexis Christakis, son of Leonidas Christakis, took place in the premises where Tyflomiga publications were housed, in the presence of his friends Kostas and Nikos, who participated in the discussion and agreed to include their phrases in the paper, provided that only their first names were mentioned. The discussion with D.A., a partner of Leonidas Christakis at the *Ideodromio*, took place at the "Kafeneio" on Navarinou Street, in Exarchia, and he asked that the reference to his name be made in the form of an abbreviation. The meeting with Nikolas Christakis, also son of Leonidas Christakis and professor of Social Psychology at the Department of Communication and Mass Media of the School of Economics and Political Sciences of the National and Kapodistrian University of Athens, took place at his

office on Sofokleous Street. The interview with Theo Romvos, publisher of *Trypa* and Chara Pelekanos, philologist, partner of Theo Romvos and collaborator of *Trypa*, took place at their home in Ano Syros. All interviews were recorded with a digital recorder and transcribed in the appendices of the paper.

Εισαγωγή

Στο παρόν πόνημα επιχειρείται η προσέγγιση επιμέρους θεμάτων στα τεύχη των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* (1978-2004) και *Τρύπα* (1980-1981). Το πρώτο εκδιδόταν από τον Λεωνίδα Χρηστάκη και το δεύτερο από τον Τέο Ρόμβο. Το χρονικό πλαίσιο εντός του οποίου πρόκειται να κινηθεί η ανά χείρας εργασίας ξεκινά από το 1978 και ολοκληρώνεται στο έτος 1981. Η επιλογή για την εν λόγω χρονική οριοθέτηση έχει να κάνει με το ότι το 1978 ξεκινά η έκδοση του *Ιδεοδρόμιου*, ενώ η ολοκλήρωση στο 1981 αφορά αφενός το σταμάτημα της έκδοσης του περιοδικού *Τρύπα*, τον Ιούλιο του 1981 και αφετέρου τις αλλαγές που παρατηρούνται στις προσεγγίσεις των θεματικών, στο σχολιασμό και την κριτική του *Ιδεοδρόμιου* εντός της νέας πολιτικής συγκυρίας, με την ανάδειξη του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Τα θέματα στα οποία πρόκειται να εστιάσουμε αφορούν γυναικεία ζητήματα και όψεις του φεμινιστικού κινήματος της Μεταπολίτευσης, ομοφυλοφιλικά ζητήματα και το σχετικό κίνημα που αναπτύσσεται εκείνη την εποχή αναφορικά με αυτά, μαθητικά και φοιτητικά ζητήματα, αλλά και πολιτισμικές αναφορές της νεολαίας, όπως η ροκ και η πανκ μουσική.

Η επιλογή για τη μελέτη του συνόλου των προαναφερόμενων θεμάτων πραγματοποιήθηκε με βάση την άποψη του γράφοντα ότι υπό την ολική τους προσέγγιση καθίσταται δυνατή η πρόσληψη της ευρύτερης εικόνας των ανησυχιών, αναφορών και θέσεων – τόσο αναφορικά με αμιγώς πολιτικά ζητήματα όσο και με θέματα πολιτισμού – μιας αναδυόμενης και υπό συγκρότηση νεανικής συλλογικής ταυτότητας της εποχής. Με άλλα λόγια, η συνολική μας αναφορά στα παραπάνω θέματα και όχι η μερική ανάλυση ενός ή κάποιων από αυτά, βασίζεται στην άποψή μας ότι μπορούν να θεωρηθούν εν γένει νεανικά ζητήματα, γεγονός που αποτελεί τον κοινό τους άξονα, το βασικό ενοποιητικό τους στοιχείο. Όπως θα επιχειρηθεί να καταδειχθεί στην πορεία της εργασίας τα προαναφερόμενα ζητήματα αποτέλεσαν πεδία προβληματισμού και ζύμωσης, απ' όπου προέκυψαν στοιχεία καθορισμού και ταυτότητας μερίδας της

μεταπολιτευτικής νεολαίας.

Επίσης, το νεαρό της ηλικίας όσων από τους συνεργάτες και τις συνεργάτιδες των δύο εντύπων αρθρογραφούσαν αναφορικά με τα προαναφερόμενα ζητήματα, μας οδηγούν τόσο στο συμπέρασμα ότι τα εν λόγω θέματα αποτέλεσαν πεδία προβληματισμού και ζυμώσεων σε μειονοτικούς αλλά δυναμικούς κύκλους της νεολαίας της Μεταπολίτευσης όσο και στο ότι τα περιοδικά *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα* αποτέλεσαν μορφές έκφρασης των κοινών αυτών αναφορών της υπό συγκρότηση νεανικής συλλογικής ταυτότητας που αναφέρθηκε προηγουμένως. Με λίγα λόγια, θα λέγαμε ότι τόσο το *Ιδεοδρόμιο* όσο και η *Τρύπα* αποτέλεσαν μορφές έκφρασης ζυμώσεων που συντελέστηκαν από τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια στο χώρο της νεολαίας, αντανάκλαση ενός νεανικού ρεύματος αμφισβήτησης που αφορούσε εξίσου όψεις της πολιτικής και της κουλτούρας σε επίπεδο καθημερινής ζωής.

Επιπλέον, εξίσου σημαντικό λόγο για την προσέγγιση των παραπάνω θεμάτων μέσα από τις σελίδες των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα* αποτελεί το πεδίο των ερευνητικών ενδιαφερόντων του γράφοντα, που αφορά όψεις του νεανικού μεταπολιτευτικού Τύπου, πλευρές της πολιτικής δράσης και της κουλτούρας που εντοπίζονται στο χώρο της νεολαίας της Μεταπολίτευσης, όπως η ανάπτυξη νέων μορφών κοινωνικής διαμαρτυρίας, η απήχηση των νέων κοινωνικών κινημάτων στη μεταπολιτευτική νεολαία και η πολιτισμική ιστορία της νεολαίας της περιόδου. Όπως άλλωστε έχουμε αφήσει να εννοηθεί μέχρι στιγμής και θα φανεί μέσα από την πορεία της εργασίας μας, τα θέματα των εντύπων που θα αναλυθούν σχετίζονται με αυτή την πολιτική ριζοσπαστικοποίηση μιας πλευράς των νέων της περιόδου και με την επαφή τους με καινοφανείς πολιτιστικές εκφράσεις.

Ωστόσο, ένα εγχείρημα ερευνητικής προσέγγισης εντύπων όπως τα περιοδικά *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα* έχει τις δικές του ιδιαίτερες προκλήσεις. Η ύπαρξη μικρού αριθμού αντίστοιχων ερευνητικών προσπαθειών, πλην όμως ιδιαίτερα σημαντικών, ή συγκεντρωτικών και συστηματικών προσεγγίσεων στις μέρες μας αναγκάζει την έρευνα να

ξεκινά σχεδόν από μηδενική βάση, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την εξαγωγή συμπερασμάτων και τη διατύπωση ερμηνείας, ενώ παράλληλα το γεγονός της δυσκολίας κατάταξης των προαναφερόμενων περιοδικών σε μια συγκεκριμένη κατηγορία εντύπων γεννά ερευνητικές και ερμηνευτικές προκλήσεις όσον αφορά τη διασαφήνιση της φυσιογνωμίας και την απόδοση συγκεκριμένου ορισμού σε αυτά.

Όπως προαναφέρθηκε, έντυπα, όπως τα υπό εξέταση, διαφοροποιούνται τόσο από έντυπα του επίσημου και εμπορικού Τύπου όσο και από άλλα νεανικά έντυπα της εποχής, όπως τα νεανικά κομματικά έντυπα της αριστεράς. Παρά τις σαφείς πολιτικές θέσεις τους, το συμμετοχικό χαρακτήρα τους και την αλληλεπίδρασή τους με αναδυόμενα νεανικά σύνολα της εποχής, δεν αποτελούν έντυπα μιας συγκροτημένης πολιτικής συλλογικότητας. Συνεπώς, η δυσκολία που αναφύεται αναφορικά με την κατάταξή τους είναι προφανής.

Η συμπερίληψη των δύο περιοδικών στην ανά χείρας εργασία βασίζεται αφενός στη συνάφειά τους σχετικά με την αναφορά τους, αν όχι σε όλο του φάσμα των προαναφερόμενων θεμάτων, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο μέρος αυτών, δίχως αυτό να σημαίνει ότι δεν παρατηρούνται επιμέρους διαφορετικά στοιχεία μεταξύ τους και αφετέρου στο γεγονός ότι το *Ιδεοδρόμιο* και η *Τρύπα* σχετίστηκαν με το ευρύτερο φαινόμενο της ανάδυσης μιας πληθώρας ανεξάρτητων εκδοτικών εγχειρημάτων της Μεταπολίτευσης, με χωρική αναφορά στην περιοχή των Εξαρχείων, τα οποία δύνανται να υπαχθούν στον εναλλακτικό Τύπο της Μεταπολίτευσης, κάτι που γίνεται, άλλωστε, ήδη μέσω του τίτλου του παρόντος πονήματος.

Σε αυτό το σημείο αναφέρονται ορισμένα εύλογα ερωτήματα, όπως: με ποιο σκεπτικό και με ποια κριτήρια μπορούμε, πράγματι, να αποδώσουμε τον χαρακτηρισμό “εναλλακτικός” σε ένα μέρος της έντυπης μεταπολιτευτικής δραστηριότητας; Πώς και γιατί χρησιμοποιείται ο εν λόγω όρος στην ανά χείρας εργασία; Εναλλακτικός ως προς τι; Ποια στοιχεία καθιστούν τα περιοδικά *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα* εναλλακτικά;

Οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι η χρήση του όρου “εναλλακτικός Τύπος” για τα περιοδικά *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα*, δεν αντιτίθεται στον χαρακτηρισμό τους ως underground έντυπα, που τους αποδίδεται από πληθώρα μελετητών. Η χρήση του όρου “εναλλακτικός Τύπος” για τα περιοδικά *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα* προέκυψε αφενός ύστερα από τη μελέτη των συνθηκών έκδοσης και του περιεχομένου τους, που τα καθιστούν περιπτώσεις ενός εναλλακτικού δικτύου πληροφόρησης και έκφρασης απόψεων σε σύγκριση με τον ημερήσιο Τύπο ή την πληθώρα νεανικών κομματικών εντύπων της εποχής και αφετέρου λόγω της μεγαλύτερης ευρύτητας που παρέχει ο όρος σε σύγκριση με τον όρο “underground”. Με άλλα λόγια, κρίθηκε ότι στην περίπτωση χρήσης του όρου “underground”, η αυστηρή εννοιολογική διασαφήνιση του όρου θα ήταν αναπόφευκτη και το παρόν πόνημα θα κατευθυνόταν σε μια θεωρητική ανάλυση σχετικά με το τι θεωρείται και τι δεν θεωρείται underground, γεγονός που συνεπάγεται την παράθεση ποικίλων και συχνά αντικρουόμενων απόψεων των εκάστοτε ερευνητών, κοινωνιολόγων, ιστορικών κλπ., δίχως να αφήνει περιθώρια για τη διατύπωση της ερμηνείας του γράφοντα. Ωστόσο, η υποστήριξη από σημαντικούς ερευνητές και επιστήμονες της άποψης ότι τα ίδια αποτέλεσαν εκφράσεις του ελληνικού τρόπου πρόσληψης της διεθνούς underground έντυπης δραστηριότητας, καθιστά αναγκαία μια εισαγωγική αναφορά σε αυτή την ερμηνεία, καθότι θα ήταν αδύνατο να λείπει από τη σκέψη του ερευνητή κάθε φορά που προσεγγίζει το *Ιδεοδρόμιο* και τον Χρηστάκη, την *Τρύπα* και τον Ρόμβο.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Mario Maffi, οι ρίζες του underground εντοπίζονται κυρίως στη δεκαετία του 1950, με την εμφάνιση της γενιάς beat.¹ Ωστόσο, όπως σημειώνει ο ίδιος:

Ο όρος underground διαδόθηκε γύρω στα 1963. Τότε είχε περιορισμένη χρήση: αναφερόταν σ’ έναν ορισμένο τύπο κινηματογράφου, εφημερίδων και περιοδικών, με μια έννοια γλωσσική – underground = υπόγειος, αντικανονικός, κρυφός – και

¹ Μάριο Μάφι, *Underground*, (μτφρ. Τ. Καραϊσκάκη), Αθήνα, Οδυσσέας, 2000, σ. 27.

μια αόριστη αίσθηση συνωμοσίας. Αλλά από το 1963 (αφότου έπιασε) ο όρος σιγά σιγά άρχισε να καλύπτει ένα όλο και πιο ευρύ πεδίο για να ταυτιστεί τελικά μ' ένα κομμάτι της υποκουλτούρας των νέων (και όχι μόνο των νέων) στις Ηνωμένες Πολιτείες και από κει σε άλλες χώρες. Το underground έδειχνε άρα εκείνη τη «νέα ευαισθησία» - και τα πολιτιστικά και κοινωνικά προϊόντα της – που γεννήθηκε αρχικά τη δεκαετία του πενήντα και μεταμορφώθηκε την επόμενη δεκαετία σε «νέα κουλτούρα», «άλλη κουλτούρα», «αντικουλτούρα».²

Η ευρεία αυτή διάδοση του όρου underground κατά τη δεκαετία του 1960 φαίνεται ότι σε διεθνές επίπεδο σχετίζεται με όψεις που συνέβαλαν στην πολιτική ριζοσπαστικοποίηση και στην πολιτισμική διαφοροποίηση της νεολαίας της εποχής, όπως η ανάδυση της Νέας Αριστεράς και της αντικουλτούρας και ο πόλεμος του Βιετνάμ.³

Εντός αυτού του ιστορικού πλαισίου εμφανίστηκε και ο αποκαλούμενος underground Τύπος, με την έναρξή του να συντελείται στην Αμερική, ενώ η εξάπλωσή του σε μια σειρά από άλλες χώρες δεν άργησε να λάβει χώρα. Οι βάσεις για την ανάπτυξη της εν λόγω εκδοτικής δραστηριότητας είχαν τεθεί από τη δεκαετία του 1950 και τη γενιά Beat. Ωστόσο, με τη νεανική ριζοσπαστικοποίηση και την ανάδυση της αντικουλτούρας κατά τη δεκαετία του 1960, το φαινόμενο του underground Τύπου έλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις, με την εμφάνιση πληθώρας εντύπων να αποτελεί γεγονός.⁴

Σύμφωνα με τον Θανάση Μουτσόπουλο,

Η διαμόρφωση του φαινομένου του underground στην Ελλάδα πέρασε από πολλά στάδια στην πορεία της διάρκειάς του, από την προγονική του φάση έως το τέλος του. Σ' αυτή τη διαμόρφωση, άλλοτε εμφάνιζε ευθείες αναλογίες με το αρχετυπικό underground

² Ο.π., σ.367.

³ Για την πολιτική ριζοσπαστικοποίηση της νεολαίας, μέσα από τη συγκρότηση της Νέας Αριστεράς και για την πολιτισμική διαφοροποίησή της, μέσα από την ανάδυση της αντικουλτούρας, καθώς και για μια σειρά άλλων παραμέτρων της νεανικής αμφισβήτησης στην Αμερική της δεκαετίας του 1960, βλ. Κώστας Κατσάπης, *Το «πρόβλημα νεολαία»*. *Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα 1964-1974*, Αθήνα, εκδόσεις Απρόβλεπτες, 2013, σ. 261-290.

⁴ Βλάσης Ρασσιάς, *Underground Press*, Αθήνα, Ελεύθερος Τύπος, 1988, σ.7-8.

των Η.Π.Α. και της Δυτικής Ευρώπης και άλλοτε εμφανίζει ελλαδικές ιδιαιτερότητες και πρωτοτυπίες.⁵

Εν προκειμένω, ο Λεωνίδας Χρηστάκης περιγράφεται ως «το πρόσωπο» που «συμπύκνωσε ό,τι ορίστηκε στο εξωτερικό ως τέτοιο», ενσωματώνοντας όλες τις πρωτοεμφανιζόμενες στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης καλλιτεχνικές και πολιτικές όψεις «σε μια μεγάλη μαγειρική, που θα γίνει underground».⁶ Τα περιοδικά του χαρακτηρίζονται ως οι «προσαρμογές μιας πλατφόρμας που ο εκδότης «εισήγαγε» από τα αρχέτυπά του (κυρίως τα *IT*, *OZ*, *East Village Other* και *Actuel*)», με τις γραφιστικές ομοιότητες να είναι πασιφανείς. Ωστόσο, οι εικονογραφήσεις, ο λόγος που αρθρωνόταν σε αυτά και η ιδιαίτερη γραφή του Λεωνίδα Χρηστάκη τα καθιστούσαν, ειδικά το *Ιδεοδρόμιο*, «κάτι ξεχωριστό, διακριτά ελληνικό ή, πιο σωστά, αθηναϊκό».⁷

Επίσης, το περιοδικό του Τέο Ρόμβου, η *Τρύπα*, χαρακτηρίζεται ως «το κύκνειο άσμα του αθηναϊκού underground», ως «το πιο άρτιο και η πιο ολοκληρωμένη έκδοση του underground» και επισημαίνονται οι ομοιότητες του με το γαλλικό περιοδικό *Hara Kiri*.⁸

Τέλος, η συμμετοχή στην *Τρύπα* πολλών από τους συνεργάτες του *Ιδεοδρόμιου* συνηγορεί, ίσως, στο γεγονός της υπαγωγής των δύο περιοδικών στον αθηναϊκό underground Τύπο, αναδεικνύοντας, όμως, παράλληλα τα επιμέρους διαφορετικά στοιχεία των δύο περιοδικών, εφόσον στα πλαίσια του διαφορετικού ύφους του καθενός τους δίνονται διαφορετικές δυνατότητες.⁹

Προτού προσεγγίσουμε τα περιοδικά *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα* εντός του ιστορικού τους πλαισίου, σκόπιμη κρίνεται μια εισαγωγική αναφορά σε ένα μέρος της προδικτατορικής εναλλακτικής εκδοτικής

⁵ Θανάσης Μουτσόπουλος, «Ο Λεωνίδας Χρηστάκης ως εισαγωγέας της underground κουλτούρας στην Ελλάδα», στο Χρίστος Μάης-Νίκος Σούζας (επιμ.), *Ο πολυπράγμονας Λεωνίδας Χρηστάκης*, Αθήνα, οι εκδόσεις των συναδέλφων, 2019, σ. 140.

⁶ Θανάσης Μουτσόπουλος, «Το αθηναϊκό underground 1964-1983», στο Θανάσης Μουτσόπουλος (επιμ.), *Το αθηναϊκό underground*, Αθήνα, Athens Voice books, 2012, σ. 20.

⁷ Θανάσης Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 149.

⁸ *Ο.π.*, σ. 147.

⁹ *Ο.π.*, σ. 147-148.

δραστηριότητας. Η αναφορά μας αυτή εξυπηρετεί την κατανόηση του αντικειμένου μας στα πλαίσια ιστορικών συνεχειών και υποβοηθά στην αποφυγή της ανάγνωσης του θέματος με όρους ασυνέχειας, που θα καθορίζονταν στην περίπτωση πρόσληψης του έτους 1974 ως την απόλυτη ιστορική τομή, δίχως όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν λαμβάνονται υπόψη οι αλλαγές και οι διαφοροποιήσεις που παρουσιάζονται κατά τη Μεταπολίτευση.

Ήδη, λοιπόν, από τη μετεμφυλιακή περίοδο εκφράζεται μια πολιτισμική δραστηριότητα πέραν της παραδοσιακής αριστεράς από δίκτυα ανθρώπων επηρεασμένων από καινοτόμα δυτικά πολιτισμικά πρότυπα, όπως διάφορες τάσεις καλλιτεχνικής πρωτοπορίας και η Beat λογοτεχνία.¹⁰ Κύριο πεδίο έκφρασης αυτής της νέας υποκειμενικότητας αποτέλεσε η έκδοση περιοδικών, με χαρακτηριστικότερα τα περιοδικά *Κούρος* του Λεωνίδα Χρηστάκη, που εκδιδόταν από το 1959 ή το περιοδικό *Πάλι*, το οποίο εκδιδόταν από το 1963 και έπαυσε το 1966. Σύμφωνα με τον Νίκο Σούζα, τα εν λόγω έντυπα «διακρίνονται για τον έντονα συμμετοχικό τους χαρακτήρα και τη γενικότερη προσπάθειά τους να διαρρήξουν τις κατεστημένες πολιτικές και πολιτιστικές νόρμες».¹¹

Συγκεκριμένα, στην έκδοση του περιοδικού *Πάλι* συμμετείχαν οι Γιώργος Μακρής, Νάνος Βαλαωρίτης, Δημήτρης Πουλικάκος, Πάνος Κουτρομπούσης, Λεωνίδας Χρηστάκης, Νικόλαος Κάλας, Κώστας Ταχτσής, Μαντώ Αραβαντινού και άλλοι. Το εν λόγω εκδοτικό εγχείρημα χαρακτηρίζεται από την Ελισάβετ Αρσενίου ως περιθωριακό – με την έννοια της λειτουργίας του εκτός των ορίων της κυρίαρχης έντυπης δραστηριότητας – και ριζοσπαστικό αναφορικά με την κριτική που άσκησε στη σύγχρονη πνευματική ζωή.¹² Η πρωτοτυπία του έγκειται στη σύνδεση του πνεύματος και του

¹⁰ Σχετικά με την ελληνική γενιά των Beat βλ. Λεωνίδας Χρηστάκης, *Η γενιά των Beat και ο πρώην Πητ: αφορμές για την αμερικάνικη και ελληνική beat generation*, Αθήνα, Τυφλόμυγα, 2011.

¹¹ Νίκος Σούζας, «Σταμάτα να μιλάς για θάνατο μωρό μου». *Πολιτική και κουλτούρα στο ανταγωνιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1974-1998)*, Θεσσαλονίκη, ναυτίλος, 2015, σ. 57.

¹² Ελισάβετ Αρσενίου, *Νοσταλγοί και πλαστοουργοί. Έντυπα, κείμενα και κινήματα στη μεταπολεμική λογοτεχνία*, Αθήνα, τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, 2003, σ.104.

λογοτεχνικού είδους των *Beat*, που αναπτύσσεται την ίδια περίοδο στις ΗΠΑ, με τη λογοτεχνική τάση του σουρεαλισμού, που αναπτυσσόταν στην Ελλάδα από τη δεκαετία του '30,¹³ ενώ σύμφωνα με την Έλενα Νικολακοπούλου, εντοπίζεται στη σύνδεση που επιτυγχάνει μεταξύ της beat φιλοσοφίας και της ψυχεδέλειας.¹⁴ Οι αναφορές, άλλωστε, ορισμένων από τους συντελεστές στην beat κουλτούρα αποδεικνύεται τόσο μέσα από τη δημοσίευση, επί παραδείγματι, ποιημάτων του Allen Ginsberg σε αρκετά τεύχη του περιοδικού όσο και με τη συνάντηση μεταξύ Βαλαωρίτη και Corso, καθώς και με τη συνάντηση Βαλαωρίτη και Πάνου Κουτρομπούση με τον Allen Ginsberg, στην Αθήνα, ενώ χαρακτηριστικό παράδειγμα της σύνδεσης του περιοδικού με την ψυχεδέλεια αποτελεί η μετάφραση κειμένου του Aldous Huxley, εκπροσώπου της ψυχεδέλειας της εποχής, από τον Δημήτρη Πουλικάκο.¹⁵

Επιστρέφοντας στο αντικείμενο της εργασίας μας, οφείλουμε να αναφέρουμε ότι πέραν της θεματικής ανάλυσης των περιοδικών, κρίθηκε εξίσου σκόπιμη η προσέγγιση του ιστορικού πλαισίου εμφάνισής τους και η αναφορά στις συνθήκες έκδοσής τους και σε στοιχεία της προσωπικότητας των εκδοτών τους, εφόσον, όπως θα φανεί στη συνέχεια, οι ίδιοι ήταν απόλυτα ταυτισμένοι με τα εν λόγω εκδοτικά τους εγχειρήματα, αποτελώντας τα ίδια αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητάς τους και μέσω των περιοδικών τους αναδεικνύονται όψεις του χαρακτήρα και της ευρύτερης στάσης ζωής τους. Συνεπώς, ο περιορισμός αποκλειστικά στη θεματική ανάλυση των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα* θα καθιστούσε τα συμπεράσματά μας ελλιπή.

Η ανάπτυξη, λοιπόν, της ανά χείρας εργασίας θα κινηθεί στους εξής άξονες: 1. όψεις του ευρύτερου ιστορικού πλαισίου, εντός του οποίου εμφανίζονται τα περιοδικά *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα*. 2. οι συνθήκες έκδοσης των εν λόγω περιοδικών και τα πρακτικά στάδια

¹³ Νίκος Σούζας, *ό.π.*

¹⁴ Έλενα Νικολακοπούλου «Η γέννηση του αθηναϊκού underground», στο Νικόλας Γκιμπιρίτης (επιμ.), *Το αθηναϊκό underground*, Αθήνα, Τόποι, 2022, σ. 60.

¹⁵ *Ο.π.*

— υλοποίησής τους και 3. προσεγγίσεις των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα* πάνω σε θέματα πολιτικής και κουλτούρας, μέσα από τις οποίες θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τόσο τις θέσεις των περιοδικών καθ'αυτών όσο και τη σχέση τους με πολιτικές και πολιτισμικές αναφορές και διεργασίες μέρους της νεολαίας της εποχής.

Ωστόσο, διευκρινίζεται ότι η αναφορά στοιχείων από τους προαναφερόμενους άξονες – παρά το ότι οι ίδιοι αποτελούν διακριτά κεφάλαια – σε όλη την έκταση της ανά χείρας εργασίας, καθίσταται αναπόφευκτη, εφόσον το εξειδικευμένο δεν μπορεί να ιδωθεί απομονωμένα από το ευρύτερο. Εν προκειμένω, όψεις του ευρύτερου ιστορικού πλαισίου δεν μπορούν να ιδωθούν απομονωμένα από την αναφορά στο περιεχόμενο των περιοδικών και οι θεματικές προσεγγίσεις των περιοδικών δεν μπορούν να ιδωθούν δίχως τη συσχέτισή τους με όψεις του ευρύτερου ιστορικού πλαισίου, εφόσον η μεταξύ τους διάδραση είναι εμφανής. Επίσης, η προσέγγιση τόσο ορισμένων από τα πολιτικά όσο και ορισμένων από τα πολιτιστικά θέματα των δύο περιοδικών πραγματοποιείται στα πλαίσια της ανάδειξης της διασύνδεσης μεταξύ πολιτικού και πολιτισμικού, στοιχείο τόσο των συγκεκριμένων περιοδικών όσο και της αναδυόμενης νεανικής κουλτούρας της εποχής, με την οποία τα πρώτα φαίνεται ότι αλληλεπιδρούν.

Με ποιο τρόπο, λοιπόν, τα περιοδικά *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα* σχετίστηκαν με όψεις του ευρύτερου ιστορικού τους πλαισίου; Μπορούν, πράγματι, να ιδωθούν ως αντανάκλασεις ενός νεανικού ρεύματος αμφισβήτησης απέναντι σε παραδεδομένα και κυρίαρχα πολιτικά και πολιτισμικά πρότυπα της εποχής; Ποια περαιτέρω συμπεράσματα θα μπορούσαν να εξαχθούν αναφορικά με τη φυσιογνωμία των δύο περιοδικών, ύστερα από τη μελέτη του τρόπου υλοποίησής τους και του περιεχομένου τους; Ποιες οι μεταξύ τους ομοιότητες και ποιες οι διαφορές τους; Θα μπορούσαν, άραγε, να ιδωθούν ως έγκυρες καταγραφές της εποχής τους; Ποια η συμβολή τους στην ανάδυση νέων μορφών πολιτικής δράσης και κουλτούρας, κατά τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια; Έχοντας αυτά τα ερωτήματα

στο μυαλό μας, επιχειρούμε να προσεγγίσουμε τα δύο περιοδικά και να δώσουμε απαντήσεις, αν όχι στο σύνολο αυτών, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο μέρος τους, αφήνοντας ανοιχτά νέα πιθανά ερωτήματα για μελλοντικά ερευνητικά εγχειρήματα.

Συνοψίζοντας, στόχοι του παρόντος πονήματος είναι η εξαγωγή ερευνητικών υποθέσεων αναφορικά με το χαρακτήρα των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα*, η ανάδειξη των θέσεών τους πάνω σε θέματα πολιτικής και κουλτούρας που απασχόλησαν ένα μεγάλο κομμάτι της νεολαίας της εποχής, η συγκριτική μελέτη των δύο περιοδικών και η απόδειξη της αλληλεπίδρασης τους ή και της συμβολής τους στη συγκρότηση μιας νεανικής συλλογικής ταυτότητας αμφισβήτησης.

Για τις ανάγκες του παρόντος πονήματος μελετήθηκε βιβλιογραφία και δευτερογενές υλικό που σχετίζεται με την ευρύτερη ριζοσπαστικοποίηση της νεολαίας της Μεταπολίτευσης, η οποία συνδέθηκε τόσο με πολιτικές όψεις όσο και με πολιτισμικές τάσεις, με την ανάδυση της εναλλακτικής έντυπης δραστηριότητας, υλικό που αφορά τη ζωή και την εκδοτική δραστηριότητα του Λεωνίδα Χρηστάκη, εκδότη του περιοδικού *Ιδεοδρόμιο* και του Τέο Ρόμβου, εκδότη του περιοδικού *Τρύπα*, όπως και συνεντεύξεις που παραχωρήθηκαν για την εκπόνηση του παρόντος πονήματος, κείμενα, άρθρα τόσο των ίδιων όσο και ανθρώπων που τους γνώριζαν και, τέλος, αξιοποιήθηκαν πρωτογενείς πηγές και συγκεκριμένα η σχετική με τα θέματα που σκοπεύουμε να προσεγγίσουμε ύλη των ίδιων των εντύπων.

1. Το ιστορικό πλαίσιο έκδοσης των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και

Τρύπα

Η ύπαρξη πολλαπλών θεματικών κατηγοριών στο *Ιδεοδρόμιο* όπως, το ελληνικό φεμινιστικό, μαθητικό και φοιτητικό κίνημα της εποχής, η ομοφυλοφιλία και το αναδυόμενο μεταπολιτευτικό ομοφυλοφιλικό κίνημα, οι φυλακές και ο σωφρονισμός, η δράση προσωπικοτήτων όπως ο Τσιρώνης ή οι Σοφία και Φίλιππας Κυρίτσης και η αντιμετώπισή τους από το μεταπολιτευτικό κράτος, η λεγόμενη “γενιά των beat”, όψεις της διεθνούς αντικουλτούρας και μουσικά θέματα όπως η ροκ και η πανκ μουσική, καθιστούν προφανή τον πλούσιο χαρακτήρα του από άποψη περιεχομένου και την κατανόησή του ως εντύπου όπου διασυνδέονται πολιτικά και πολιτισμικά θέματα, διαμορφώνοντας μια ευρύτερη εικόνα καθημερινής αμφισβήτησης, που φαίνεται να σχετίζεται με την ανάδυση υποκειμενικοτήτων αντίστοιχων πολιτικών και πολιτισμικών αναφορών και ανησυχιών. Επιπλέον, η ανάλυση της σχέσης του περιοδικού *Τρύπα* με το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο γίνεται υπό την ίδια οπτική, εφόσον παρουσιάζει ομοιότητα αναφορικά με μέρος των θεματικών του *Ιδεοδρόμιου*, παρά τον διαφορετικό τρόπο προσέγγισής τους, ενώ η έκδοση και των δύο λαμβάνει χώρα με μια χρονική εγγύτητα.

Συγκεκριμένα, η έκδοση των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* (Γενάρης1978) και *Τρύπα* (Ιούνιος1980) λαμβάνει χώρα σε μια περίοδο διαδοχής της έντονης και στρατευμένης πολιτικοποίησης των νέων από την αποστασιοποίηση μεγάλου μέρους αυτών,¹⁶ ενώ παράλληλα φαίνεται να αλληλεπιδρά με μορφές και λόγους αντικουλτούρας, που εμφανίζονται ήδη από την εξέγερση του Πολυτεχνείου τον Νοέμβρη του 1973, που εκτείνονται πέραν της αριστεράς και που αρχικά αναπτύσσουν έντονη ακτιβιστική δραστηριότητα. Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια ανάδυση νεανικών μορφών κοινωνικοπολιτικής δράσης, που ήταν επηρεασμένες από τα κοινωνικά κινήματα και τις

¹⁶ Σχετικά με την αποστασιοποίηση μεγάλου μέρους της νεολαίας από τη στρατευμένη πολιτική δράση και την ανάδυση νεανικών υποκουλτούρων, όπως αυτή των πανκ βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Η Ελλάδα από τη χούντα στην κρίση*. Η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης, (μτφρ. Ζωή Μπέλλα-Αρμάου, Γιάννης Στάμος), Αθήνα, Gutenberg, 2022, σ. 316.

πολιτισμικές τάσεις της δεκαετίας του '60 αλλά και από εκδοχές του αναρχισμού και που αναφέρονταν χωρικά στην περιοχή των Εξαρχείων.¹⁷ Η ταύτιση των προαναφερόμενων θεματικών των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα* με τις ανησυχίες και τις πολιτικές και πολιτισμικές αναφορές αυτών των νεανικών συνόλων είναι εμφανής. Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, τόσο ο Λεωνίδας Χρηστάκης όσο και ο Τέος Ρόμβος αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις ανθρώπων και εκδοτών που σχετίστηκαν με τις νεανικές πολιτικές και πολιτισμικές διεργασίες των Εξαρχείων της Μεταπολίτευσης και που συνέβαλλαν, κυρίως μέσω της εκδοτικής τους δραστηριότητας, στη διαμόρφωση και τον εμπλουτισμό τους. Άλλωστε, ο Λεωνίδας Χρηστάκης αναφέρεται ως μία από τις βασικές προσωπικότητες του μεταπολιτευτικού κλίματος της «αμφισβήτησης».¹⁸ Ωστόσο, η αποτύπωση θεμάτων στα περιοδικά *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα*, που αποτέλεσαν όψεις της ευρύτερης νεανικής ριζοσπαστικοποίησης της εποχής και των νεανικών συνόλων, που ανέπτυσαν κοινωνικοπολιτική δραστηριότητα αυτόνομης μορφής και αναφέρονταν χωρικά στα Εξάρχεια, δεν σημαίνει ότι τα εν λόγω περιοδικά αποτέλεσαν έντυπα μέσα έκφρασης ή πληροφόρησης συγκροτημένων πολιτικών ομάδων ή συλλογικοτήτων. Συγκεκριμένα, ο Λεωνίδας Χρηστάκης διασαφήνιζε τα εξής σχετικά με το *Ιδεοδρόμιο*:

Αποφεύγαμε να δημοσιεύσουμε ειδήσεις ή ύλη όμοια ή παρόμοια με αυτού του ξεπουλημένου ημερήσιου και περιοδικού τύπου... αργότερα διευκρινίστηκε ότι το περιοδικό δεν κυκλοφορεί παράνομα, κρυφά και δεν είναι αντεγκράδουντ, δεν το εκδίδει καμιά πολιτική ομάδα ή άλλη μορφή οργάνωσης ή σωματείου, κι ούτε είναι προκάλυψη για να περάσουν γραμμές άλλων που αντιστρατεύονται το πολιτικό, κομματικό, κρατικό ή άλλο κατεστημένο, δεν συντηρεί λέσχη, τηλέφωνο εκτόνωσης, θυρίδα επιστολογράφων ανώνυμων καταγγελιών, δεν προσφέρει υπηρεσίες σε μικρά κοινωνικά

¹⁷ Σχετικά με τα Εξάρχεια των πρώτων μεταπολιτευτικών χρόνων βλ. Γιώργος Πιτροπάκης, «ΔΙΑΔΗΛΩΣΕΙΣ, ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ, ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ, ΣΥΝΑΥΛΙΕΣ ΣΥΜΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΠΛΑΤΕΙΑ, ΚΟΥΒΕΝΤΕΣ ΣΤΟ «ΤΣΑΦ»», ΑΣΙΜΟΣ, ΣΠΥΡΙΔΟΥΛΑ: ΓΙΑ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΡΟΠΗ ΗΤΑΝ «ΕΞΑΡΧΕΙΑ»», ‘‘Ε’’ (Ελευθεροτυπία), τχ. 606, 17 Νοεμβρίου 2002, σ. 34-42.

¹⁸ Δημήτρης Τζιόβας, *Η Ελλάδα από τη χούντα στην κρίση. Η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης*, (μτφρ. Ζωή Μπέλλα-Αρμάου, Γιάννης Στάμος), Αθήνα, Gutenberg, 2022, σ. 316.

προβλήματα εποχιακής επαναστατικής μορφής μαμάδικων και μπαμπάδικων αδιεξόδων.¹⁹

Σύμφωνα με τους Δημήτρη Ιωάννου και Γιάννη Ν. Κολοβό, η «σταδιακή ανάδυση των Εξαρχείων ως διακριτού αντικειμένου» λαμβάνει χώρα «μόλις μετά την Μεταπολίτευση». Η απόδοση στην περιοχή των Εξαρχείων μιας de facto αρνητικής χροιάς «ως οιονεί γκέτο αναρχικών» παρατηρείται μετά το 1977-’78, ύστερα από μια σειρά συγκρουσιακών – όχι, όμως, πάντα βίαιων – παρεμβάσεων «μιας όντως διακριτής, αν και όχι εντελώς συνεκτικής, ομάδας αναρχικών με σαφή χωρική αναφορά στην πλατεία Εξαρχείων και διάφορα στέκια (καφέ, γραφεία περιοδικών, κ.λπ.) στα γύρω στενά». Το γεγονός, όμως, αυτό φαίνεται ότι αποτελεί «μέρος μιας ευρύτερης ριζοσπαστικοποίησης της νεολαίας που εκδηλώνεται τα επόμενα χρόνια μέσω πολύ δυναμικών, αυτόνομων φοιτητικών κινητοποιήσεων».²⁰ Όπως θα φανεί μέσα από τη θεματική ανάλυση των υπό εξέταση περιοδικών, τα ίδια λειτουργούν ως χαρακτηριστικές αντανakλάσεις της ευρύτερης αυτής νεανικής ριζοσπαστικοποίησης και των αυτόνομων κινητοποιήσεων μέσα από τις οποίες εκδηλώνεται.

Αξιοποιώντας τις προφορικές μαρτυρίες, με τις οποίες ανασυντίθεται το ιστορικό πλαίσιο μέσα από τη μνήμη του προσωπικού βιώματος των υποκειμένων, παρατίθεται απόσπασμα της κοινής συνέντευξης που παραχώρησαν για το παρόν πόνημα ο Τέος Ρόμβος και η Χαρά Πελεκάνου, φιλόλογος, σύντροφος του Τέο Ρόμβου και συνεργάτιδα του περιοδικού *Τρύπα*, όπου η ίδια αναφέρει τα εξής σχετικά με το κλίμα των Εξαρχείων της εποχής:

Να σου πω ό,τι θυμάμαι με κέντρο την πλατεία. Γιατί αυτοί που ερχόντουσαν στην πλατεία, δεν σημαίνει ότι μένανε Εξάρχεια, αλλά μπορεί να μένανε σε διάφορα μέρη, αλλά και Εξάρχεια κάποιοι. Αργότερα εγκατασταθήκανε πολλοί, αλλά στην αρχή

¹⁹ Θοδωρής Αντωνόπουλος, «Ο Λεωνίδας Χρηστάκης ως δημοσιογράφος», στο Χρίστος Μάης- Νίκος Σούζας (επιμ.), *Ο πολυπράγμονας Λεωνίδας Χρηστάκης, 9+1 κείμενα*, Αθήνα, οι εκδόσεις των συναδέλφων, 2019, σ. 174.

²⁰ Δημήτρης Ιωάννου, Γιάννης Ν. Κολοβός, «Πρόλογος», στο Γιώτα Γκουμέα (επιμ.), «Είμαστε τρελοί κι ευτυχισμένοι»...*Φωτογραφίζοντας την άγρια πλευρά της δεκαετίας του '80*, Αθήνα, εκδόσεις στο περιθώριο, 2018, σ.10.

μαζευόταν κόσμος, που είχε κοινά ενδιαφέροντα, ας το πούμε έτσι. Το κλίμα εκείνη την εποχή, μιλάω για το '76-'77, ήτανε χαρούμενο. Υπήρχε μια ζωντάνια. Τα βράδια ειδικά μαζευόμασταν σε μεγάλες παρέες, καθόμασταν στην πλατεία, τρώγαμε, πίναμε. Η πλατεία είχε πιο πολύ, αν θυμάμαι καλά, έναν χαρούμενο χαρακτήρα. Έτσι κάπως χαβαλέ εκείνα τα χρόνια, τα πρώτα χρόνια. Μετά άρχισε να μεταλλάσσεται.²¹

Οι χωροταξικοί παράγοντες των Εξαρχείων, το έντονο νεανικό στοιχείο της περιοχής, λόγω της ύπαρξης πολλών πανεπιστημιακών σχολών στα περίξ (επί παραδείγματι, Φυσικομαθηματική, Νομική, ΑΣΟΕΕ, ΑΣΚΤ και ΕΜΠ) και της καθημερινής συγκέντρωσης πληθώρας φοιτητών, σε συνδυασμό με παράγοντες όπως, οι σχετικά προσιτές τιμές των ενοικίων, συνέβαλλαν στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας τους ως περιοχής έντονων πολιτικών και πολιτισμικών ζυμώσεων και αποτέλεσαν ορισμένους από τους λόγους της εγκατάστασης πολλών χώρων διασκέδασης, εκδοτικών οίκων και βιβλιοπωλείων, όπως, επίσης, και της άνθισης πολλών εκδοτικών εγχειρημάτων.²²

Αναφορικά με την εγκατάσταση πληθώρας βιβλιοπωλείων, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του βιβλιοπωλείου *Octopus Press* (1974-1976) στην οδό Κωλέττη. Το *Octopus Press*, που δημιουργείται από τον Τέο Ρόμβο, ο οποίος επιστρέφοντας στην Ελλάδα το 1974 είναι φανερά επηρεασμένος από τον Μάη του '68 και από τον κοινοβιακό τρόπο ζωής της Γερμανίας, χαρακτηρίζεται ως το πρώτο αναρχικό βιβλιοπωλείο, το οποίο λειτουργεί στα πρότυπα του *City Lights Bookstore*, «ως στέκι συνεύρεσης, πολιτικής και πολιτισμικής ζύμωσης και δραστηριοποίησης».²³

Ο τρόπος με τον οποίο αναφέρεται ο Τέος Ρόμβος στο *Octopus Press* συμβάλλει στην πρόσληψή του ως κομμάτι του ευρύτερου κλίματος των Εξαρχείων της περιόδου, εφόσον, όπως φαίνεται, η

²¹ Παραρτήματα, Συνέντευξη Τέο Ρόμβου και Χαράς Πελεκάνου, [5.8.2022], σ. 174.

²² Νίκος Σούζας, “Σταμάτα να μιλάς για θάνατο μωρό μου”. Πολιτική και κουλτούρα στο ανταγωνιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1974-1998), Θεσσαλονίκη, ναυτίλος, 2015, σ. 66.

²³ Ο.π., σ. 67.

αναφορά σε όψεις, όπως η εκδοτική δραστηριότητα της εποχής και γεγονότα που διαδραματίζονται παράλληλα με τη δραστηριότητα του βιβλιοπωλείου είναι αναπόφευκτη:

Το Octopus είναι ένας ανοιχτός χώρος, που εγώ μπορεί να είμαι εκεί, μπορεί να λείπω, δεν έχει σημασία. Όποιοι είναι εκεί διαχειρίζονται τον χώρο και μπαίνουν άνθρωποι, μπορεί να ρωτάνε, να ζητάνε, προσπαθούν να τους εξηγήσουν τα παιδιά αν ξέρουν, αν δεν ξέρουνε, ψάχνονται και υπάρχουνε κάποιοι που βγαίνουν έξω και πουλάνε βιβλία. Πηγαίνουν δηλαδή στο Πολυτεχνείο και πουλάνε βιβλία που διαλέγουν απ' το χώρο του μαγαζιού. Τότε υπάρχει ελευθερία και βγαίνουν τα πάντα. Αυτά που βγάζουμε εμείς είναι πραγματικά τρελά πράγματα. Ας πούμε, αυτό Το Κόκκινο Βιβλιαράκι των Μαθητών ή βγαίνουν διάφορα αναρχικά έντυπα όπως το Όταν του Νίκου του Μπαλή. Βγαίνουνε τα πάντα. Φτάνει να τολμήσουνε. Οι εκδότες δεν τολμάνε. Εγώ μέσα σ' αυτό τον χώρο του βιβλιοπωλείου που νοίκιασα βρίσκω μεγάλες ποσότητες βιβλίων, που τα είχαν κρύψει στη χούντα και μετά επειδή δεν θέλανε να πληρώνουνε νοίκια, σταματήσαν να τα πληρώνουνε και είχανε μείνει εκεί. Βρήκα λοιπόν ποσότητες τέτοιων βιβλίων και απ' το Θεμέλιο. [...] Εγώ με το Octopus κάνω κάτι που με εκφράζει. Πρώτα απ' όλα δεν με ενδιαφέρουν τα λεφτά. Οπότε, δεν διαχειρίζομαι οικονομικά το πράγμα αυτό. Όποιος είναι μέσα και κάθεσαι εκεί μπορεί να φέρνει κάποια λεφτά. Τρώμε όλοι μαζί, ζούμε όλοι μαζί. Είναι εμπειρίες, που εγώ έτσι κι αλλιώς ζούσα με αυτό τον τρόπο στο εξωτερικό. Δηλαδή, ζούσα σε κοινόβια και ο τρόπος αυτός μου πήγαινε και κατά κάποιο τρόπο αυτό με εκφράζει. Προσπαθώ, αν θέλεις, να το μάθω και στους άλλους που είναι έξω απ' αυτό· να συνυπάρχουν, να συνεργάζονται και να κάνουν πράγματα μαζί. Και αυτό κατά κάποιο τρόπο συμβαίνει. Κάποια παιδιά έχουν ιδιαίτερα ταλέντα, γλυπτά κάνουνε, παίζουνε μουσική κλπ., κι έτσι βγαίνουν και διάφορα αυθόρμητα πράγματα. Δηλαδή, και τα ίδια τα παιδιά κάνουνε μπροσούρες.

Ότι μπορεί να κάνει ο καθένας, το κάνει. Μαζεύονται αυθόρμητα τα απογεύματα στην πλατεία και παίζουνε μουσική και μέσα σ' αυτά έρχεται και ο Άσιμος αργότερα, ο οποίος ήτανε μαοϊκός και κάποια στιγμή λέει "άντε και γαμηθείτε", πούλαγε μαοϊκά έντυπα στο Πολυτεχνείο. Στο Πολυτεχνείο είναι κάποια παιδιά που πηγαίνουνε είτε εναλλάξ ή όπως εκείνοι θέλουνε, παίρνουνε βιβλία απ' το βιβλιοπωλείο και πηγαίνουν και τα πουλάνε· και στα Προπύλαια επίσης. Υπάρχουνε, δηλαδή, πάντα παιδιά απ' το βιβλιοπωλείο που πηγαίνουν εκεί. Και τα κέρδη τα κρατάνε. Το μεσημέρι πηγαίνουμε όλοι μαζί και τρώμε. Ήμασταν μια ενότητα, που μπορεί να ήμασταν την ημέρα μαζί και το βράδυ όχι, μπορεί να ήμασταν και τη νύχτα μαζί. Και κάποια στιγμή νοικιάζουμε και κάποιο χώρο, μια ταράτσα δηλαδή, που μένουνε διάφοροι εκεί και μετά από κάνα χρόνο κάνουμε ένα κοινόβιο κανονικό πλέον, όπου τυχαίνει και γίνεται αυτή η ιστορία με τον Pohle, ο οποίος ήτανε στη RAF, στη Γερμανία. Κάνουμε μια επιτροπή για τον Pohle κι εγώ αναλαμβάνω τη διερμηνεία. Εκείνο το διάστημα είχε κλείσει ένα μήνα πριν το Octopus. Είναι τον Ιούνιο του '76.²⁴ [...] Ορισμένοι που ερχόντουσαν στο Octopus ήταν ο Άγης Στίνας, ο Γαλανόπουλος, ο ποιητής ο Κατσαρός, που ήταν σπουδαία περίπτωση. Ξέχασα να σου πω ότι κάναμε διάφορα. Σάββατα μοιράζαμε βιβλία και γινόταν ουρά. Οπότε, ήταν ο Βασίλας, πίσω από μια βελούδινη κόκκινη κουρτίνα, απ' τον οποίο ακούγαμε μόνο τη φωνή και έλεγε διάφορα. Ας πούμε ρώταγε "πώς σε λένε;", μίλαγε ένα κορίτσι ή αγόρι και του έθετε κάποια ερωτήματα και απάνταγε ο άλλος – εύστοχα ή άστοχα δεν έχει σημασία – κι έβγαινε ένα χέρι και του έκανε δώρο το βιβλίο του. Απέναντι απ' το βιβλιοπωλείο υπήρχε ένα φροντιστήριο τότε, του Μπελεζίνη, με πολύ σημαντικούς καθηγητές, οι οποίοι ερχόντουσαν όλοι στο μαγαζί. Εγώ είχα φτιάξει και μια δανειστική βιβλιοθήκη και είχα ξένα βιβλία πάρα πολλά, που ήταν πολύ σημαντικά, αλλά δεν τα

²⁴ Παραρτήματα, Συνέντευξη Τέο Ρόμβου και Χαράς Πελεκάνου, [5.8.2022], σ. 173-174.

δάνειζα εγώ. Έπαιρνε ο καθένας ό,τι ήθελε και το επέστρεφε. Και αυτοί, που είχανε σπουδάσει έξω, σε διάφορα πανεπιστήμια, ερχόντουσαν στο Octopus, γιατί δεν είχανε αυτό το υλικό που είχα εγώ, πολύ νεότερα ή πολύ παλιότερα βιβλία. Τα βιβλία αυτά τα είχα φέρει μόλις γύρισα από το εξωτερικό, στη Μεταπολίτευση. Ήταν προσωπικά βιβλία. Είχαν βρει αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά βιβλία που τους ενδιέφεραν πάρα πολύ: φιλοσοφία, κοινωνιολογία, ψυχανάλυση. Αυτά ήταν που έψαχνα πολύ εγώ εκείνα τα χρόνια. Επίσης, ήταν και χώρος για να κάνουν εκθέσεις τα παιδιά, είτε ζωγραφική είτε σχέδιο, οτιδήποτε.²⁵

Όσον αφορά την άνθιση ανάλογων εγχειρημάτων, αυτή εμφανίζεται μέσα από την έκδοση, κατόπιν ατομικής πρωτοβουλίας, αλλά ιδιαίτερα συμμετοχικών στην πράξη εντύπων – με χαρακτηριστικές τις περιπτώσεις των περιοδικών *Πεζοδρόμιο*, *Όταν, Ο Κόκορας που λαλεί στο σκοτάδι*, *Ιδεοδρόμιο*, *Τρύπα* και *Ανοιχτή Πόλη* – που αντανakλούν με ακρίβεια «τις πολιτικές και πολιτισμικές αναφορές και αναζητήσεις της υπό συγκρότηση α/α συλλογικής ταυτότητας».²⁶

Ο Αλέξης Χρηστάκης, γιος του Λεωνίδα Χρηστάκη, μιλά για τη σχέση του πατέρα του με το κλίμα των Εξαρχείων της εποχής:

Τα Εξάρχεια ήτανε τότε μονόδρομος. Όποιος ήθελε να δει κάτι περίεργο έπρεπε να κατέβει στα Εξάρχεια, γιατί δεν μπορούσε να το βρει κάπου αλλού. Ίσως πριν υπήρχανε κάποια άτομα στο Πίκολο, στο Κολωνάκι που μαζευόντουσαν ή στη στοά Φέξη, αλλά κάποια στιγμή αυτοί οι χώροι χαλάσανε ή εκφυλίστηκαν και οι πιο πολλοί διανοούμενοι μαζεύτηκαν στα Εξάρχεια. Τότε τα Εξάρχεια ήτανε κάτι. Δηλαδή, από την άποψη ότι για να βρει κάποιος κάποια άτομα, που να σκέφτονται μ' αυτό τον τρόπο, τον αντιεξουσιαστικό, έπρεπε να κατέβει εκεί. Δεν θα μπορούσε να τα

²⁵ Παραρτήματα, Συνέντευξη Τέο Ρόμβου και Χαράς Πελεκάνου, [5.8.2022], σ. 176-177.

²⁶ Σούζας, ό.π., σ. 75-76. Για μια πληρέστερη παρουσίαση του συνόλου των αναφερόμενων περιοδικών, των εκδοτών και της φυσιογνωμίας καθενός από αυτά βλ. στο ίδιο.

βρει πουθενά αλλού. Κι ήτανε συγκεκριμένα άτομα αυτοί που κρατάγανε τον «χώρο», μαζί με τον πατέρα μου, ο οποίος δεν ήθελε με καμία περίπτωση να είναι αρχηγός του «χώρου», αλλά είχε το σεβασμό του παλαιότερου, που κράτησε πάρα πολλά χρόνια, γι' αυτό και όλοι τον σεβόντουσαν, παρόλο ότι μπορεί να τους έβριζε ή να είχανε τσακωθεί για οποιοδήποτε λόγο. Παρόλα αυτά, όλοι τον σεβόντουσαν. Γενικά μ' αυτό τον τρόπο που έβλεπε τα πράγματα και έκανε τις κινήσεις του έφτιαξε μία γενικότερη γραμμή για το τι μπορεί να σημαίνει αντιεξουσιαστής, τι μπορεί να σημαίνει αδέσμευτος, τι μπορεί να σημαίνει έξω από τα γρανάζια του συστήματος ή κάτι τέτοιο.²⁷

Ολοκληρώνοντας, λοιπόν, την προσέγγισή μας αναφορικά με τη διάδραση των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα* και όψεων του ευρύτερου ιστορικού τους πλαισίου, συμπεραίνουμε ότι αποτελούν αντανάκλαση, από άποψη περιεχομένου, πολιτικών αναφορών και πολιτιστικών ρευμάτων των αναδυόμενων νεανικών δικτύων, που χωρικά αναπτύσσονται στην περιοχή των Εξαρχείων. Οι πολιτικές και πολιτισμικές αναφορές των δικτύων αυτών εντοπίζονται στα κοινωνικά κινήματα και τις πολιτιστικές τάσεις της δεκαετίας του '60 καθώς και σε όψεις του αναρχικού/αντιεξουσιαστικού ρεύματος.

Επομένως, η έκδοση των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα* αποτελεί μέρος μιας εποχής διάχυτου αισθήματος απελευθέρωσης μετά τη χούντα, στο πλαίσιο του οποίου έρχονται στο προσκήνιο ποικίλες μορφές νεανικής πολιτικοποίησης και πολιτισμικών ζυμώσεων και, αφετέρου, μιας περιόδου διαδοχής της στρατευμένης πολιτικής δράσης από την αποστασιοποίηση μεγάλου μέρους της νεολαίας και την παράλληλη ανάδυση των προαναφερόμενων νεανικών δικτύων.

Επίσης, η ευρύτερη ριζοσπαστικοποίηση της νεολαίας που εκφράστηκε με μια σειρά αυτόνομων κινητοποιήσεων, μέσα από κινήματα, όπως το φεμινιστικό, το μαθητικό και το φοιτητικό, αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στις σελίδες των εν λόγω περιοδικών, με το μέρος της ύλης τους που αναφέρεται στις συγκεκριμένες

²⁷ Παραρτήματα, Συνέντευξη Αλέξη Χρηστάκη, [23.3.2023], σ. 113.

κινηματικές διεργασίες, το οποίο πρόκειται να αναλυθεί στη συνέχεια της εργασίας.

Τέλος, όπως φαίνεται και από τις προφορικές μαρτυρίες, οι εκδότες των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα*, Λεωνίδας Χρηστάκης και Τέος Ρόμβος αντίστοιχα, σχετίστηκαν με τις νεανικές πολιτικές και πολιτισμικές ωσμώσεις των Εξαρχείων της εποχής, τόσο μέσα από την έντυπη δραστηριότητά τους όσο και μέσα από την ευρύτερη στάση και δράση τους, συμβάλλοντας εν πολλοίς στο μπόλιασμα της υπό συγκρότηση αναρχικής/αντιεξουσιαστικής ταυτότητας, κομίζοντας τις επιρροές τους από διεθνή πολιτικά και πολιτιστικά ρεύματα αλλά και τρόπους συλλογικής ζωής, που αμφισβητούσαν τις πολιτικές και πολιτισμικές νόρμες και που για τη νεολαία της Μεταπολίτευσης αποτελούσαν καινοφανή στοιχεία.

2. Το περιοδικό *Ιδεοδρόμιο*

Στο παρόν κεφάλαιο αναλύονται όψεις του περιοδικού *Ιδεοδρόμιο*, όπως το κλίμα μέσα από το οποίο εκδιδόταν, οι τρόποι υλοποίησής του, το περιεχόμενό του και η απήχυσή του στο αναγνωστικό κοινό, με σκοπό την εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με τη φυσιогνωμία του περιοδικού αλλά και σχετικά με το αν το περιοδικό δύναται να καταταχθεί σε μια ευρύτερη κατηγορία εντύπων. Άλλωστε, μια προσέγγιση που θα προσανατολιζόταν αποκλειστικά στην ανάλυση και ερμηνεία ενός μέρους των θεματικών του, όπως θα γίνει στη συνέχεια του πονήματος, θα ήταν περιορισμένη δίχως την αναφορά στις προηγούμενες παραμέτρους και δεν θα επέτρεπε τη διαμόρφωση μιας συνολικής εικόνας αναφορικά με το χαρακτήρα του περιοδικού. Επιπλέον, η παράθεση στο παρόν κεφάλαιο στοιχείων από τη ζωή και τη δράση του εκδότη του *Ιδεοδρόμιου*, Λεωνίδα Χρηστάκη, καθίσταται αναπόφευκτη, εφόσον όπως θα φανεί και στη συνέχεια, το *Ιδεοδρόμιο* αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητάς του, μία καθαρή αποτύπωση της πολυσχιδούς προσωπικότητάς του και μία αντανάκλαση της ευρύτερης στάσης ζωής του. Επομένως, πρόκειται για μία ανάλυση παραμέτρων της έκδοσης του *Ιδεοδρόμιου* και σύνθεσής τους με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του Χρηστάκη, καθότι βρίσκονται διαρκώς σε σχέση αλληλεπίδρασης.

2.1 Ο τρόπος και τα στάδια υλοποίησης

Ο Λεωνίδας Χρηστάκης ως εκδότης φαίνεται ότι είχε σημαίνοντα ρόλο για ένα μέρος της νεολαίας κατά τα τέλη της δεκαετίας του '70 και αρχές του '80, καθώς ο ίδιος λειτουργούσε βοηθητικά και ανιδιοτελώς αναφορικά με την υλοποίηση ανεξάρτητων εκδοτικών εγχειρημάτων νέων ανθρώπων, που απευθύνονταν σε εκείνον αλλά και για την παρουσίαση μέσα από τις σελίδες των εντύπων του νέων συγγραφέων και ποιητών.²⁸ Σχετικά με αυτή την πλευρά της εκδοτικής δραστηριότητας του Λεωνίδα Χρηστάκη, ο γιος του Αλέξης αναφέρει

²⁸ Παναγιώτης Καλαμαράς, «Ο Λεωνίδας Χρηστάκης ως εκδότης», στο Χρίστος Μάης-Νίκος Σούζας (επιμ.), *Ο πολυπράγμονας Λεωνίδας Χρηστάκης, 9+1 κείμενα*, Αθήνα, οι εκδόσεις των συναδέλφων, 2019, σ. 154.

τα εξής:

Εγώ δεν μπορώ να σου απαντήσω ακριβώς, αλλά αυτό που ξέρω και θυμάμαι είναι ότι όταν επρόκειτο να γίνει κάποιο έντυπο ή κάτι που βρισκόταν έξω απ' το κουτί των δεδομένων ή των στάνταρ εκδοτικών οίκων, των στάνταρ θεματικών επιλογών που κάνανε τότε και οι δημοσιογράφοι και οι συγγραφείς και όλοι, όλοι ερχόντουσαν σε επαφή με τον πατέρα μου πρώτα. Ο Χατζόπουλος δηλαδή πήγε στον πατέρα μου, για να κάνει το πρώτο του βιβλίο, για να το μοντάρει, για να του συστήσει τους τυπογράφους, για να πάρει ατέλεια χάρτου. Δηλαδή, αν είχε βγει κάτι άλλο ταυτόχρονα ή γενικά εκείνη την εποχή ήτανε πάντα σε συνεννόηση μαζί του, γιατί πριν απ' αυτόν δεν υπήρχε κάποιος που να μπορούσε να βγάλει κάτι ανεξάρτητα, από μόνος του, σε μικρό πλαίσιο και έξω από το σύστημα των μεγάλων εκδοτικών οίκων, αν δεν συνεργαζόταν με τον πατέρα μου. Τα πρώτα βιβλία και τα know how των περισσότερων μεγάλων εκδοτικών οίκων σήμερα ήταν αυτό που τους έδειχνε ο πατέρας μου. Τώρα ο καθένας διάλεξε το δικό του δρόμο. Τη γνώση όμως που είχε σχετικά με τις γραφιστικές τέχνες, το μοντάζ και τις εκδόσεις, τις έδινε σε όποιον του τις ζητάγε, χωρίς να έχει κανέναν ενδοιασμό και χωρίς να κρύβει τίποτα. Το άλλο περίεργο ήταν ότι όποιος του κόλλαγε πάρα πολύ σε στυλ ' 'ε εσύ Χρηστάκη είσαι φοβερός. Έλα να κάνουμε κάτι, να κάνουμε μια ομάδα' ' κλπ., όποιος τον θαύμαζε, αμέσως τον έδιωχνε και του έλεγε «Μαλάκα άντε να κρατηθείς απ' τα δικά σου γεννητικά όργανα. Μην κρατιέσαι απ' τα δικά μου». Και τους έδιωχνε όλους όσους τον θαυμάζανε μ' αυτό τον τρόπο. Ακριβώς επειδή ήτανε κατά των ακολούθων, των συστημάτων και πίστευε ότι ο καθένας πρέπει να βρει την άκρη μόνος του και να προχωρήσει, χωρίς να βασίζεται σε αρχηγούς, σε συστήματα και σε ομάδες. Αυτή ήταν η βασική του διαφοροποίηση που την κράτησε μέχρι το τέλος της ζωής του.²⁹

Ο βοηθητικός όμως ρόλος του Λεωνίδα Χρηστάκη προς τους

²⁹ Παραρτήματα, Συνέντευξη Αλέξη Χρηστάκη, [23.3.2023], σ. 109-110.

νέους που ήθελαν να εκδώσουν τα δικά τους έντυπα φαίνεται ότι επιτελούνταν επίσης μέσω των σταδίων παραγωγής του *Ιδεοδρόμιου*. Οι γνώσεις του αναφορικά με όλους τους τομείς υλοποίησης του περιοδικού όπως, η στοιχειοθεσία, η σελιδοποίηση και το μοντάζ, η παρουσία του στη διαδικασία της εκτύπωσης και της βιβλιοδεσίας και η διανομή των εντύπων του από τον ίδιο στα βιβλιοπωλεία και τα περίπτερα το καθιστούσαν έναν από τους πρώτους που παρήγαγε έντυπα με βάση την “Do It Yourself” λογική, την οποία μεταλαμπάδευε στους νέους ηλικιακά συνεργάτες του, καθιστώντας τους ικανούς για την υλοποίηση των δικών τους μετέπειτα εγχειρημάτων.³⁰ Ο Δ.Α., συνεργάτης για μια περίοδο του *Ιδεοδρόμιου* και φίλος του Λεωνίδα και του γιου του, Νικόλα Χρηστάκη, θυμάται:

Κοίτα, το ποιος έγραφε ήταν σχεδόν οποιοσδήποτε. Ο Λεωνίδας μάζευε όποιον...του 'λεγε φέρε εδώ, έλα να βοηθήσεις, γράψε κλπ. Συν το ότι κι από μόνος του όποιος ήθελε να γράψει κάτι ή να βγάλει κάτι, γιατί βοηθούσε και στην παραγωγή κάποιων. Όταν κάποιος ήθελε να βγάλει ένα βιβλιαράκι, ένα fanzine κλπ., πήγαινε στον Λεωνίδα, τον βοηθούσε και του 'λεγε “φέρε και κάνα κείμενο”. Έτσι κάπως μαζεύνοντουσαν τα κείμενα και επειδή το ξέρανε το Ιδεοδρόμιο φέρνανε κι από μόνονι τους διάφοροι κείμενα. Είχε, λοιπόν, μια ηλεκτρική γραφομηχανή, IBM, και τα χτύπαγε ο ίδιος τα κείμενα, τα δακτυλογραφούσε, είχε χαρτόνια λωρίδες μεγάλα, τα οποία τα δακτυλογραφούσε και μετά τα φωτογράφιζε με μια μικρή σμίκρυνση και ήταν οι στήλες του περιοδικού. Τα φιλμ, λοιπόν, αυτά τα μόνταρε σ' ένα μεγάλο χρωμοφάν, μια ζελατίνα, δηλαδή, μεγάλη κι απ' αυτή τη ζελατίνα ο τυπογράφος έβγαζε τον τσίγκο κι απ' τον τσίγκο τύπωνε την όψη. Την εκτύπωση την έκανε μόνος του. Είχε και μια κοπέλα που βοηθούσε. Στο μοντάζ, επίσης, μόνος του ή εγώ ή η άλλη κοπέλα, μέχρι να μας διώξει και ο κόσμος ερχόταν μετά, αφού ήταν οι επιφάνειες τυπωμένες, 58X86. Έκανε ένα σουαρέ, ας πούμε, μαζεύνονταν όλοι και διπλώναμε τα τεύχη στο χέρι, για να

³⁰ Παναγιώτης Καλαμαράς, *ό.π.*, σ. 157.

μην πληρώνει βιβλιοδεσία για το δίπλωμα. Το δίπλωμα αυτό το είχε αντιγράψει από ένα αμερικάνικο underground έντυπο, δεν θυμάμαι πώς λεγότανε. Τη διανομή την έκανε ο ίδιος κι εγώ στην αρχή. Μια τσάντα και στα βιβλιοπωλεία. Μετά δεν ξέρω αν ήταν κάποιος άλλος. Αλλά το βασικό ήταν αυτό. Έβγαινε το καινούργιο τεύχος, πηγαίναμε στο βιβλιοπωλείο, πόσα είχαν πουληθεί απ' το προηγούμενο, να πάρουμε λεφτά, να αφήσουμε άλλα. Τα περισσότερα ήταν εδώ: Σόλωνος, από Κολωνάκι μέχρι Ομόνοια και κάνα δυο λίγο παραέξω...αυτά ήτανε μετά δηλαδή, κάναμε την πρώτη βασική γύρα. Την πρώτη μέρα μαζί με τον Λεωνίδα, με τις τσάντες, ανεβοκατεβαίναμε. Και στα περίπτερα στην Κάνιγγος, στην Ομόνοια και κάποια άλλα. Είχανε πάρα πολλά τέτοια και πολιτικά. Ήτανε τα περίπτερα που είχανε ούτως ή άλλως και τροτσκιστικά, αριστερίστικα, ήταν ένα σωρό τέτοια. Ήταν τα συγκεκριμένα περίπτερα που παίρνανε ούτως ή άλλως.³¹

Η απάντηση του Αλέξη Χρηστάκη συνηγορεί στα παραπάνω, ενώ παράλληλα ο ίδιος εστιάζει περισσότερο στο νεαρό της ηλικίας όσων συμμετείχαν στο Ιδεοδρόμιο και στο ελευθεριακό πνεύμα που επικρατούσε κατά την υλοποίησή του:

Όλοι ήταν πολύ νέοι, πολύ νεότεροι απ' αυτόν και πάντα υπήρχε νέος κόσμος, νέα παιδιά τα οποία βοηθούσανε κι έτσι γινόντουσαν και τα έντυπα. Το Ιδεοδρόμιο ήταν όλο αυτοσχέδιο. Παίρναμε τα φύλλα από το τυπογραφείο, τα συνθέταμε, τα διπλώναμε, τα διανέμαμε μόνοι μας και όλο αυτό γινόταν χωρίς χρήματα και μόνο με τη βοήθεια νέων ανθρώπων που ενδιαφερόντουσαν για τα περιεχόμενα και ήταν όλα χύμα σ' ένα τελείως ελευθεριακό πνεύμα, το οποίο δεν είχε καμία σχέση με αρχηγούς, με υπαρχηγούς, με πολιτικές γραμμές ή και ακόμα με νοητικές γραμμές. Ο καθένας έκανε ό,τι ήθελε. Έτσι κι αλλιώς ο Χρηστάκης ήταν ο θεωρητικός και πρακτικός της μαλακίας.³²

Ύστερα, λοιπόν, από τα παραπάνω, καθίσταται προφανές ότι οι γνώσεις του Λεωνίδα Χρηστάκη σχετικά με όλους τους τομείς

³¹ Παραρτήματα, Συνέντευξη Δ.Α., [11.5.2023], σ. 132-133.

³² Παραρτήματα, Συνέντευξη Αλέξη Χρηστάκη, [23.3.2023], σ. 111-112.

διαμόρφωσης και παραγωγής ενός εντύπου και η εμπειρία του από την έκδοση προηγούμενων περιοδικών, συνέβαλαν ώστε να μπορεί ο ίδιος να αναλάβει μεγάλο μέρος της τεχνικής πλευράς του *Ιδεοδρόμιου*. Πρόκειται ουσιαστικά για την πρακτική της αυτό-έκδοσης, την αδιαμεσολάβητη συμμετοχή του Χρηστάκη, των συνεργατιδών και των συνεργατών του στο σύνολο της παραγωγικής διαδικασίας, για την “Do It Yourself” λογική.³³ Ωστόσο, η εν λόγω πρακτική έκδοσης του περιοδικού φαίνεται ότι σχετίζεται με τη θέση του Χρηστάκη απέναντι στις επιχορηγήσεις και κατά συνέπεια απέναντι στην οικονομική και πολιτική εξάρτηση του παραγόμενου έργου, μία θέση η οποία διαμορφώνεται από την εποχή της αντίδρασής του απέναντι στις επιχορηγήσεις του Ιδρύματος Φορντ,³⁴ κάτι που αποτυπώνεται και σε προγενέστερα έντυπά του, όπως στο πρώτο τεύχος του περιοδικού *Panderna*.³⁵

Επιπλέον, διαφαίνεται ο συμμετοχικός χαρακτήρας του *Ιδεοδρόμιου*, που αφορούσε τόσο τους ήδη υπάρχοντες συνεργάτες όσο και όσους/όσες έρχονταν σε κάποια επαφή με τον Λεωνίδα Χρηστάκη, μέσω της ανοιχτής πρόσκλησής του προς αυτούς/αυτές για συμμετοχή στο περιοδικό. Χαρακτηριστική απόδειξη αυτού αποτελεί και το σημείωμα της Σύνταξης του περιοδικού στο τέταρτο τεύχος, όπου, μέσω της παρουσίασης του συνόλου των συνεργατών και συνεργατιδών του, διασαφηνίζεται ο συμμετοχικός του χαρακτήρας απέναντι στην εντύπωση που είχε καλλιεργηθεί, όπως γράφεται, «από

³³ Εδώ η “Do It Yourself” λογική δεν νοείται απλώς ως “κάντο μόνος σου”, αλλά σχετίζεται με την έννοια της αυτενέργειας, της αυτοοργάνωσης και της παραγωγής του έργου “με τους δικούς σου όρους”. Η ίδια λογική έκδοσης χαρακτήριζε τόσο προγενέστερα ή και σύγχρονα του *Ιδεοδρόμιου* διεθνή περιοδικά αντικουλτούρας όσο και τα fanzines, που ακολούθησαν χρονικά στο εξωτερικό και στην Ελλάδα. Σχετικά με την ιστορία, τις συνθήκες έκδοσης, το περιεχόμενο και τη μορφή των fanzines βλ. Νίκος Σούζας, «Τι είναι τα fanzines; Από την απρόσκοπτη προσωπική έκφραση στη συγκρότηση νέων μορφών κοινωνικότητας», στο Παντελής Αραπίνης (επιμ.), *Αντικουλτούρα. Η ανάδυση ενός νέου κοινωνικού υποκειμένου μετά το 1980*, Σπάρτη, Ιδιομορφή, 2012, σ. 59-71.

³⁴ Νίκος Σούζας, “Σταμάτα να μιλάς για θάνατο μωρό μου”. Πολιτική και κουλτούρα στο ανταγωνιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1974-1998), Θεσσαλονίκη, ναυτίλος, 2015, σ. 60-61. Νίκος Σούζας-Χρίστος Μάης, «Εισαγωγή στον κόσμο του Λεωνίδα Χρηστάκη: Ο Λ. Χ. ως πολιτικό υποκείμενο», στο Χρίστος Μάης-Νίκος Σούζας (επιμ.), *Ο πολυπράγμονας Λεωνίδας Χρηστάκης. 9+1 κείμενα*, Αθήνα, οι εκδόσεις των συναδέλφων, 2019, σ. 20-28. Παραρτήματα, Συνέντευξη Αλέξη Χρηστάκη, [23.3.2023], σ. 100-101. Παραρτήματα, Συνέντευξη Νικόλα Χρηστάκη, [30.3.2023], σ. 143.

³⁵ Νίκος Σούζας-Χρίστος Μάης, «Εισαγωγή στον κόσμο του Λεωνίδα Χρηστάκη: Ο Λ. Χ. ως πολιτικό υποκείμενο», στο Χρίστος Μάης-Νίκος Σούζας (επιμ.), *Ο πολυπράγμονας Λεωνίδας Χρηστάκης. 9+1 κείμενα*, Αθήνα, οι εκδόσεις των συναδέλφων, 2019, σ. 26.

ορισμένους, όχι και πολύ καλοπροαίρετους αναγνώστες [...] ότι το ΙΔΕΟΔΡΟΜΙΟ γράφεται από έναν και μόνον συντάκτη τον εκδότη του».³⁶

Το γεγονός ότι η δημιουργική διαδικασία του *Ιδεοδρόμιου* λάμβανε χώρα στα διάφορα σπίτια του Χρηστάκη, τα οποία άλλαζαν ανά τακτά χρονικά διαστήματα και που ο ίδιος τα ονόμαζε “γραφειόσπιτα”, όπου οι συνεργάτες και οι συνεργάτιδες έρχονταν σε καθημερινή και πολύωρη επαφή, αποτελεί ακόμη μία παράμετρο των συνθηκών έκδοσης του περιοδικού, που εύλογα μας οδηγεί στην άποψη ότι το γεγονός του χώρου, της συχνότητας και της μεγάλης χρονικής διάρκειας των επαφών των συνεργατών συνέβαλε στην ανάπτυξη οικειότητας και φιλικών δεσμών μεταξύ τους, παρά στη δημιουργία τυπικών επαγγελματικών σχέσεων. Ο Δ.Α. αναφέρει τα εξής σχετικά με το κλίμα που επικρατούσε στα “γραφειόσπιτα” του Λεωνίδα Χρηστάκη, μέσα απ’ τα οποία εκδιδόνταν το περιοδικό και απαντά αναφορικά με το αν δύνανται να εντοπιστεί ένα είδος κοινοβιακού τρόπου ζωής των συντελεστών του εντύπου σε αυτά:

Όχι, δεν θα το 'λεγα κοινοβιακή κατάσταση, γιατί σε ένα κοινόβιο δεν ζεις απλά με τους υπόλοιπους για αρκετές ώρες της μέρας, αλλά κάνεις και άλλα πράγματα, όπως το να κοιμάσαι κιόλας μαζί με τους υπόλοιπους ανθρώπους κ.α. Ήτανε, ουσιαστικά αυτά τα 2-3 τρία χρόνια που ήμουν καθημερινά εκεί –γιατί μετά εντάξει, δεν...- ήταν αυτό, χαβαλές όταν έβγαινε το τεύχος, να το διπλώσουμε κλπ. και μετά το μεσημέρι συνήθως μας πήγαινε στο εστιατόριο και μας τάζε...μια φιλική έτσι ατμόσφαιρα.³⁷

Επιπλέον, η απάντηση του Αλέξη Χρηστάκη λειτουργεί αφενός επιβεβαιωτικά προς τα λεγόμενα του Δ.Α., όσον αφορά την ύπαρξη ή μη ενός κοινοβιακού τρόπου ζωής στα “γραφειόσπιτα” του Λεωνίδα και συμπληρωματικά σχετικά με τα αίτια προσέλκυσης των συντελεστών για συμμετοχή στο έντυπο:

³⁶ Η Σύνταξη του Ι., «...ΚΑΙ ΠΩΣ ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμο*, τχ. 4, 14 Μάρτη 1978, σ. 5.

³⁷ Παραρτήματα, Συνέντευξη Δ.Α., [11.5.2023], σ. 134.

Κοίταξε, κοινοβιακό δεν μπορούμε να το πούμε ακριβώς, γιατί κοινοβιακός σημαίνει ότι κάποιοι μένουνε στον ίδιο χώρο μέρα νύχτα, αλλά ότι γινότανε με πολλούς ανθρώπους μαζί αυτό είναι αλήθεια, γιατί υπήρχανε πάντα κάποιοι νέοι άνθρωποι που τους ενδιέφερε αυτός ο τρόπος σκέψης, αυτό να είναι χύμα, να μην έχουν αρχηγό, να γουστάρουνε να είναι κάπου γιατί απλά γουστάρουνε κι έτσι υπήρχανε συνέχεια νέοι άνθρωποι, οι οποίοι βοηθούσανε στο περιοδικό είτε κουβαλώντας είτε διανέμοντας είτε φτιάχνοντας, σελιδοποιώντας, κάνοντας μεταφράσεις, τα πάντα. Ο καθένας έκανε ό,τι μπορούσε, όπου μπορούσε να βοηθήσει. Αυτός είναι ένας τρόπος...πόσοι είμαστε εδώ, βάζουμε ένα πρότζεκτ, ας πούμε, κι ο καθένας κάνει αυτό που γνωρίζει καλύτερα και μπορεί να βοηθήσει, χωρίς να έχει καμιά σκοπιμότητα, χωρίς να ξέρει ότι θα πληρωθεί. Έτσι απλώς για την τρέλα να κάνουμε αυτό που γουστάρουμε να κάνουμε.³⁸

Συνεπώς, ο τόπος όπου λάμβανε χώρα η δημιουργική διαδικασία του *Ιδεοδρόμιου* και ο χρόνος που αφιερωνόταν από τους συμμετέχοντες και τις συμμετέχουσες σε αυτή είναι καθοριστικής σημασίας για το είδος των διαπροσωπικών σχέσεων που αναπτύσσουν. Θα ήταν, όμως, λάθος αν από το γεγονός της ανάπτυξης προσωπικών και φιλικών σχέσεων μεταξύ των συνεργατών, συναγόταν το συμπέρασμα περί ενός συνόλου που λειτουργούσε αποκλειστικά με όρους παρέας όσον αφορά την εκδοτική δραστηριότητά του. Το εν λόγω σύνολο ανθρώπων παρουσιάζει χαρακτηριστικά συγκροτημένης εκδοτικής ομάδας, η οποία όμως δεν νοείται ως τυπική εκδοτική ομάδα – όπως εκείνες του ημερήσιου Τύπου – ή ως εκδοτική ομάδα νεανικής πολιτικής συλλογικότητας της οποίας το εκδοτικό έργο καταλήγει στη στείρα ομοιομορφία, αλλά ως ομάδα που επιτρέπει την ύπαρξη του πλουραλισμού στο έντυπο. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι μέσα από την υλοποίηση του *Ιδεοδρόμιου* δημιουργείται ένα είδος κοινωνικού δικτύου, που διαφοροποιείται από εκείνα της καθιερωμένης έντυπης παραγωγής, του οποίου τα άτομα έλκονται από τον οριζόντιο τρόπο

³⁸ Παραρτήματα, Συνέντευξη Αλέξη Χρηστάκη, [23.3.2023], σ. 119-120.

λειτουργίας, την ανυπαρξία ιεραρχικών δομών, το συμμετοχικό του χαρακτήρα και την ελευθερία που τους παρέχεται αναφορικά με τον τρόπο συμβολής τους για την παραγωγή του εντύπου. Ακόμη, ο εν πολλοίς ερασιτεχνικός χαρακτήρας του *Ιδεοδρόμιου* αποτελεί ένα περαιτέρω συμπέρασμα, που εξάγεται από το κίνητρο των συντελεστών για συμμετοχή στο περιοδικό, το οποίο αφορούσε τη συναισθηματική ταύτισή τους με τη δημιουργική διαδικασία, παρά με την επιδίωξη οποιουδήποτε οικονομικού οφέλους.

Ύστερα, λοιπόν, από την ανάλυση της αλληλεπίδρασης του Λεωνίδα Χρηστάκη και του *Ιδεοδρόμιου* με όψεις του ευρύτερου ιστορικού πλαισίου αλλά και των μεθόδων υλοποίησης και του κλίματος που επικρατούσε κατά τη δημιουργική διαδικασία του περιοδικού, εύλογα οδηγούμαστε στη διερώτηση σχετικά με το αν τα εν λόγω χαρακτηριστικά γνωρίσματα άπτονταν μιας ευρύτερης ιδεολογικής στάσης, που πιθανόν επικαθόρισε το περιοδικό και που συνέβαλε στην ανάπτυξη δεσμών μεταξύ των συμμετεχόντων. Με άλλα λόγια, το ερώτημα που προκύπτει είναι αν το *Ιδεοδρόμιο* εντάσσεται στα πλαίσια κάποιας συγκεκριμένης ιδεολογίας και αν η ανάπτυξη των διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ των συνεργατών και των συνεργατίδων οφείλεται σε κάποια μεταξύ τους ιδεολογική ταύτιση.

Ο Κώστας, φίλος των Αλέξη και Λεωνίδα Χρηστάκη, υποστηρίζει σχετικά τα εξής:

Για μένα η ιδεολογία είναι ό,τι υπόκειται στην έννοια του underground. Όλα αυτά είναι μέσα. Και ο Λεωνίδας έλεγε μεταγενέστερα: «Αντισταθείτε. Και σε μένα ακόμα, που σας λέω αυτά». Σχετικά με το θέμα της αμφισβήτησης που λέγαμε πριν.³⁹

Ο Νίκος, επίσης φίλος των προαναφερόμενων, συμφωνώντας με τον Κώστα, συμπληρώνει διατυπώνοντας την παρακάτω άποψη:

Δεν νομίζω ότι υφίσταται ιδεολογία. Δεν υπάρχει. Άλλο πράγμα η ιδεολογία και άλλο πράγμα να έχεις επιρροές ας πούμε από την αντικουλτούρα, γιατί εκεί ήτανε πιστεύω ο Χρηστάκης, στην

³⁹ Παραρτήματα, Συνέντευξη Αλέξη Χρηστάκη, [23.3.2023], σ. 113.

αντικουλτούρα. Η αντικουλτούρα δεν είναι ιδεολογία. Η αντικουλτούρα έχει πολλαπλές πηγές· από το μυστικισμό μέχρι όπου μπορείς να φανταστείς.⁴⁰

Επίσης, ο Αλέξης Χρηστάκης, απαντώντας σχετικά με τον ιδεολογικό ή μη προσδιορισμό του *Ιδεοδρόμιου*, υποστηρίζει:

Η μόνη ιδεολογία που θα μπορούσες να διακρίνεις στον πατέρα μου και στο Ιδεοδρόμιο είναι η ελευθεριακή σκέψη. Το ότι σκέφτεσαι εσύ έτσι κι εγώ διαφορετικά, αυτό είναι κάτι πραγματικό και κάτι που πρέπει να 'ναι έτσι, γιατί δεν είμαστε κλώνοι. Εσύ πρέπει να σκέφτεσαι με τον δικό σου τρόπο κι εγώ με τον δικό μου. Το ζήτημα είναι ότι η ιδεολογία που προωθούσε ήταν ότι ο καθένας έχει το δικαίωμα να σκέφτεται όπως γουστάρει, για να το πούμε απλά. Το αν εγώ διαφωνώ ή συμφωνώ μαζί σου είναι δευτερεύον, γιατί αφού σε ικανοποιεί εσένα έτσι, αυτό μου φτάνει. Και μπορείς να το λες και να το εκφράζεις και να είσαι έτσι όπως είσαι. Αυτή ήταν η ιδεολογία, αν θα μπορούσαμε να βάλουμε κάποια ιδεολογία της ελευθεριακής σκέψης και της ατομικότητας και ότι ο καθένας έχει τον δικό του τρόπο να κάνει τα πράγματα και αυτό είναι. Τώρα, αν έβλεπε ότι ο τρόπος κάποιου ήταν επηρεασμένος από κάποια πρότυπα, τότε μπορεί να μην το άφηγε να εκδοθεί στο περιοδικό του. Δηλαδή, δεν θα μπορούσε κάποιος να βάλει τις σκέψεις κάποιου άλλου στο Ιδεοδρόμιο. Έπρεπε οι σκέψεις να ήτανε δικές του· να είχε την αυθεντικότητα να σκέφτεται μόνος του και όχι να αναμασά σκέψεις και πράξεις άλλων. Αυτό ήταν το πιο σημαντικό. Απ' τη στιγμή που σκέφτεσαι μόνος σου, ήσουν δεκτός απ' την ιδεολογία του Ιδεοδρομίου και των εντύπων του. Αυτή ήταν η βασική γραμμή: το να μην είσαι καπελωμένος από κάποιον άλλον. Όχι καπελωμένος μόνο πρακτικά αλλά και νοητικά.⁴¹

Ακόμη, ο Τέος Ρόμβος, τοποθετούμενος σχετικά με το ίδιο θέμα, αναφέρει:

⁴⁰ Ο.π.

⁴¹ Ο.π., σ. 113-114.

Ο Λεωνίδας ο Χρηστάκης δεν ήτανε ποτέ μιας ιδεολογίας άνθρωπος. Δεν ήταν, δηλαδή, περιορισμένος. Οτιδήποτε μπορούσε να φέρνει κάτι προσοδευτικό ήτανε μέσα. Δεν ήτανε εγώ, μολονότι είχε ισχυρή προσωπικότητα. Δεν πρότασσε το εγώ.⁴²

Τέλος, ο Δ.Α., απαντώντας σχετικά με το αν δύναται να εντοπιστούν κοινά ιδεολογικά στοιχεία μεταξύ των συνεργατών και συνεργατιδών του *Ιδεοδρόμιου*, που να λειτούργησαν ενοποιητικά για την ανάπτυξη των δεσμών τους, αναφέρει:

Δεν πρέπει να υπήρχε κάτι κοινό γενικότερα. Πιο πολύ ότι ο καθένας έβρισκε αυτό που ήθελε. Μπορούσε να πει αυτό που ήθελε ή να βρει μια παρέα με συμπαθητικούς ανθρώπους που είχε κοινά πράγματα και να δημοσιεύσει π.χ. τα ποιήματά του ή την κριτική του, να δει, ρε παιδί μου, όλη αυτή τη φάση. Αλλά ναι, κοινό ιδεολογικό, για παράδειγμα, δεν θα έλεγα ότι υπήρχε κάτι απαραίτητα. Εξ ου και άλλαζε πάρα πολύ συχνά και γρήγορα.⁴³

Ύστερα, λοιπόν, από την αναφορά στις συνθήκες έκδοσης του *Ιδεοδρόμιου*, συμπεραίνουμε τον έλεγχο του Χρηστάκη και των συνεργατών επί του παραγόμενου έργου μέσα από την αδιαμεσολάβητη συμμετοχή τους σε όλα τα στάδια υλοποίησης των τευχών του εντύπου, βασικό, άλλωστε, χαρακτηριστικό γνώρισμα των εντύπων που εκδίδονταν με την πρακτική της αυτό-έκδοσης. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα εκδοτικό εγχείρημα, που εμφορείται από τη λογική “Do It Yourself”, η οποία –λαμβάνοντας υπόψη τη στάση του Χρηστική μέσα στο όλο εγχείρημα του *Ιδεοδρόμιου* –δεν ερμηνεύεται απλώς ως “κάντο μόνος σου”, αλλά ως μια κουλτούρα αυτενέργειας και αυτοοργάνωσης, ως μια κουλτούρα υλοποίησης του εκδοτικού έργου “με τους δικούς σου όρους”, την οποία ο Χρηστάκης φαίνεται ότι μεταλαμπαδεύει στους νεότερους συνεργάτες του, ορισμένοι από τους οποίους προχωρούν βάσει αυτής στις δικές τους εκδοτικές απόπειρες.

⁴² Παραρτήματα, Συνέντευξη Τέο Ρόμβου και Χαράς Πελεκάνου, [5.8.2022], σ. 175.

⁴³ Παραρτήματα, Συνέντευξη Δ.Α., [11.5.2023], σ. 134.

Τα κοινά ενδιαφέροντα των συμμετεχόντων και συμμετεχουσών, η διατήρηση του προσωπικού τους ύφους και το ελευθεριακό κλίμα παραγωγής του περιοδικού εύλογα συντείνουν στην πρόσληψή τους ως ένα σύνολο χαλαρών συνεκτικών δεσμών, που λειτουργεί με όρους παρέας. Ωστόσο, ο τρόπος λειτουργίας τους κατά τα στάδια υλοποίησης του περιοδικού οδηγεί στη διαμόρφωση συμπεράσματος περί μιας συγκροτημένης εκδοτικής ομάδας, η οποία, όμως, δεν δύναται να νοηθεί ως μια τυπική εκδοτική ομάδα ενός έντυπου του εμπορικού Τύπου ή ως μια εκδοτική ομάδα πολιτικής οργάνωσης, όπου σκοπός είναι η έκφραση της ενιαίας γραμμής, με αποτέλεσμα τη στείρα ομοιομορφία, αλλά ως ένα σύνολο ανθρώπων, που ευνοεί τον πλουραλισμό των απόψεων.

Αναφορικά με τον συμμετοχικό χαρακτήρα του περιοδικού, συμπεραίνεται ότι αυτός δεν αφορούσε μόνο τους/τις ήδη υπάρχοντες/υπάρχουσες συνεργάτες/συνεργάτιδες, αλλά και το σύνολο του αναγνωστικού του κοινού, γεγονός που διαφαίνεται μέσω της ανοιχτής πρόσκλησης του Χρηστάκη είτε για σταθερή συμμετοχή είτε, έστω, για παροδική συμβολή στο έντυπο τόσο σε ιδιωτικό/διαπροσωπικό επίπεδο όσο και σε δημόσιο.⁴⁴

Κατόπιν αυτών, αντιλαμβανόμαστε τη διαφοροποίηση του *Ιδεοδρόμιου* τόσο από τον εμπορικό, ημερήσιο Τύπο όσο και από τον νεανικό κομματικό Τύπο της εποχής, εφόσον από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι με την έκδοσή του συγκροτείται ένα νέο είδος κοινωνικού και επικοινωνιακού δικτύου, που διαφοροποιείται από τον καθιερωμένο τρόπο διάδοσης των πληροφοριών.

Το συμπέρασμα αναφορικά με τον απόλυτα ερασιτεχνικό χαρακτήρα του περιοδικού θα ήταν αυθαίρετο. Ο γράφων θεωρεί ότι το *Ιδεοδρόμιο* ως εκδοτικό εγχείρημα ισορροπεί ανάμεσα σε μια ερασιτεχνική και μια επαγγελματική όψη. Η ερασιτεχνική όψη συνάγεται από το κίνητρο για συμμετοχή των ατόμων στο περιοδικό, το οποίο δεν είναι άλλο από τη συναισθηματική ταύτισή τους με τη

⁴⁴ Η πρόσκληση του Λεωνίδα Χρηστάκη προς τους αναγνώστες του *Ιδεοδρόμιου* για συμμετοχή στο έντυπο εντοπίζεται και σε πληθώρα άρθρων και σημειώματα του ίδιου ή ακόμα και στις απαντήσεις προς την αλληλογραφία που δεχόταν το περιοδικό και που δημοσιευόταν στις τελευταίες σελίδες του.

δημιουργική του διαδικασία, ενώ παράλληλα εντοπίζεται η χρήση επαγγελματικών μεθόδων, οι οποίες αφορούν το κομμάτι της εκτύπωσης, της πώλησης μέσα από τα βιβλιοπωλεία και τα περίπτερα και των συνδρομητών. Ωστόσο, καθίσταται κατανοητό ότι τόσο ο βαθμός όσο και οι λόγοι χρήσης μέσων και από τους δύο τρόπους έκδοσης είναι διαφορετικοί. Η ερασιτεχνική, δηλαδή, όψη του *Ιδεοδρόμιου* λαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος κατά τα στάδια υλοποίησής του, ενώ είναι πρόδηλο πως η ίδια άπτεται της κουλτούρας των συνεργατών αναφορικά με το παραγόμενο έργο τους, αντίθετα, δηλαδή, με την επαγγελματική όψη, η οποία φαίνεται να προκύπτει ως αναγκαίος συμβιβασμός για τη χρήση των μεθόδων της, με σκοπό την κάλυψη των εξόδων του εντύπου και την εξασφάλιση της σταθερής και μακροχρόνιας έκδοσής του. Συνεπώς, μια προσπάθεια για τον απόλυτο χαρακτηρισμό του *Ιδεοδρόμιου* ως ερασιτεχνικό ή ως επαγγελματικό περιοδικό θα ήταν ανώφελη και δεν θα συνέβαλε στην προηγούμενη προσέγγιση, η οποία πραγματοποιείται με σκοπό τη μέγιστη δυνατή κατανόηση της εν λόγω παραμέτρου και σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί αξιολογική κρίση ούτε εξαιρεί το *Ιδεοδρόμιο* από το σύνολο των περιοδικών του είδους του.

Τέλος, από τις παραπάνω προφορικές μαρτυρίες αναδεικνύεται η ταύτιση Λεωνίδα Χρηστάκη και *Ιδεοδρόμιου*, καθώς, όπως φαίνεται, η ευρύτερη λογική έκδοσης του περιοδικού άπτεται βασικών στοιχείων της νοοτροπίας του Χρηστάκη όπως, η θέση του περί της αυθεντικότητας και της συνέπειας σκέψης και πράξης, με όρους ανεξαρτησίας, πέρα και έξω, δηλαδή, από παραδεδομένα ιδεολογικά πρότυπα ως η μόνη απαραίτητη προϋπόθεση για την ελεύθερη έκφρασή της μέσω του περιοδικού, ανεξάρτητα από το αν ο τρόπος σκέψης και πράξης των συνεργατών παρουσίαζε ομοιογένεια.

Συνεπώς, αυτού του είδους τα χαρακτηριστικά δεν δύνανται να ερμηνευθούν βάσει συγκεκριμένου ιδεολογικού πλαισίου. Το μοναδικό, ίσως, πλαίσιο σκέψης και δράσης από το οποίο φαίνεται να επηρεάζεται το εκδοτικό εγχείρημα του *Ιδεοδρόμιου*, όπως συνάγεται από τα παραπάνω, είναι η αντικουλτούρα. Συνεπώς, το *Ιδεοδρόμιο* δύναται να ερμηνευθεί και ως ένα παράδειγμα εντύπου του ελληνικού

τρόπου πρόσληψης της διεθνούς underground/εναλλακτικής/ανεξάρτητης εκδοτικής δραστηριότητας και συμβολής στην ανάδυση της αντίστοιχης ελληνικής.

Η διατύπωση, όμως, συμπερασμάτων και η διαμόρφωση μιας συνολικής εικόνας αναφορικά με τον χαρακτήρα του *Ιδεοδρόμιου*, θα ήταν αδύνατη δίχως την προσέγγιση του περιεχομένου του. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί πραγματοποιείται μια ανάλυση ενός μέρους των θεματικών που περιλαμβάνονται στο περιοδικό *Ιδεοδρόμιο* και που αφορούν όψεις του φεμινιστικού, του ομοφυλοφιλικού, του μαθητικού και του φοιτητικού κινήματος αλλά και πολιτισμικές επιρροές της νεολαίας της Μεταπολίτευσης, όπως αυτές που προέρχονταν από τη ροκ και την πανκ μουσική. Η ύπαρξη πλήθους άλλων θεματικών στο περιοδικό αποτελούν εξίσου ενδιαφέρον αντικείμενο για έρευνα και καταδεικνύουν τον πλούτο του περιεχομένου του. Ωστόσο, η εστίαση του γράφοντος στα προαναφερόμενα θέματα πραγματοποιείται αφενός στα πλαίσια της εξειδικευμένης ανάλυσης που επιβάλλει μια διπλωματική εργασία και αφετέρου στην προσέγγιση των εν λόγω θεματικών ως πεδίων όπου αποκρυσταλλώθηκαν πολιτικές και πολιτισμικές αναφορές μέρους της νεολαίας και ως εκφράσεων της ευρύτερης νεανικής ριζοσπαστικοποίησης της εποχής.

2.2 Θεματικές προσεγγίσεις του περιοδικού *Ιδεοδρόμιο*

2.2.1 Προσεγγίσεις φεμινιστικών θεμάτων από το περιοδικό *Ιδεοδρόμιο*.

Ύστερα από τη μελέτη της φεμινιστικής θεματικής του περιοδικού *Ιδεοδρόμιο* αντιλαμβάνεται κανείς, αρχικά, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των συνεργατιδών και συνεργατών, καθώς και του εκδότη του περιοδικού, Λεωνίδα Χρηστάκη, αναφορικά με μια πληθώρα γυναικείων ζητημάτων και τη σημασία που απέδιδαν σε αυτά. Σε ένα πρώτο επίπεδο, το ενδιαφέρον αυτό καταδεικνύεται μέσα από τέσσερις βασικές παραμέτρους: από την ύπαρξη πληθώρας σχετικών – και συχνά εκτενών – κειμένων, σε ένα μεγάλο μέρος των μελετώμενων τευχών, από την, κατά περιόδους έκδοση θεματικών τευχών, που ήταν αφιερωμένα αποκλειστικά σε φεμινιστικά θέματα, όπως τα τεύχη 21 και 23, από τη σταθερή ενασχόληση συγκεκριμένων συνεργατιδών και

συνεργατών του *Ιδεοδρόμιου*, οι οποίες και οι οποίοι υπέγραφαν τα περισσότερα από τα φεμινιστικά του κείμενα⁴⁵ και από τη συχνή ύπαρξη συγκεκριμένης στήλης, με τίτλο «η γυναίκα στον αγώνα», κάτω από την οποία συντασσόταν μεγάλος αριθμός της φεμινιστικής αρθρογραφίας.⁴⁶

Η σχετική με τον φεμινισμό ύλη του *Ιδεοδρόμιου* περιλαμβάνει άρθρα, παρουσιάσεις – συνήθως ξενόγλωσσων και ελληνικών φεμινιστικών βιβλίων, φεμινιστικών εντύπων και κινήσεων/πρωτοβουλιών γυναικείων ομάδων της εποχής –και μεταφράσεις. Η ενασχόληση με συγκεκριμένες παραμέτρους του φεμινισμού –και όχι με τον φεμινισμό γενικά – αποτελεί βασικό στοιχείο των κειμένων του εντύπου, μέσα από το οποίο καθίστανται προφανείς οι γνώσεις όσων υπέγραφαν τα εν λόγω κείμενα και καθιστά σαφή την πολιτική και ιδεολογική προσέγγισή τους και την – ως ένα βαθμό – ταύτισή της με μία πλευρά του ελληνικού μεταπολιτευτικού φεμινιστικού κινήματος. Σχετικά με την ευρύτερη φυσιογνωμία και την ιδεολογική και πολιτική προσέγγιση του *Ιδεοδρόμιου* πάνω στον φεμινισμό θα αναφερθούμε εκτενέστερα στη συνέχεια της εργασίας.

Η ενασχόληση του περιοδικού με τα διάφορα φεμινιστικά θέματα δεν πραγματοποιήθηκε σε μια α-ιστορική χρονική περίοδο, αλλά συνδεόταν με την ανάπτυξη του ελληνικού μεταπολιτευτικού

⁴⁵ Επί παραδείγματι, η Μάγδα Χαλικά ήταν μία συνεργάτιδα, της οποίας το όνομα συναντάμε συχνά στη σχετική αρθρογραφία του περιοδικού. Απόδειξη της σταθερής αρθρογραφίας της πάνω σε φεμινιστικά ζητήματα αποτελεί και το σημείωμα της Σύνταξης στο τέταρτο τεύχος, όπου αναφέρονται τα ονόματα των συνεργατών και συνεργατίδων του περιοδικού και το αντικείμενο της αρθρογραφίας του καθενός και καθεμιάς και το οποίο παρατίθεται σε προηγούμενη υποσημείωσή μας. Άλλοι-ες συνεργάτες-τιδες που υπέγραφαν μέρος της φεμινιστικής αρθρογραφίας ήταν οι Ντέμη Κυρίτση, Κίρκη Κονταξή, Λένα Παπαχριστοφίλου, Τάκης Χαλάτσης, Δημήτρης Καραγιάννης και ο εκδότης του περιοδικού, Λεωνίδα Χρηστάκης.

⁴⁶ Ο τίτλος “η γυναίκα στον αγώνα” είχε χρησιμοποιηθεί και στο παρελθόν, στο τεύχος 18 του περιοδικού *Panderna*, το 1977, το οποίο ήταν αφιερωμένο αποκλειστικά σε φεμινιστικά ζητήματα. Το *Panderna* αποτελούσε επίσης περιοδική έκδοση του Λεωνίδα Χρηστάκη, την προηγούμενη από αυτή του *Ιδεοδρόμιου*. Επομένως, συμπεραίνουμε το διαχρονικό ενδιαφέρον του Χρηστάκη για τα φεμινιστικά θέματα και την αποτύπωσή του στα διάφορα εκδοτικά του εγχειρήματα. Με τη συνέχιση της χρήσης της εν λόγω στήλης, πιθανά επιχειρούνταν η σύνδεση των φεμινιστικών αναφορών του *Ιδεοδρόμιου* με την προγενέστερη εκδοτική δραστηριότητα του Χρηστάκη και η συνέχειά τους με μια πιο σταθερή μορφή. Όπως αναφέρεται και στο κυρίως σώμα του κειμένου, η χρήση της συγκεκριμένης στήλης στο *Ιδεοδρόμιο* ήταν συχνή, γεγονός που σημαίνει ότι ένα σημαντικό μέρος της φεμινιστικής ύλης συντασσόταν με αυτή τη μορφή, όχι όμως και το σύνολο της. Σχετικά με τη χρήση του τίτλου “η γυναίκα στον αγώνα” στο τεύχος 18 του περιοδικού *Panderna* βλ. Μάγδα Χαλικά, «BIBLIA ΓΙΑ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΠΟΥ ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΙ ΑΝΕΤΑ ΑΠΟ ΑΝΤΡΕΣ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 2, 3 Φλεβάρη 1978, σ. 15, (2 Βλέποντας Ελεύθερα).

φεμινιστικού κινήματος και τις διεργασίες του.

Η δυναμική εμφάνιση του μεταπολιτευτικού φεμινιστικού κινήματος ερμηνεύεται από ορισμένους-ες ως μια συνέχεια των πολιτισμικών εξελίξεων της δεκαετίας του 1960 στην Ελλάδα και ως μια φανερή έκφραση της επιρροής από δυτικά πολιτισμικά ρεύματα και εγχειρήματα χειραφέτησης, που είχε συντελεστεί την περίοδο της χούντας, ενώ άλλοι-ες κάνουν λόγο για παράλληλες ασυνέχειες και ρήξεις μεταξύ των γυναικείων οργανώσεων της Μεταπολίτευσης και εκείνων της προδικτατορικής περιόδου, ως απόρροια εσωτερικών συγκρούσεων των πρώτων, της επιρροής τους από νέες φεμινιστικές προσεγγίσεις, του επαναπροσδιορισμού και της ριζοσπαστικοποίησης των παραδοσιακών σχηματισμών, ύστερα από τη διαμόρφωση δικτύων επικοινωνίας μεταξύ των γυναικείων ομάδων και οργανώσεων, μιας ριζοσπαστικοποίησης που ευνοούνταν, άλλωστε, από το ευρύτερο περιβάλλον της Μεταπολίτευσης και που αναφορικά με το φεμινιστικό κίνημα αφορούσε τη διακίνηση ιδεών που είχαν αναπτυχθεί στη Δύση, κατόπιν της εμφάνισης του δεύτερου κύματος του φεμινισμού, ιδίως μετά το Μάη του '68 στη Γαλλία.⁴⁷

Το φεμινιστικό κίνημα της Μεταπολίτευσης, λοιπόν, αναπτύχθηκε μέσα από τη διαμόρφωση δύο ανταγωνιστικών ρευμάτων, αυτό που εγγραφόταν στην παράδοση των προδικτατορικών γυναικείων κινήσεων και που συνέχισε να εκφράζεται μέσα από τη συγκρότηση κομματικά καθοδηγούμενων γυναικείων οργανώσεων όπως, η Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδας (ΟΓΕ) – προσκείμενη στο Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ) – η Ένωση Γυναικών Ελλάδας (ΕΓΕ) – προσκείμενη στο Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ) και η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών (ΚΔΓ) – προσκείμενη στο

⁴⁷ Μαρία Ρεπούση, «Φεμινισμοί της Μεταπολίτευσης: αφηγηματικά πλαίσια και αναθεωρήσεις», στο Ντίνα Βαΐου-Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού. Μεταπολίτευση και 'μετά'*, Αθήνα, Τομέας Εκδόσεων του Ιδρύματος της Βουλής, 2018, σ. 3. Επίσης, για το ζήτημα της συνέχειας και της ασυνέχειας μεταξύ των κοινωνικών κινήσεων και της αμφισβήτησης της νεολαίας της προδικτατορικής και της μεταδικτατορικής περιόδου, καθώς και για τον ευρύτερο τρόπο πρόσληψης της εποχής της Μεταπολίτευσης βλ. Μάνος Αυγερίδης- Έφη Γαζή-Κωστής Κορνέτης, «Εισαγωγή», στο Μάνος Αυγερίδης-Έφη Γαζή-Κωστής Κορνέτης (επιμ.) *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δυο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 15-18. Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2020, σ. 434-436. Δημήτρης Τζιόβας, *Η Ελλάδα από τη χούντα στην κρίση. Η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης*, (μτφρ. Ζωή Μπέλλα-Αρμάου, Γιάννης Στάμος), Αθήνα, Gutenberg, 2022, σ. 311-312.

ΚΚΕ εσωτερικού και το αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα, που εκφράστηκε μέσα από τη δημιουργία γυναικείων ομάδων όπως, η Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών (ΚΑΓ), η οποία αποτέλεσε την πρώτη αυτόνομη γυναικεία ομάδα, ιδρυμένη από το 1975 και οι αυτόνομες γυναικείες ομάδες που αναδύθηκαν κυρίως μέσα από τους πανεπιστημιακούς χώρους τη δεκαετία του 1980.⁴⁸ Το μεν πρώτο ρεύμα προσέγγιζε τον φεμινισμό ως ένα επιμέρους πρόβλημα της υπόθεσης της ανατροπής του καπιταλισμού, εξισώνοντας την επίλυσή του με τη γυναικεία απελευθέρωση στα πλαίσια της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Το δε δεύτερο, επηρεασμένο από το δεύτερο φεμινιστικό κύμα και το Μάη του 1968, θεωρούσε τον αυτόνομο αγώνα ως την κατάλληλη μορφή ανάπτυξης του φεμινιστικού κινήματος, ταυτισμένο με την ατομική ελευθερία, τη σεξουαλική επανάσταση και τη λογική του συνθήματος «Το προσωπικό είναι πολιτικό», με προτάγματα όπως, το δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού του σώματος και της σεξουαλικότητας των γυναικών, το δικαίωμα στην άμβλωση, το ζήτημα της έμφυλης βίας και των βιασμών και η αντισύλληψη.⁴⁹

Επιπλέον, μιλώντας για το φεμινιστικό κίνημα της Μεταπολίτευσης, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την έκδοση πληθώρας περιοδικών, φυλλαδίων και εφημερίδων όπως, το έντυπο *Για την Απελευθέρωση των Γυναικών* της ΚΑΓ, που εκδόθηκε το 1978,⁵⁰ το περιοδικό *Σκούπα*, που αποτέλεσε την πρώτη περιοδική έκδοση φεμινιστικής θεωρίας, καθώς και τα φεμινιστικά περιοδικά που

⁴⁸ Μαρία Ρεπούση, «Φεμινισμοί της Μεταπολίτευσης: αφηγηματικά πλαίσια και αναθεωρήσεις», στο Ντίνα Βαΐου-Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού. Μεταπολίτευση και “μετά”*, Αθήνα, Τομέας Εκδόσεων του Ιδρύματος της Βουλής, 2018, σ. 2-12.

⁴⁹ Γεωργία Ντούσια, «Η αμφισβήτηση της πατριαρχίας και η απελευθέρωση των γυναικών, προτάγματα του αυτόνομου φεμινιστικού κινήματος», *ό.π.*, σ. 33, 36-37. Κωστούλα Σκλαβενίτη, «Αυτόνομες φεμινιστικές ομάδες της Μεταπολίτευσης: δύο τρία πράγματα που ξέρω γι’ αυτές», *ό.π.*, σ. 74. Δημήτρης Τζιόβας, *Η Ελλάδα από τη χούντα στην κρίση. Η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης*, (μτφρ. Ζωή Μπέλλα-Αρμάου, Γιάννης Στάμος), Αθήνα, Gutenberg, 2022, σ. 328-331.

⁵⁰ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη δραστηριότητα της ΚΑΓ, βλ. Μαρία Ρεπούση, «Φεμινισμοί της Μεταπολίτευσης: αφηγηματικά πλαίσια και αναθεωρήσεις», στο Ντίνα Βαΐου-Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού. Μεταπολίτευση και “μετά”*, Αθήνα, Τομέας Εκδόσεων του Ιδρύματος της Βουλής, 2018, σ. 10-11. Κωστούλα Σκλαβενίτη, «Αυτόνομες φεμινιστικές ομάδες της Μεταπολίτευσης: δύο τρία πράγματα που ξέρω γι’ αυτές», *ό.π.*, σ. 74-76.

ακολούθησαν κατά τη δεκαετία του 1980 όπως, *Κατίνα, Δίνη, Γαία*.⁵¹

Η ύλη, λοιπόν, του *Ιδεοδρόμιου* που περιλάμβανε φεμινιστικά θέματα δύναται να διακριθεί στις εξής τέσσερις ενότητες/κατηγορίες: 1. κείμενα ενημέρωσης και διάδοσης, 2. κείμενα σχετικά με ζητήματα επικαιρότητας, 3. αναλύσεις διαχρονικών φεμινιστικών θεμάτων και 4. προσεγγίσεις ιστορικού περιεχομένου και χρονολογικής αποτίμησης αφενός του διεθνούς και ελληνικού φεμινιστικού αγώνα και αφετέρου του ρόλου της γυναίκας στην Ελλάδα.⁵²

Το πρώτο άρθρο που περιλαμβάνεται στην πρώτη ενότητα των φεμινιστικών προσεγγίσεων του *Ιδεοδρόμιου* υπογραφόταν από τη Μάγδα Χαλικά και αφορούσε την παρουσίαση έντυπου υλικού που σχετιζόταν με φεμινιστικά ζητήματα όπως, βιβλία ξένων συγγραφέων που είχαν μεταφραστεί στα ελληνικά, βιβλία Ελληνίδων και Ελλήνων συγγραφέων, τεύχη περιοδικών και μπροσούρες εκδοτικών εγχειρημάτων του εσωτερικού και μια συγκριτική προσέγγιση μεταξύ του διεθνούς τρόπου ανάπτυξης του Κινήματος για την Απελευθέρωση των Γυναικών και του ελληνικού.

Αναφορικά με τη διεθνή ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος, η αρθρογράφος ενημέρωνε αφενός για το γεγονός της παράλληλης

⁵¹ Γεωργία Ντούσια, *ό.π.*, σ. 33. Κωστούλα Σκλαβενίτη, *ό.π.*, σ. 76-77.

⁵² Η διάκριση της φεμινιστικής ύλης του *Ιδεοδρόμιου* στις τέσσερις ενότητες/κατηγορίες προκύπτει ύστερα από τον εντοπισμό ομοιοτήτων και διαφοροποιήσεων μεταξύ των κειμένων αναφορικά με τον ευρύτερο σκοπό συγγραφής τους. Ως σκοπός συγγραφής του εκάστοτε κειμένου εννοείται η στόχευση των συνεργατών και συνεργατών του περιοδικού σε σχέση με το είδος της επιρροής και της αλληλεπίδρασης τους με το αναγνωστικό κοινό. Ωστόσο, η χρήση της συγκεκριμένης κατηγοριοποίησης δεν αναιρεί την ταύτιση σημείων ορισμένων κειμένων, η οποία καθιστά τα όρια της διαφοροποίησης τους δυσδιάκριτα και την διάκριση δύσκολη σε ένα βαθμό. Παρά ταύτα, η πρόσληψη της ευρύτερης εικόνας αναφορικά με τους στόχους των κειμένων είναι αυτή που μας επιτρέπει την τελική διάκρισή τους σε διαφορετικές ενότητες. Με λίγα λόγια, η διάκριση των φεμινιστικών κειμένων του *Ιδεοδρόμιου* στις τέσσερις παραπάνω κατηγορίες αποτελεί προϊόν σκέψης και ερμηνείας του γράφοντα, ύστερα από τη μελέτη της σχετικής ύλης και κρίθηκε ως το καταλληλότερο σχήμα θεματικής ανάλυσης και ερμηνείας αποκλειστικά για το παρόν κεφάλαιο και για το παρόν πόνημα. Η εφαρμογή του συγκεκριμένου σχήματος δεν έχει δεσμευτικό χαρακτήρα για άλλες πιθανές προσεγγίσεις πάνω στο ίδιο θέμα, καθώς η εύρεση διαφορετικού σχήματος ανάλυσης ή η μη εφαρμογή κάποιου συγκεκριμένου είναι πολύ πιθανή από τους μελλοντικούς-ες ερευνητές-τριες. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί το γεγονός της εύρεσης αρθρογραφίας, η οποία δεν δύναται να υπαχθεί σε κάποια από τις προαναφερόμενες ενότητες κειμένων, η οποία, όμως, σχετίζεται τόσο με το φεμινισμό όσο και με πλήθος άλλων κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων, γεγονός που την καθιστά μια ιδιαίτερη και σε πολλά σημεία διαφορετική θεματική, για την οποία ήδη έχουν πραγματοποιηθεί ξεχωριστές και εξειδικευμένες μελέτες και αξίζει να πραγματοποιηθούν περαιτέρω στο μέλλον, όπως το θέμα της πορνείας. Σχετικά με το θέμα της πορνείας στο *Ιδεοδρόμιο* βλ. Λεωνίδας Χρηστάκης, «εικόνα σου είμαι κοινωνία και σου μοιάζω...η πορνεία και οι εκμεταλλευτές οι παρεκτροπές έχουν αιτίες την παιδεία την αμορφωσία την κοινωνική ανισότητα κ.α.», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 6, 16 Μάη 1978, σ. 2-6.

ανάπτυξης του ίδιου με άλλα προοδευτικά κινήματα της εκάστοτε περιόδου και χώρας, όπως για παράδειγμα συνέβαινε στις χώρες του τρίτου κόσμου, όπου οι φεμινιστικοί αγώνες εξελίσσονταν παράλληλα με τα απελευθερωτικά κινήματα της εποχής και αφετέρου για την ανάπτυξη ενός ακηδεμόνευτου από κόμματα κινήματος, το οποίο εντοπιζόταν κυρίως στην Αμερική και περιέκλειε ένα ευρύ φάσμα ομάδων που εκτείνονταν από τις πιο συντηρητικές μέχρι τις πιο ριζοσπαστικές.

Αντίθετα, στην Ελλάδα, η Μάγδα Χαλικιά δεν εντόπιζε την ύπαρξη ενός Απελευθερωτικού Γυναικείου Κινήματος, καθότι – σύμφωνα με την ίδια – η δραστηριότητα των διάφορων ομάδων περιοριζόταν στην ευκαιριακή έκδοση μετριοπαθών εντύπων ή μπροσούρων, όπως για παράδειγμα συνέβη με το ζήτημα της στράτευσης. Υποστήριζε, επίσης, ότι το μεγαλύτερο μέρος των βιβλίων που παρουσίαζε, μέσω του ίδιου άρθρου, εκδόθηκε κατόπιν εμπορικών σκοπών, στα πλαίσια του “Έτους της Γυναίκας”, με μοναδικές εξαιρέσεις την μπροσούρα του *Octopus Press*, τα έντυπα του *Panderma* και το πολυγραφημένο κείμενο της Κίνησης για την Απελευθέρωση των Γυναικών (ΚΑΓ) που μετέπειτα εκδόθηκε ως βιβλίο.

Το επόμενο άρθρο της Μάγδας Χαλικιά, το οποίο περιλαμβάνουμε στην ενότητα της ενημέρωσης/διάδοσης,⁵³ αφορούσε την έως τότε δραστηριότητα της ΚΑΓ και την πρωτοβουλία των μελών της αναφορικά με την έκδοση εντύπου, με τον τίτλο *Για την απελευθέρωση των γυναικών*.

Με το συγκεκριμένο κείμενο, η συνεργάτιδα του *Ιδεοδρόμιου*, εκτός από την ενημέρωση του αναγνωστικού κοινού σχετικά με την έκδοση του προαναφερθέντος φεμινιστικού εντύπου,⁵⁴ ασκούσε

⁵³ Μάγδα Χαλικιά, «η γυναίκα στον αγώνα. ΤΟ ΝΕΟ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΤΑΞΙΚΟ ΕΝΤΥΠΟ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιος*, τχ. 4, 14 Μάρτη 1978, σ. 3. Για την αποφυγή πιθανών παρερμηνειών σχετικά με την ορθογραφία, το στυλ γραφής και την έλλειψη τόνων από τους τίτλους των άρθρων του περιοδικού, διασαφηνίζεται ότι στο σύνολο των υποσημειώσεων και στην παράθεση των πηγών στο τέλος της Διπλωματικής διατυπώνονται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο διατύπωσής τους στο *Ιδεοδρόμιος*.

⁵⁴ Η Χαλικιά δεν περιορίζεται σε μια ενημέρωση απλώς για το γεγονός της έκδοσης του εντύπου *Για την απελευθέρωση των Γυναικών*, αλλά αναφέρεται επίσης στον χαρακτήρα του, που χαρακτηρίζει ως

κριτική όσον αφορά την ιδιαίτερα μαχητική φυσιογνωμία του και τον θεωρητικό του χαρακτήρα. Αυτά τα στοιχεία, σύμφωνα με την ίδια, δεν συνέβαλλαν στην εμβάθυνση στα αίτια και στις προεκτάσεις των καθημερινών προβλημάτων των γυναικών της εποχής, γεγονός που την οδηγούσε στην πρόβλεψη της περιορισμένης απήχησης του εντύπου της Κίνησης, κυρίως στις «“οργανωμένες” και μάλιστα στις πιο μαχητικές γυναίκες». Η αρθρογράφος υποστήριζε, ακόμη, ότι η μαχητική προσέγγιση των γυναικείων ζητημάτων δύναται να είναι επιτυχημένη σε χώρες όπου προηγουμένως είχαν αναπτυχθεί ενεργά γυναικεία ή εργατικά κινήματα, όπως στη Γαλλία, την Αγγλία και τις ΗΠΑ, σε αντίθεση με την Ελλάδα, όπου τα αποτελέσματα μιας τέτοιας στάσης διαφοροποιούνταν. Οι «ήρεμες συζητήσεις όπου “αφυπνίζονται” ορισμένες βασικές ιδέες», αποτελούσαν έναν εξίσου αποτελεσματικό τρόπο διάδοσης των θέσεων του γυναικείου κινήματος και των διάφορων ομάδων του, όπως η ίδια διατύπωνε χαρακτηριστικά, παραθέτοντας ως παράδειγμα το αγγλικό φεμινιστικό περιοδικό *Out*, που εκδιδόταν από την ομάδα αλλοδαπών γυναικών του Παγκρατίου.⁵⁵ Το *Out* προβάλλονταν ως θετικό παράδειγμα φεμινιστικού περιοδικού τόσο από την άποψη της θεωρίας του όσο και της πρακτικής του. Το ίδιο προσεγγιζόταν ακόμα πιο αναλυτικά με το επόμενο κατά σειρά άρθρο της Χαλικιά, το οποίο αφορούσε την ομάδα αλλοδαπών γυναικών Παγκρατίου και τους διάφορους τομείς της δραστηριότητάς της.

Με το άρθρο, λοιπόν, «Οι αλλοδαπές γυναίκες (στην Ελλάδα) πρότυπο φεμινιστικού κινήματος», πληροφορούμαστε ότι η ομάδα αλλοδαπών γυναικών Παγκρατίου – ή ορθότερα, η Πολυεθνική Ομάδα για την Απελευθέρωση των Γυναικών – είχε ιδρυθεί από το 1975 αντιπροσωπεύοντας γυναίκες δεκατριών εθνικοτήτων που ζούσαν στην Αθήνα και στα περίχωρα. Για τα μέλη της ομάδας ο φεμινισμός και η

μαχητικό και ταξικό καθώς και στο γεγονός της μη υποστήριξης του εντύπου από τα σωματεία, τις κινήσεις και τις ομάδες γυναικών της εποχής.

⁵⁵ Στο συγκεκριμένο άρθρο, το περιοδικό *Out* κρίνονταν ικανό μιας ευρύτερης απήχησης και προσέκλυσης ακόμα και του αναγνωστικού ενδιαφέροντος γυναικών που δεν ανήκαν κατ' ανάγκη στην εκδοτική του ομάδα και που αποστρέφονταν την κομματική δράση, καθώς το ίδιο εστίαζε στα άμεσα γυναικεία προβλήματα, ενώ παράλληλα το γεγονός της πολιτικοποίησής του δεν ταυτιζόταν με την παρουσίασή του ως κομματικού εντύπου.

γυναικεία απελευθέρωση αποτελούσαν κοινά ζητήματα προβληματισμού, που υπερέβαιναν τις προσωπικές και διαφορετικές πολιτικές απόψεις των συμμετεχουσών. Κατόπιν της ανάγκης των συναντήσεων τους σε ένα μόνιμο χώρο, οι ίδιες νοίκιασαν ένα σπίτι, στην οδό Ελλανίκου, στο Παγκράτι.

Η εναλλαγή των γυναικών στην οργανωτική επιτροπή κάθε τρεις μήνες, η συμμετοχή όλων των μελών – παρά τον εθελοντικό της χαρακτήρα – στη διοίκηση, η μη επιδίωξη δημιουργίας κλικών, η διεξαγωγή ψηφοφορίας πάνω σε όλα τα θέματα και η επικράτηση ενός αρραγούς ιδεολογικού χαρακτήρα, που οφειλόταν στον τρόπο προσέγγισης της ομάδας πάνω στο ζήτημα του φεμινισμού, αποτελούσαν ορισμένα από τα βασικά στοιχεία της φυσιογνωμίας της.⁵⁶

Ορισμένες από τις δραστηριότητες της Πολυεθνικής Ομάδας ήταν η συγκρότηση επιμέρους ομάδων υπεύθυνων για συγκεκριμένα θέματα όπως, «οι ομάδες για την αφύπνιση της συνείδησης», που συνέβαλαν στην καλλιέργεια της εμπιστοσύνης ανάμεσα στα παλαιότερα και νεότερα μέλη, στην ελεύθερη έκφραση των σκέψεών τους και στην αυτογνωσία. Ορισμένα θέματα με τα οποία καταπιάνονταν οι επιμέρους ομάδες αφορούσαν το σεξ, την εφηβεία, τη μητρότητα, την αντισύλληψη, τη ζήλια, τα γηρατειά, την ανεξαρτησία, τη φιλία, την ενοχή και την αγάπη. Επίσης, στα πλαίσια της ομάδας λειτουργούσαν εργαστήρια μη σεξισμού, ύστερα από την παρατήρηση των μελών της στερεοτυπικής παρουσίας της γυναίκας μέσα από τα παιδικά βιβλία, γεγονός που τις οδήγησε, επιπλέον, στην έκδοση ενός παιδικού βιβλίου-αντιπαραδείγματος απέναντι στις σεξιστικές προσεγγίσεις των υπόλοιπων, με τον τίτλο *Θέλω να πετάξω*.

Επιπλέον δραστηριότητες της Πολυεθνικής Ομάδας αποτελούσαν τα μαθήματα γιόγκα, λογοτεχνίας σχετικά με σύγχρονες

⁵⁶ Σχετικά με τον αρραγή ιδεολογικό χαρακτήρα της Πολυεθνικής Ομάδας για την Απελευθέρωση των Γυναικών, πληροφορούμαστε αναλυτικότερα ότι η προσέγγιση του φεμινισμού ως ένα ζήτημα που υπερέβαινε σε σημασία όλα τα υπόλοιπα πολιτικά ζητήματα είχε συμβάλει στην αποφυγή της εμφάνισης οποιουδήποτε πιθανού ιδεολογικού σχίσματος εντός της ομάδας. Επίσης, η υποστήριξη της συγκεκριμένης θέσης, φαίνεται ότι αποτελούσε βασικό λόγο για την ανάπτυξη σχέσεων της ομάδας με οργανώσεις του εξωτερικού παρά με τις ελληνικές, καθώς η πλειοψηφία των τελευταίων ήταν στενά συνδεδεμένη με συγκεκριμένες πολιτικές ομάδες και κόμματα.

γυναίκες συγγραφείς, μαθήματα επικοινωνίας, παραϊατρικά μαθήματα, μέσω των οποίων οι συμμετέχουσες διδάσκονταν την εσωτερική εξέταση του εαυτού τους και του στήθους για τον καρκίνο του μαστού και προβολές ταινιών που αφορούσαν την καταπίεση των γυναικών.

Τέλος, σημαντική φαίνεται πως κρινόταν από την αρθρογράφο του *Ιδεοδρόμιου* η έκδοση του μηνιαίου δελτίου *Out*, που ύστερα από την ανάγνωση των 27 – έως τότε – τευχών του, μπορούσε κάποιος να αντιληφθεί την εξέλιξη της ομάδας αναφορικά με την προσέγγιση των διάφορων θεμάτων και την πολιτική της άποψη, ενώ – σύμφωνα με την Χαλικιά – ο «προσωπικός - ζεστός χαρακτήρας» του εντύπου το διαφοροποιούσε από άλλα αντίστοιχων θεματικών. Ενδεικτικά, ορισμένες θεματικές προσεγγίσεις του *Out* αφορούσαν τη βία, θεατρικά έργα που είχαν πραγματοποιηθεί στην Αθήνα, τη θέση της γυναίκας της εποχής στη Χιλή, τη σεξουαλικότητα, το σεξισμό στο εκπαιδευτικό σύστημα, την αλληλεγγύη για τις γυναίκες που είχαν βασανιστεί ή βασανίζονταν εκείνη την εποχή στα διάφορα μέρη του κόσμου, το θηλασμό του μωρού ως πολιτικό θέμα για τη γυναίκα, το ελληνικό οικογενειακό Δίκαιο, το βιασμό, το μισθό της νοικοκυράς κ.α.

Η Μάγδα Χαλικιά ολοκληρώνοντας την αναφορά της στην Πολυεθνική Ομάδα για την Απελευθέρωση των Γυναικών, έκρινε τη δραστηριότητά της ως αξιοθαύμαστη και υποστήριξε ότι «τα πολυάριθμα ελληνικά σωματεία θα μπορούσαν να μάθουν πολλά απ' αυτήν».⁵⁷

Η δημοσίευση κειμένου της ΚΑΓ – πιθανόν από το βιβλίο που είχε εκδώσει σχετικά με την αντισύλληψη – αποτελεί ένα ακόμη δείγμα τόσο ενημέρωσης του αναγνωστικού κοινού από το *Ιδεοδρόμιο* σε σχέση με τη σημασία της αντισύλληψης όσο και διάδοσης της συγκεκριμένης δραστηριότητας της Κίνησης, μέσω της οποίας η ίδια έκανε ευρύτερα γνωστές τις θέσεις για το θέμα. Η αντισύλληψη για την ΚΑΓ συσχετιζόταν και αντιπαραβάλλονταν προς τους φραγμούς του κυρίαρχου συστήματος απέναντι στην ελεύθερη έκφραση και

⁵⁷ Μάγδα Χαλικιά, «η γυναίκα στον αγώνα. ΟΙ ΑΛΛΟΔΑΠΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ (στην Ελλάδα) προτυπο φεμινιστικού κινήματος», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 5, 18 Απρίλη 1978, σ. 6.

ικανοποίηση της γυναικείας σεξουαλικότητας, την αντιμετώπιση των γυναικών ως σεξουαλικά εμπορεύματα και την ταύτιση της σεξουαλικότητας με την αναπαραγωγή.⁵⁸

Επόμενη αναφορά του *Ιδεοδρόμιου* στο πλαίσιο ενημέρωσης των αναγνωστών-τριών αναφορικά με διάφορα φεμινιστικά θέματα αποτελεί η μετάφραση της Λένας Παπαχριστοφίλου από το προσπεκτούς *Women's Studies Spring* του 1976, με τίτλο «γυναίκες στη μουσική μπλουζ, τζαζ και ροκ με μια πληρή δισκογραφία».⁵⁹ Η συγκεκριμένη αναφορά καλύπτει το ευρύ χρονικό φάσμα της γυναικείας συμμετοχής στα προαναφερόμενα μουσικά είδη από τη δεκαετία του 1920 μέχρι τη δεκαετία του 1970, κάνοντας λόγο για τις αλλαγές στο ρόλο της γυναίκας μουσικού με την εμφάνιση του εκάστοτε μουσικού είδους,⁶⁰ ενώ υπήρχε, επίσης αναφορά στη ρήξη μεταξύ μιας γυναικείας συνείδησης που είχε αρχίσει να ωριμάζει και της παραδοσιακής και κυρίαρχης ιδεολογίας των αντρών επιχειρηματιών σε σχέση με τη γυναικεία συμμετοχή στη μουσική. Σύμφωνα με τη δεύτερη, η γυναίκα μουσικός αντιμετωπίζεται ως συμπλήρωμα της εκβιομηχάνισης εμπορικών μουσικών ειδών, όπως η ποπ – ροκ και η ντίσκο, με ευρύτερο στόχο τη διαμόρφωση μιας αποκλειστικά θεαματικής κοινωνίας, ενώ σύμφωνα με την πρώτη, η γυναίκα δεν υφίσταται αποκλειστικά ως μουσικός ή ως θηλυκό αλλά ως «άνθρωπος - γυναίκα» που διεκδικούσε τη θέση της στη ροκ.

⁵⁸ Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών, «Αντισυλληπτικά μέσα. Ένα βιβλίο που πρέπει να έχει κάθε γονιμη γυναίκα», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιος*, τχ. 21, 22 Φλεβάρη 1979, σ. 13.

⁵⁹ Λένα Παπαχριστοφίλου, «γυναίκες στη μουσική μπλουζ, τζαζ και ροκ με μια πληρή δισκογραφία», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιος*, τχ. 21, 22 Φλεβάρη 1979, σ. 14-16.

⁶⁰ Αναφέροντας συνοπτικά τα εξαρτώμενα από το μουσικό είδος και την εκάστοτε εποχή χαρακτηριστικά του ρόλου της γυναίκας μουσικού, που εντοπίζονται στο κείμενο, γίνεται λόγος για τις φτωχές έγχρωμες τραγουδίστριες της μπλουζ μουσικής, που στην πλειοψηφία τους τραγουδούσαν για την κάλυψη του ενοικίου και για την αγορά τζιν και που δεν εμφανίζονταν σε δίσκους έως τη δεκαετία του 1920, για τις γυναίκες της τζαζ που σταδιακά παραγκωνίστηκαν από τη μουσική τεχνολογία, για το χειρισμό της οποίας θεωρούνταν ανίκανες, για το αποχαυνωτικό πρότυπο του ερωτικά πληγωμένου κοριτσιού, που προωθήθηκε κατά τη δεκαετία του 1950, μέσω της ροκ – εντ – ρολλ μουσικής, για τις καλλιτέχνιδες της ροκ και χαρντ ροκ μουσικής της δεκαετίας του 1960, που παρά την εμφάνιση μιας απελευθερωτικής εικόνας σε σχέση με τη γυναίκα, μέσω των κοινοβίων, των χάπενινγκς και του Γούντστοκ, εξυπηρέτησαν τελικά «μια καρικατούρα και μια διαστρέβλωση ενός ερωτικά νοσηρού μοντέλου» και για τις γυναίκες μουσικούς της δεκαετίας του 1970 – με εξέχοντα παραδείγματα τις Μπόνι Ράιτ και Πάττυ Σμιθ και το μουσικό σχήμα των Siouxsie and the Banshees – οι οποίες δεν υπηρέτησαν κανέναν από τους μέχρι τότε διαμορφωμένους ρόλους δημιουργώντας τη δική τους μουσική έκφραση, η οποία αποτελούσε συχνά μέσο διάδοσης μιας πολιτικής θέσης αναφορικά με το δικαίωμά τους να δραστηριοποιούνται μέσα από οποιοδήποτε μουσικό είδος επιθυμούσαν οι ίδιες.

Στην τελευταία σελίδα του εικοστού πρώτου τεύχους του *Ιδεοδρόμιου* εντοπίζονται σύντομες αναφορές του εκδότη του, Λεωνίδα Χρηστάκη, οι οποίες αποσκοπούν εξίσου στην ενημέρωση όσον αφορά διάφορα θέματα της εποχής που σχετίζονταν με το γυναικείο ζήτημα.⁶¹

Συγκεκριμένα, ο Χρηστάκης σε αυτή τη σελίδα αναφέρονταν, μεταξύ άλλων, στην Μαρία Μήτσора, συγγραφέα και μέλος της εκδοτικής ομάδας του περιοδικού *Αμφί*, της οποίας τα κείμενα «που ευθέως παραπέμπουν στους μεγάλους του σουρρεαλισμού, μας αποκαλύπτουν πεντακάθαρη την κοινωνική και πολιτιστική μας ταυτότητα», στην έκδοση του φεμινιστικού περιοδικού *Σκούπα*,⁶² και σε τρία άρθρα σχετικά με τον μύθο της μητρότητας, που είχαν κυκλοφορήσει από τις εκδόσεις *Ελεύθερος Τύπος*, τα οποία προτεινόνταν ως ενδιαφέροντα. Αντικείμενα κριτικής στη συγκεκριμένη σελίδα αποτελούσαν τα περιοδικά *Η Γυναίκα*, *Ρομάντζο*, *Πάνθεον*, *Ντόμινο*, *Φαντάζιο*, *Βεντέτα*, *Γάμος* και *Γονείς* και τα βίπερ-φαν *Νόρα*. Σύμφωνα με τον Χρηστάκη, τα πρώτα συνέβαλλαν στον εξευτελισμό της γυναικείας οντότητας, μέσα από «χυδαίες γελοιογραφίες» και «πορνογραφικές φωτογραφίες για άντρες», προωθώντας παράλληλα, μέσω των διαφημίσεών τους, τη «διεφθαρμένη ιδεολογία» της καταναλωτικής κοινωνίας, ενώ θιγόταν το γεγονός του χαρακτηρισμού τους όχι ως γυναικεία, αλλά ως “οικογενειακά” περιοδικά. Τα δε δεύτερα κριτικάρονταν κυρίως για τη μικροαστική τους τοποθέτηση, κάτι όμως που ίσχυε εξίσου και για τα πρώτα.⁶³

⁶¹ Η τελευταία σελίδα των τευχών του περιοδικού *Ιδεοδρόμιος* έφερε πάντα τον τίτλο «Τελευταίες ειδήσεις που μοιάζουν με διαφήμιση» και γραφόταν από τον εκδότη του, Λεωνίδα Χρηστάκη. Σε αυτή συνοψίζονταν τα θέματα που είχαν αναλυθεί στο εκάστοτε τεύχος και παραθέτονταν συμπληρωματικές προς το σύνολο της αρθρογραφίας “ειδήσεις”, συνοδευόμενες από τον ανάλογο – συχνά σκωπτικό – σχολιασμό του Χρηστάκη. Όπως αντιλαμβανόμαστε τόσο από τη μελέτη του περιοδικού όσο και από τις συνεντεύξεις μας, πολλές φορές, ορισμένες από τις «Τελευταίες ειδήσεις που μοιάζουν με διαφήμιση» αποτελούσαν αφορμή για τσακωμούς του Χρηστάκη με διάφορα πρόσωπα της εποχής, τα οποία δεν ξέφευγαν από την κριτική και τα “κουτσομπολιά” της συγκεκριμένης σελίδας.

⁶² Φαίνεται ότι ο Λεωνίδας Χρηστάκης θεωρούσε θετικό το γεγονός της έκδοσης του περιοδικού *Σκούπα*, καθώς όπως ο ίδιος διατύπωνε «εκδίδεται από γυναίκες για γυναίκες», ήταν «φτηνό, σχετικά με την ποσότητα της ύλης του και της ποιότητάς του (δρχ. 50)» και «περιέχει ενδιαφέροντα θέματα και αξίζει να διαβαστεί».

⁶³ Λεωνίδας Χρηστάκης, «ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΠΟΥ ΜΟΙΑΖΟΥΝ ΜΕ ΔΙΑΦΗΜΙΣΗ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιος*, τχ. 21, 22 Φλεβάρη 1979, σ. 17.

Οι αναφορές στην έκδοση βιβλίου, από την Λιλή Ζωγράφου, σχετικού με τα γυναικεία θέματα, στο «εικονογραφημένο μελέτημα» που θα δημοσιευόταν στο μεθεπόμενο τεύχος του περιοδικού αναφορικά με τον τρόπο αντιμετώπισης της γυναίκας από τους φαντάρους και τα έντυπα που επιτρεπόταν να διαβάσει κανείς στο στρατό, όπως και στη μη σύσταση των ορθόδοξων κομμουνιστών για ανάγνωση του βιβλίου της Αλεξάντρας Κολοντάι, *Σεξουαλική και οικονομική απελευθέρωση της γυναίκας*, το οποίο δεν συναντούσε κανείς στα περισσότερα βιβλιοπωλεία, αποτελούσαν κάποια επιπλέον ενημερωτικά στοιχεία για διάφορα σχετιζόμενα με γυναικεία θέματα στοιχεία της σελίδας.⁶⁴

Στη συνέχεια της ανάλυσης της φεμινιστικής θεματικής του *Ιδεοδρόμιου*, μεταβαίνουμε στη δεύτερη ενότητα που διακρίναμε και που περιλαμβάνει άρθρα, μέσα από τα οποία προβάλλονταν οι απόψεις των συνεργατών και συνεργατίδων του περιοδικού σε σχέση με ζητήματα επικαιρότητας.

Συγκεκριμένα, στο πρώτο άρθρο που εντοπίζεται, διατυπωνόταν η κριτική της Μάγδας Χαλικιά σχετικά με βιβλία γυναικών συγγραφέων του εξωτερικού και με “γυναικεία” έντυπα του εσωτερικού, τα οποία διαπνέονταν από πλήθος στερεοτύπων αναφορικά με τη σχέση γυναίκας-άντρα και τον ρόλο της γυναίκας στο οικογενειακό περιβάλλον.⁶⁵ Δύο από τα βιβλία των συγγραφέων του εξωτερικού άνηκαν στις Αμερικανίδες Μάραμπελ Μόργκαν και Έλεν Άντελιν, *Ολοκληρωμένη Γυναίκα* και *Συναρπαστική Γυναικεία Φύση* αντίστοιχα και τα υπόλοιπα ήταν μυθιστορήματα της Αγγλίδας Μπάρμπαρα Κάρτλαντ.⁶⁶ Τα “γυναικεία” έντυπα του εσωτερικού που κριτικάρονταν ήταν η σειρά *Νόρες* και η πληθώρα “γυναικείων” περιοδικών «από τα πιο “λαϊκά” μέχρι τα πιο “προοδευτικά”» όπως, τα περιοδικά *Ρομάντσο*, *Ντόμινο*, *Βεντέτα*,

⁶⁴ Ο.π.

⁶⁵ Μάγδα Χαλικιά, «η γυναίκα στον αγώνα. έντυπα που κάνουν τις γυναίκες υποταγμένες», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμο*, τχ. 7, 6 Ιούνη 1978, σ. 5-6.

⁶⁶ Αναφορικά με την πλήρη κριτική προσέγγιση της Μάγδας Χαλικιά πάνω στα βιβλία των συγκεκριμένων συγγραφέων αξίζει η ανάγνωση του άρθρου, εφόσον, για λόγους συντομίας, η κριτική αυτή δεν δύναται να αναλυθεί στο παρόν πόνημα.

Θησαυρός και Οικογενειακός Θησαυρός, Πάνθεον και Φαντάζιο, τα οποία συνένειμαν στη διαμόρφωση ενός φαινομένου αντίστοιχου με αυτό του εξωτερικού.

Σύμφωνα με την Χαλικιά, το περιεχόμενο εκδοτικών περιπτώσεων όπως οι παραπάνω απευθυνόταν ολοφάνερα σε γυναίκες της αστικής και μεσοαστικής τάξης, εφόσον το πρότυπο γυναίκας που προωθούσαν δεν θα μπορούσε να εξυπηρετηθεί από μια γυναίκα της εργατικής τάξης.

Η συνεργάτιδα του *Ιδεοδρόμιου*, εμβαθύνοντας στα αίτια της ευρείας απήχησης βιβλίων και εντύπων όπως τα παραπάνω, κατέληγε στο συμπέρασμα ότι η μαζική κυκλοφορία και ανάγνωση τους συσχετιζόταν άμεσα με την «ειδικότερη κοινωνική διάπλαση των γυναικών», μία κατάσταση την οποία βιβλία και περιοδικά όπως τα προαναφερόμενα υποστήριζαν και διαιώνιζαν.

Ένα επιπλέον ζήτημα αντλημένο από την επικαιρότητα, αποτελούσε ο παρολίγον ψυχιατρικός εγκλεισμός της Μαίρης Κρητικάκη, ο οποίος είχε βασιστεί στα αντιεπιστημονικά και στερεοτυπικά κριτήρια του ψυχιάτρου Ρασιδάκη, καθώς και σε ένα χουντικό νομοσχέδιο, του οποίου ο Ρασιδάκης ήταν εισηγητής προς το δικτατορικό καθεστώς.⁶⁷ Η περίπτωση της Μαίρης Κρητικάκη είχε δημοσιευτεί στον Τύπο, στις 22 Απριλίου του 1978, του ίδιου έτους, δηλαδή, κατά το οποίο γράφτηκε το παρόν άρθρο.

Ο παρολίγον ψυχιατρικός εγκλεισμός της Κρητικάκη συντελέστηκε εν αγνοία της, κατόπιν συνεννόησης του πρώην συζύγου της με τον ψυχίατρο Ρασιδάκη για χορήγηση βεβαίωσης που θα πιστοποιούσε ότι η Κρητικάκη ήταν ψυχοπαθής και επικίνδυνη για το περιβάλλον της, δίχως καν να εξεταστεί, με απώτερο στόχο να μη βγει το διαζύγιο εις βάρος του. Εκτός από τις κινήσεις στις οποίες προέβη η Κρητικάκη, ύστερα από την πληροφόρησή της σχετικά με το γεγονός, αξία έχει, επίσης, η πληροφορία του άρθρου ότι ο συγκεκριμένος τρόπος έκδοσης μιας τέτοιας βεβαίωσης στηριζόταν αφενός από ένα

⁶⁷ Μάγδα Χαλικιά, «η γυναίκα στον αγώνα. ΡΑΣΙΔΑΚΗΣ, ΥΦΗΓΗΤΗΣ: ΟΛΕΣ ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΕΧΟΥΝ ΥΣΤΕΡΙΑ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 9, 20 Αυγούστου 1978, σ. 5-6.

νομοσχέδιο, του οποίου – μάλιστα –ο Ρασιδάκης ήταν εισηγητής την περίοδο της δικτατορίας και το οποίο ίσχυε ακόμα το 1978 και αφετέρου από την άποψη του εν λόγω ψυχιάτρου ότι «όλες οι γυναίκες πάσχουν από υστερία».

Σε αυτές τις δύο παραμέτρους εστιάζει ιδιαίτερα η Μάγδα Χαλικιά στο άρθρο της, ενημερώνοντας αφενός για το χουντικό νομοσχέδιο και εκφράζοντας αφετέρου τη θέση της απέναντι στη στερεοτυπική άποψη του Ρασιδάκη ότι το σύνολο του γυναικείου πληθυσμού έπασχε από υστερία.

Όσον αφορά το νομοσχέδιο της χούντας, πληροφορούμαστε ότι δύο συγγενείς κι ένας ψυχίατρος αρκούσαν ώστε να οδηγήσουν κάποιο άλλο συγγενικό τους πρόσωπο σ' ένα ψυχιατρείο, πολλές φορές απλώς και μόνο με την έκδοση σχετικής βεβαίωσης και δίχως πάντα την εξέταση αυτού που χαρακτηριζόταν ως ασθενής, ιδίως όταν το ίδιο το πρόσωπο αρνούνταν να εξεταστεί. Η ανυπαρξία εγγύησης για το αδιάβλητο της γνωμάτευσης ήταν καταφανής, καθότι η ίδια πραγματοποιούνταν από έναν οποιονδήποτε ψυχίατρο, δίχως να ορίζεται από κάποια κρατική αρχή (π.χ. δικαστική), που πιθανόν να ήταν υπεύθυνη για την τήρηση του νόμιμου και του τυπικού της διαδικασίας.

Αναφορικά με την πεποίθηση Ρασιδάκη περί γυναικείας υστερίας, η Χαλικιά θίγει το ζήτημα της στάσης του Ιατρικού Συλλόγου, με τη μη ανάμειξή του για την –έστω – προσωρινή αφαίρεση της άδειας ασκήσεως επαγγέλματος για τον ψυχίατρο Ρασιδάκη, της μη αντίκρουσης του προαναφερθέντος ισχυρισμού από κάποιον άλλο/-η γιατρό, από τη στιγμή που – όπως μας ενημερώνει – ο συνολικός αριθμός των δηλωμένων ψυχιάτρων στη χώρα έφτανε τους 1.400, δίχως να προσμετρούνται οι ψυχολόγοι, καθώς και της σιωπής των δεκαπέντε περίπου γυναικείων σωματείων της εποχής και των γυναικών γιατρών, ψυχιάτρων και ψυχολόγων απέναντι στη δήλωση του Ρασιδάκη.

Το άρθρο ολοκληρώνεται με τη διατύπωση του αιτήματος της ακύρωσης του χουντικού νομοσχεδίου και την τιμωρία του Ρασιδάκη, τουλάχιστον για την εισήγηση του νομοσχεδίου, το οποίο

επικαλούνταν τέσσερα χρόνια μετά την πτώση της χούντας, ενώ παράλληλα η Χαλικιά εξέφραζε τις επιφυλάξεις για τη στάση του ΚΚΕ πάνω στο ζήτημα, εφόσον στη Ρωσία, όπου η αντίθεση ενός ατόμου προς το καθεστώς αποτελούσε επαρκή αιτία για τον ψυχιατρικό εγκλεισμό του και η ανυπαρξία προστασίας από οποιαδήποτε καταπίεση ψυχιατρικού τύπου ήταν γεγονός.

Ένα ακόμη κείμενο σχετικό με ζητήματα της εποχής έχει να κάνει με την ανάληψη της ευθύνης για αντισύλληψη από την πλευρά των αντρών. Στη συγκεκριμένη αναφορά του *Ιδεοδρόμιου* η αντισύλληψη προβάλλεται ως ένας τρόπος άσκησης της ελεύθερης σεξουαλικής έκφρασης και ικανοποίησης, ως ένα μέσο ελέγχου των σωμάτων από τα ίδια τα άτομα και ως μία από τις σημαντικότερες μορφές αμφισβήτησης της ταύτισης της σεξουαλικότητας με την αναπαραγωγή στην πράξη, όπως άλλωστε συνέβαινε και με τα υπόλοιπα αντίστοιχα άρθρα του περιοδικού. Το γεγονός ότι με το κείμενο θίγεται το ζήτημα της αντρικής – όπως διατυπώνεται – αντισύλληψης, έχει να κάνει με την παραδοχή του αρθρογράφου ότι η ευθύνη της αντισύλληψης είχε αποδοθεί παραδοσιακά στη γυναίκα, γεγονός το οποίο καταδείκνυε την ανισοτιμία μεταξύ αντρών και γυναικών, καθώς επίσης και τον διαφορετικό τρόπο αντιμετώπισης της σεξουαλικότητας από τα δύο αυτά φύλα, κάτι το οποίο, σύμφωνα με το κείμενο, όφειλε να αλλάξει.⁶⁸

Η τρίτη ενότητα που διακρίναμε για τη φεμινιστική θεματική του *Ιδεοδρόμιου* έχει να κάνει με διαχρονικά γυναικεία ζητήματα όπως, η υποκρισία που διέπει τη γιορτή της μητέρας, η αδυναμία πραγματοποίησης της πλήρους ανεξαρτησίας για τη γυναίκα φοιτήτρια από την οικογένεια, ο βιασμός και η αντισύλληψη.

Συγκεκριμένα, όσον αφορά την προσέγγιση του περιοδικού σχετικά με τη γιορτή της μητέρας, αυτό που υποστηριζόταν ήταν ότι το μόνο που επιτυγχάνεται με τέτοιου είδους γιορτές είναι η διαίωνιση της κοινωνικής νοοτροπίας γύρω από τους κατασκευασμένους ρόλους των

⁶⁸ Λεωνίδας Χρηστάκης, «παρτε τα μεσα αναπαραγωγής στα χερια σας. αντρικη αντισυλληψη», *δεκαήμερη φυλλάδα πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 3/70, 5 Οκτωβρίου 1981, σ. 1-2.

φύλων και της αντίδρασης.⁶⁹

Αναφορικά με τη γυναίκα φοιτήτρια και την ανεξαρτησία της από τα πρότυπα που αναπαρήγε η οικογένεια και που στην ίδια επιβάλλονταν, διατυπωνόταν, ως παραδοχή, η αδυναμία επίτευξης της ανεξαρτησίας της, εφόσον η επιστροφή της μέχρι πρότινος φοιτήτριας στην οικογενειακή εστία αποτελούσε σύνηθες φαινόμενο, με μοναδική λύση να προκρίνεται στο άρθρο η εγκατάλειψη του οικογενειακού σπιτιού – στην περίπτωση της οικονομικής επάρκειας μιας γυναίκας – και της ασφάλειας που αυτό προσέφερε.⁷⁰

Το θέμα του βιασμού στο σχετικό άρθρο προσεγγιζόταν μέσα από τις αναφορές στις εξής παραμέτρους: στον τρόπο παρουσίασης περιστατικών βιασμού από τον ημερήσιο Τύπο, στους έως τότε θεσπισμένους νόμους για το βιασμό και στο κυρίαρχο διπλό πρότυπο σεξουαλικότητας, το οποίο, σύμφωνα με την αρθρογράφο, όφειλε να ξεπεραστεί, εφόσον αποτελούσε τη ρίζα του προβλήματος του βιασμού.⁷¹

Τέλος, στην προσέγγιση σχετικά με την αντισύλληψη, το ζήτημα συνδέονταν με την εκάστοτε διάσταση που αποδιδόταν στον έρωτα από την αρχαιότητα μέχρι τον σύγχρονο καπιταλισμό της καταναλωτικής κοινωνίας, με τις μεταβολές της φύσης, που υποδείκνυαν – ως οι πλέον κατάλληλες και επαρκείς – τον ρυθμό αναπαραγωγής του ανθρώπινου είδους, με την εξέλιξη της τεχνολογίας

⁶⁹ Μάγδα Χαλικιά, «η γυναίκα στον αγώνα. ΓΙΟΡΤΗ ΤΗΣ ΜΑΝΑΣ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 6, 16 Μάη 1978, σ. 11. Στο συγκεκριμένο άρθρο γίνεται επίσης λόγος για το γεγονός ότι η γυναίκα αποτελεί φορέα της ιδεολογίας του συστήματος, μεταλαμπαδεύοντας τη σχετική με τις αποδεκτές και μη αποδεκτές συμπεριφορές κοινωνική μάθηση στα παιδιά της, βάσει του φύλου, αποστερημένη η ίδια από κάθε χαρακτηριστικό που απαιτεί η πρόοδος των σύγχρονων κοινωνιών, όπως η αυτοπεποίθηση, η ανταγωνιστικότητα και η ανεξαρτησία και προτείνεται ο ισομερισμός απέναντι στην ευθύνη της ανατροφής των παιδιών, όπου τα αγόρια και τα κορίτσια θα επηρεαστούν εξίσου από τα θετικά στοιχεία των δύο φύλων, όπως επίσης και η συνειδητή αναζήτηση των γονιών για την αλλαγή στους ρόλους των φύλων τους και στις μεταξύ τους σχέσεις.

⁷⁰ Ντέμη Κυρίτση, «η γυναίκα στον αγώνα. η φοιτήτρια. είναι δυνατό στα λιγα πανεπιστημιακα χρονια να ξεπλυνει οικογενειακη πλυση εγκεφαλου που της εχει γινει για το γαμο», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 14, 4 Νοέμβρη 1978, σ. 14.

⁷¹ Μάγδα Χαλικιά, «βιασμός. ΜΙΑ ΜΟΝΟΔΙΑΣΤΑΤΗ ΑΠΕΙΛΗ ΚΑΙ ΤΙΜΩΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΥΠΟΣΤΑΣΗ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 23, 29 Μάρτη 1979, σ. 16-17. Επίσης, για το θέμα του βιασμού βλ. *Βιασμός. Τύπος. Ο βιασμός από τον τύπο*, Ομάδα Τύπου Σπίτι των Γυναικών, χ.χ., σ. 1-32, όπου περιλαμβάνονται αναφορές στις κινητοποιήσεις της ομάδας από το Σπίτι των Γυναικών εναντίον των περιστατικών βιασμού της εποχής, σχετικές διαμαρτυρίες και καταγγελίες, η δραστηριότητα της ομάδας Τύπου και το θέμα του τρόπου παρουσίασης του βιασμού από τον επίσημο Τύπο της εποχής.

και με τη σεξουαλική επανάσταση.⁷²

Στην τέταρτη και τελευταία κατηγορία των φεμινιστικών προσεγγίσεων του *Ιδεοδρόμιου*, αυτή, δηλαδή, των κειμένων ιστορικού περιεχομένου και χρονολογικής αποτίμησης του διεθνούς και ελληνικού φεμινιστικού κινήματος περιλαμβάνονται άρθρα κριτικής προσέγγισης του φεμινιστικού κινήματος της Μεταπολίτευσης,⁷³ η οποία εστίαζε στην ισχνή απήχηση των διάφορων γυναικείων οργανώσεων και ομάδων,⁷⁴ στο γεγονός της αναντιστοιχίας μεταξύ των ελληνικών γυναικείων ομάδων και οργανώσεων και αυτών του εξωτερικού⁷⁵ και στον αναποτελεσματικό τρόπο διεκδίκησης αιτημάτων και ανατροπής κυβερνητικών αποφάσεων ή ακόμα και στην έλλειψη σχετικής δραστηριότητας και αντίστασης,⁷⁶ άρθρα και μεταφράσεις σχετικά με τη ζωή και τη δράση γυναικών, που αποτέλεσαν ιστορικές προσωπικότητες του διεθνούς φεμινιστικού αγώνα⁷⁷ και πρωταγωνίστριες ριζοσπαστικών πολιτικών διεργασιών της εποχής τους⁷⁸ ή πρωτοπόρες στο επιστημονικό τους αντικείμενο⁷⁹ και κείμενα χρονολογικής αποτίμησης του ρόλου της γυναίκας στην Ελλάδα.⁸⁰

⁷² Δημήτρης Καραγιάννης, «αντισυλληψη και σεξουαλική επανάσταση», *δεκαήμερη φυλλάδα πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιου*, τχ. 1/68, 10 Σεπτεμβρίου 1981, σ. 11-12.

⁷³ Λεωνίδας Χρηστάκης, άτιτλο, *δεκαπενθήμερο αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιου*, τχ. 21, 22 Φλεβάρη 1979, σ. 2.

⁷⁴ Το γεγονός αυτό αποδιδόταν από τον Χρηστάκη στην πρόσδεση πολλών από τις γυναικείες οργανώσεις και ομάδες στα διάφορα κόμματα της εποχής, στο στοιχείο των απόλυτων θέσεων που κυριαρχούσαν σε αυτές και στην αδυναμία τους για παραγωγή θέσεων και ανάπτυξη δραστηριότητας γύρω από σύγχρονα και καθημερινά γυναικεία προβλήματα.

⁷⁵ Ως παράδειγμα αυτής της αναντιστοιχίας στο κείμενο χρησιμοποιείται το γεγονός του αποκλεισμού των αντρών φεμινιστών από τις ελληνικές ομάδες, σε αντίθεση με το εξωτερικό όπου ση-μειώνεται ότι υπήρχε σημαντική παρουσία αντρών στις διάφορες φεμινιστικές κινήσεις.

⁷⁶ Τα παράδειγμα που παραθέτονταν από τον Χρηστάκη προς υποστήριξη αυτού του σημείου κριτικής αντλούνταν από την επικαιρότητα και ήταν – όπως το διατυπώνει αυτολεξεί – «ο κούφιος αγώνας που έκαναν αυτές οι ομάδες και οι κινήσεις, για τη στράτευση των γυναικών», καθότι στην Αττική μόνο 2.735, γυναίκες, ηλικίας 17-24, είχαν υποβάλει αιτήσεις, ενώ εν τέλει επικράτησε η «αδιαλλαξία του Αβέρωφ, η κενότητα της Κας Συνοδινού, και η βλακώδης εισήγηση της Κας Ελένης Λούνδρα-Βλάχου». Συμπληρωματικό απόσπασμα του άρθρου, σχετικό με τον αναποτελεσματικό τρόπο δράσης ή και την έλλειψη αντανakλαστικών των διάφορων γυναικείων ομάδων και οργανώσεων της εποχής, αποτελεί το εξής: «Άλλο από ψιθύρους και συζητήσεις και μετά από ατέλειωτες κριτικές, γραπτές προκηρύξεις όμορφα λόγια, και ακραία περιοδικά, δεν γίνεται τίποτα. Εντωμεταξύ οι Νόμοι ψηφίζονται και όλες ελπίζουν...στην άνοδο του ΠΑ.ΣΟ.Κ. στην εξουσία, για να μετασκευάσει την εντωμεταξύ παγωθείσα κατάσταση».

⁷⁷ Μάγδα Χαλικά, «εμμα γκολντμαν. η πιο επικίνδυνη γυναίκα του κόσμου», *Ο.π.*, σ. 6-7.

⁷⁸ Τάκης Χαλάτσης, «λουίζ μισέλ. η 'κόκκινη παρθένα'...μια αδελφή των αθλών», *Ο.π.*, σ. 3.

⁷⁹ Κίρκη Κονταξή, «μαργκαρετ μιντ. υποστηριζε φανατικά την συμπεριφορά των νεων», *Ο.π.*, σ. 8.

⁸⁰ Λεωνίδας Χρηστάκης, «απ' τη γυναίκα του καραγκιόζη στην κα τσάτσου. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης*

Ερμηνεύοντας, λοιπόν, την προσέγγιση των συνεργατιδών και των συνεργατών του περιοδικού *Ιδεοδρόμιο*, ύστερα από την ανάλυση του συνόλου των σχετικών κειμένων τους, καταλήγουμε στην επιβεβαίωση της αρχικής μας άποψης σχετικά με το ενδιαφέρον των ίδιων αναφορικά με τα θέματα τα οποία προσέγγιζαν και την προσπάθειά τους για την ευρύτερη διάδοση των θέσεών τους στο αναγνωστικό κοινό. Η πληθώρα άρθρων και μεταφράσεων πάνω σε επιμέρους γυναικεία θέματα καταδεικνύει, επίσης, τις σχετικές γνώσεις των συντελεστών.

Επιπλέον, οι τοποθετήσεις τους τόσο πάνω σε θέματα ευρύτερου χαρακτήρα, τα οποία αποτελούσαν αντικείμενο της δημόσιας συζήτησης που αναπτυσσόταν από το φεμινιστικό κίνημα της εποχής όσο και πάνω σε θέματα που αφορούσαν τη δραστηριότητα γυναικείων ομάδων της περιόδου και σε τότε σύγχρονα και καθημερινά γυναικεία προβλήματα, μας επιτρέπουν να χαρακτηρίσουμε το περιοδικό επίκαιρο σε σχέση με την εποχή του, γεγονός ιδιαίτερης σημασίας, εφόσον φαίνεται η άμεση αλληλεπίδρασή του με τα συγκεκριμένα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα της περιόδου, κάτι που συνιστά στοιχείο εξωστρέφειας και γείωσης.

Οι προσεγγίσεις των συγκεκριμένων επιμέρους θεμάτων όπως, το θέμα του βιασμού, της αντισύλληψης, τα καθημερινά γυναικεία προβλήματα όπως, ο κοινωνικά κατασκευασμένος ρόλος της γυναίκας μέσα στην οικογένεια, καθώς επίσης και η διασύνδεση θεμάτων με τη σεξουαλική απελευθέρωση, τείνουν να οδηγήσουν στο συμπέρασμα σχετικά με την επιρροή των αρθρογράφων από το δεύτερο κύμα του φεμινισμού, που είχε αναπτυχθεί στη Γαλλία μετά το Μάη του '68 και να ταυτίσουν τις θέσεις τους με το αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα της Μεταπολίτευσης.

Ωστόσο, όπως φαίνεται από την ανάλυση των άρθρων, πρόκειται για μία ιδεολογικά προσκείμενη στάση του *Ιδεοδρόμιου* προς ορισμένες όψεις του αυτόνομου φεμινιστικού κινήματος της εποχής, αλλά όχι για μία απόλυτη ταύτιση του εντύπου με αυτές, εφόσον συχνά

παρατηρούνται στοιχεία κριτικής των συνεργάτιδων και συνεργατών τόσο στο κομματικά καθοδηγούμενο φεμινιστικό κίνημα όσο και σε ζητήματα πρακτικής του αυτόνομου φεμινιστικού κινήματος, μια κριτική η οποία βασιζόταν σε έναν αποκλειστικά δικό τους τρόπο σκέψης, που προφανώς αντιτίθεται στο κομματικά καθοδηγούμενο φεμινιστικό κίνημα, δίχως όμως από την άλλη να τοποθετείται ξεκάθαρα στο αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα της εποχής.

Συνεπώς, η ιδεολογική προσέγγιση του περιοδικού πάνω στα διάφορα γυναικεία ζητήματα διαπνέονταν από στοιχεία του αυτόνομου φεμινιστικού κινήματος της εποχής και μιας ελευθεριακής προσέγγισης, με την παράλληλη ύπαρξη κριτικών προσεγγίσεων όσον αφορά την πρακτική της συγκεκριμένης έκφρασης του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα.

Η προσέγγιση του *Ιδεοδρόμου* πάνω στα διάφορα γυναικεία ζητήματα τάσσεται υπέρ της εξωστρέφειας και της μαζικοποίησης του φεμινιστικού κινήματος, υπέρ των κινήσεων για την πρακτική βελτίωση των καθημερινών προβλημάτων της γυναίκας, πέρα από τις θεωρητικές αναλύσεις της εποχής και υπέρ της προσπάθειας για ενημέρωση και κατάρτιση του αναγνωστικού κοινού αναφορικά με την ιστορία τόσο του διεθνούς φεμινιστικού κινήματος όσο και του ελληνικού και με τον ρόλο της γυναίκας στη χώρα διαχρονικά. Με λίγα λόγια, επρόκειτο για μία προσέγγιση πάνω στα τότε σύγχρονα θέματα του φεμινισμού, μέσω της οποίας γίνεται αντιληπτός ο πολιτικά και ιδεολογικά αδέσμευτος χαρακτήρας της, γεγονός με το οποίο, άλλωστε, αυτοπροσδιορίζονταν το περιοδικό από τον εκδότη του, μέσω του πλήρους τίτλου *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμο*.

2.2.2 Προσεγγίσεις ομοφυλοφιλικών θεμάτων από το περιοδικό *Ιδεοδρόμιο*.⁸¹

Η πρώτη αναφορά του *Ιδεοδρόμιου* πάνω σε ομοφυλοφιλικά ή εκείνα που θα ονομάζαμε σήμερα ΛΟΑΤΚΙ ζητήματα της εποχής πραγματοποιούνταν στο δεύτερο τεύχος του περιοδικού και αφορούσε τη συγκέντρωση που είχε λάβει χώρα πριν από ένα χρόνο στο θέατρο «Λουζιτάνια»,⁸² κατόπιν απόφασης διεμφυλικών και με την υποστήριξη του Απελευθερωτικού Κινήματος Ομοφυλοφίλων Ελλάδας (ΑΚΟΕ).⁸³

Συγκεκριμένα, η συγκέντρωση στο «Λουζιτάνια» περιγραφόταν ως η πρώτη προσπάθεια των ομοφυλόφιλων και των διεμφυλικών να πολιτικοποιήσουν και να συντονίσουν τη δράση τους απέναντι στις αστυνομικές διώξεις και στο νομοσχέδιο «περί της εξ αφροδισίων νόσων προστασίας και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων».⁸⁴ Στην αναφορά του *Ιδεοδρόμιου* στηλιτευόταν η στάση του Κώστα

⁸¹ Η διατύπωση “ομοφυλοφιλικά θέματα” στον τίτλο δεν συνεπάγεται την αναφορά σε ζητήματα που αφορούσαν αποκλειστικά τους/τις ομοφυλόφιλους/-ες, εφόσον στο συγκεκριμένο μέρος της εργασίας αναλύονται επίσης θέματα που σχετίζονταν με τη διεμφυλικότητα. Παρά το ότι τα προαναφερόμενα θέματα στο σύνολό τους υπάγονται στην κατηγορία των ΛΟΑΤΚΙ ζητημάτων, ο γράφων έκρινε ορθότερη τη χρήση του όρου “ομοφυλοφιλικός” στον τίτλο, ενώ στα σημεία του κειμένου που αφορούν θέματα διεμφυλικότητας συμπληρώνεται από περιφραστικές διατυπώσεις, που δηλώνουν ξεκάθαρα την αναφορά σε θέματα που σήμερα ονομάζουμε ΛΟΑΤΚΙ, καθότι η αποκλειστική χρήση του όρου “ΛΟΑΤΚΙ” τόσο στον τίτλο όσο και στο κείμενο δίχως την προηγούμενη διασαφήνιση, θα αποτελούσε αναχρονισμό, λαμβάνοντας υπόψη τη μη χρήση του όρου κατά την εποχή έκδοσης των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα*.

⁸² Η συγκέντρωση στο θέατρο «Λουζιτάνια» πραγματοποιήθηκε στις 25 Απριλίου 1977. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη συγκέντρωση βλ. Λουκάς Θεοδωρακόπουλος, «*Αμφί*» και *Απελευθέρωση*, Αθήνα, Πολύχρωμος Πλανήτης, 2005, σ.25-26,170. Θεωδωρής Αντωνόπουλος, «ΟΔΡΟΜΟΣ ΕΧΕΙ ΤΗ ΔΙΚΗ ΜΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑ», *LIFO*, τχ. 608, 6 Ιουνίου 2019, σ. 22-31, στο: <https://www.lifo.gr/issues/view/608>, τελευταία πρόσβαση: 4/7/2023.

⁸³ Ανώνυμος, «ΟΜΟΦΥΛΟΦΙΛΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΡΑΒΕΣΤΙ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 2, 3 Φλεβάρη 1978, σ. 12.

⁸⁴ Το εν λόγω νομοσχέδιο αποτελούσε χουντικό κατάλοιπο, που εκείνη την περίοδο είχε εισηγηθεί η κυβέρνηση Κ. Καραμανλή και με το οποίο νομιμοποιούνταν οι διώξεις και η καταστολή ομοφυλόφιλων, διεμφυλικών και εκδιδόμενων γυναικών. Ύστερα από ισχυρές εγχώριες και διεθνείς αντιδράσεις, η κυβέρνηση απέσυρε το νομοσχέδιο για τροποποίηση. Η συζήτηση αναφορικά με το νομοσχέδιο ξεκίνησε εκ νέου από την κυβέρνηση Γ. Ράλλη τον Γενάρη του 1981 και ψηφίστηκε τον Αύγουστο του ίδιου έτους. Το νομοσχέδιο τελικά αποσύρθηκε από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, που ανέλαβε από τον Οκτώβριο του 1981. Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με το νομοσχέδιο «περί της εξ αφροδισίων νόσων προστασίας και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων» αλλά και για τις κινητοποιήσεις απέναντι σε αυτό από το ΑΚΟΕ και από διεμφυλικά άτομα βλ. Λουκάς Θεοδωρακόπουλος, «*Αμφί*» και *Απελευθέρωση*, Αθήνα, Πολύχρωμος Πλανήτης, 2005, σ. 18-22, 34-38, 40-42. Ανώνυμος, «Ψηφίδες μνήμης: Περιοδικό ΑΜΦΙ: το νομοσχέδιο βρικόλακας», *μιγάδα*, τχ. 17, Άνοιξη 2017, σ. 20-22, στο: <https://migada71.files.wordpress.com/2019/05/17-cea8ceb7cf86-cebccebd.pdf>, τελευταία πρόσβαση: 4/7/2023. Θεωδωρής Αντωνόπουλος, «Ο ΔΡΟΜΟΣ ΕΧΕΙ ΤΗ ΔΙΚΗ ΜΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑ», *LIFO*, τχ. 608, 6 Ιουνίου 2019, σ. 22-31, στο: <https://www.lifo.gr/issues/view/608>, τελευταία πρόσβαση: 4/7/2023.

Ταχτσή,⁸⁵ ο οποίος διαφώνησε με την απόδοση πολιτικών προεκτάσεων στη συγκεκριμένη κίνηση και που, μέσω του κειμένου, χαρακτηριζόταν ως εκπρόσωπος των γνωστών και επιφανών κατεστημένων και ενσωματωμένων στο καπιταλιστικό σύστημα ομοφυλόφιλων. Επίσης, στο ίδιο κείμενο γινόταν αναφορά στην προσπάθεια του πεζογράφου και μεταφραστή Λουκά Θεοδωρακόπουλου να εκδώσει το περιοδικό *Αμφί*, του οποίου η έκδοση, σύμφωνα με το άρθρο, καθυστερούσε για μήνες. Τέλος, στο κείμενο εντοπίζεται και ένα στοιχείο κριτικής προς το εγχείρημα που πραγματοποιήθηκε στο θέατρο «Λουζιτάνια», το οποίο αφορούσε το κάλεσμα “προοδευτικών κομμάτων” στη συγκέντρωση για συμπαράσταση στα αιτήματά των διοργανωτών.

Στο ίδιο τεύχος, εντοπίζεται, επίσης, η δημοσίευση ανώνυμου κειμένου αναφορικά με τον καπιταλισμό και τη σεξουαλική απελευθέρωση.⁸⁶ Σύμφωνα με το κείμενο, η αμφισβήτηση του κυρίαρχου συστήματος προερχόταν από τις τάξεις που υποστήριζαν το αίτημα της σεξουαλικής απελευθέρωσης, οι οποίες περιθωριοποιούνταν από τους καταπιεστές και τους καταπιεσμένους, λόγω της εξυπηρέτησης, τόσο από τους πρώτους όσο και από τους δεύτερους, του αναγκαίου στοιχείου για τη διαίωνιση του καπιταλισμού, που δεν ήταν άλλο από το πατριαρχικό πρότυπο. Σύμφωνα με τους γράφοντες, η διατήρηση της δομής της σύγχρονης κοινωνίας θα ήταν αδύνατη δίχως το πατριαρχικό και το ετεροφυλοφιλικό πρότυπο. Τα ίδια βασίζονται στην προσπάθεια μετάθεσης του καπιταλιστικού συστήματος απ’ το επίπεδο της πάλης των τάξεων στο επίπεδο του «ταξικού εγώ»⁸⁷ και εκδηλώνονται μέσα από τους ρόλους του άντρα και της γυναίκας στα πλαίσια της οικογένειας αλλά και μέσα από το σεξουαλικό επίπεδο, μέσω της

⁸⁵ Αναφορικά με τη στάση του Κώστα Ταχτσή απέναντι στη συγκέντρωση του θεάτρου Λουζιτάνια αλλά και γενικότερα για τη στάση του απέναντι στο ΑΚΟΕ και στους διεμφυλικούς βλ. Λουκάς Θεοδωρακόπουλος, *ό.π.*, σ. 22, 26-30, 38-40, 166-179.

⁸⁶ Ανώνυμος, «ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ και ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 2, 3 Φλεβάρη 1978, σ. 12.

⁸⁷ Η μετάθεση του καπιταλισμού από το επίπεδο της πάλης των τάξεων στο επίπεδο του «ταξικού εγώ», εννοείται στο κείμενο ως η εσωτερικοποίηση θεσμών και αξιών του από την πλευρά του ατόμου, ώστε να διαιωνίζεται η ατομική αστική συνείδηση.

επικράτησης του σχήματος υποδούλωσης-κυριαρχίας, μέσω της ιδεολογικής σημασιοδότησης των γεννητικών οργάνων και την αποκλειστική ταύτιση της σεξουαλικής ζωής με την αναπαραγωγική ρουτίνα. Στο κείμενο, οι ομοφυλόφιλοι θεωρούνται αφενός μια «σεξουαλικά καταπιεσμένη τάξη», ακριβώς επειδή δεν εντάσσονται στη νόρμα του ετεροφυλόφιλου προτύπου και αφετέρου μια δυνητικά επαναστατική τάξη, λόγω των βιωμάτων και των αναγκών που εξέφραζαν.

Κατά συνέπεια, όπως υποστηριζόταν, αναγκαία προϋπόθεση για την επίτευξη της αταξικής κοινωνίας αποτελούσε μια μεθοδική «κι από τα μέσα επανάσταση», μια σεξουαλική επανάσταση που θα διατρέχει όλους τους τομείς της καθημερινότητας και δεν θα αρκούσαν απλώς σε «μια μερική μεταλλαγή» του συστήματος.

Τέλος, στο κείμενο διατυπωνόταν ότι η συνειδητοποίηση της καταπίεσης των ομοφυλόφιλων αποτελούσε την απαρχή του αγώνα τους, ενώ παράλληλα διευκρινιζόταν πως ο συγκεκριμένος αγώνας δεν αφορούσε μια διαπάλη μεταξύ μιας ομοφυλόφιλης και μιας ετεροφυλόφιλης ιδεολογίας, αλλά μια κατάργηση των μονοσεξουαλικών ιδεολογιών «στο όνομα ενός πανσεξουαλισμού ευδαιμονικού και πολύμορφα διεστραμμένου».⁸⁸

Η επόμενη αναφορά του *Ιδεοδρόμιου* που σχετίζεται με ομοφυλοφιλικά ζητήματα γίνεται μέσα από τη μετάφραση συνέντευξης ενός ζευγαριού ομοφυλόφιλων στο περιοδικό *Gay News*, τον Δεκέμβριο του 1977.⁸⁹ Η συνέντευξη αφορά τον τρόπο γνωριμίας των δύο ομοφυλόφιλων, τη σχέση τους, τη συγκατοίκησή και την καθημερινότητά τους. Παρά το ότι αυτή καθαυτή η συνέντευξη δεν δύναται να προσφέρει περαιτέρω στοιχεία στα πλαίσια της έρευνάς μας, αυτό που μπορεί να εξαχθεί ως συμπέρασμα σχετίζεται με τους λόγους για τους οποίους η ίδια δημοσιεύτηκε στο *Ιδεοδρόμιο*, που δεν είναι άλλοι από την ενημέρωση του ελληνικού αναγνωστικού κοινού σχετικά με τη συγκεκριμένη μορφή ερωτικής σχέσης και

⁸⁸ Ανώνυμος, «ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ και ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 2, 3 Φλεβάρη 1978, σ. 12.

⁸⁹ Μάγδα Χαλικιά, «ΜΑΖΙ...», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 4, 14 Μάρτη 1978, σ. 15.

συγκατοίκησης, καθώς και η κατάρριψη των κοινωνικών στερεοτύπων αναφορικά με αυτή. Επίσης, η επαφή των συνεργατών και των συνεργατίδων του *Ιδεοδρόμιου* με έντυπα του εξωτερικού, καταδεικνύει την εξωστρέφειά τους στο πεδίο της ενημέρωσης και τον μη περιορισμό τους αποκλειστικά στο σχολιασμό της ελληνικής επικαιρότητας.

Στο πέμπτο τεύχος του αδέσμευτου περιοδικού πολιτικής δράσης και κουλτούρας *Ιδεοδρόμιου* περιλαμβάνεται άρθρο του Λεωνίδα Χρηστάκη σχετικό με την έκδοση του πρώτου τεύχους του περιοδικού *Αμφί* από το ΑΚΟΕ,⁹⁰ τα μέλη του οποίου είχαν πραγματοποιήσει συγκέντρωση στο θέατρο «Λουζιτάνια» το 1977 και είχαν εκδώσει «μια ενδιαφέρουσα – σε περιεχόμενο – προκήρυξη».⁹¹

Από το άρθρο, λοιπόν, πληροφορούμαστε ότι η έκδοση του περιοδικού *Αμφί* προετοιμαζόταν από τον Δεκέμβριο του 1976 – δύο χρόνια νωρίτερα, δηλαδή, από την έκδοσή του – και ότι ο Λεωνίδας Χρηστάκης επρόκειτο να αναλάβει την επιμέλειά του, κάτι που τελικά δεν υλοποιήθηκε, ενώ προϊόντος του χρόνου – το *Αμφί* εκδόθηκε το 1978 – το περιοδικό κυκλοφόρησε με νεότερη και επίκαιρη ύλη.

Σύμφωνα με τον Λεωνίδα Χρηστάκη, ο τίτλος του περιοδικού δύναται να ερμηνευθεί με διττό τρόπο: ως ένας τίτλος που αφορούσε την αμφισεξουαλική υπόσταση των εκδοτών του και των μελών του ΑΚΟΕ και ως ένας τίτλος που εξέφραζε την αμφισβήτηση απέναντι στους ετεροφυλόφιλους.

Ωστόσο, όπως διαβάζουμε στο άρθρο, παρά το γεγονός ότι τα κείμενα του *Αμφί* αφορούσαν τους ομοφυλόφιλους, το περιοδικό απευθυνόταν παράλληλα και στους ετεροφυλόφιλους, με το κύριο βάρος να πέφτει στους δεύτερους, ενώ η επίκαιρη ύλη του είχε

⁹⁰ Λεωνίδας Χρηστάκης, «ΑΜΦΙ. ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΩΝ ΟΜΟΦΥΛΟΦΙΛΩΝ. μια ουσιαστική συμβολή για σεξουαλική απελευθέρωση δημιουργεί το πρώτο ελληνικό περιοδικό ομοφυλόφιλων», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιου*, τχ. 5, 18 Απρίλη 1978, σ. 9.

⁹¹ Πιθανόν αναφέρεται στη διακήρυξη που είχε κυκλοφορήσει από την «Επιτροπή για την ίδρυση του ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗ-ΜΑΤΟΣ ΟΜΟΦΥΛΟΦΙΛΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ» το 1976. Για την εν λόγω διακήρυξη βλ. Λουκάς Θεοδωρακόπουλος, «*Αμφί*» και *Απελευθέρωση*, Αθήνα, Πολύχρωμος Πλανήτης, 2005, σ. 15-22. Από το άρθρο πληροφορούμαστε ότι η έκδοση του περιοδικού *Αμφί* προετοιμαζόταν από τον Δεκέμβριο του 1976 – δύο χρόνια, δηλαδή, νωρίτερα – με επιμελήτή τον Λεωνίδα Χρηστάκη.

συντελέσει στην ευρεία απήχυσή του. Το περιεχόμενο του πυκνογραμμένου – όπως χαρακτηριζόταν – πρώτου τεύχους κρίνεται ενδιαφέρον και πρωτότυπο για τα δεδομένα της εποχής, όπου η κυριαρχία του καθωσπρεπισμού της αριστερής ιδεολογίας απέκλειε από τη δημόσια σφαίρα εγχειρήματα, όπως η έκδοση ενός ομοφυλοφιλικού περιοδικού και «καταπατούσε τα δικαιώματα εκατοντάδων ομοφυλοφίλων στο όνομα ενός προοδευτικού Μαρξισμού».

Παρά ταύτα, στο άρθρο παρατηρούνται ορισμένα στοιχεία – καλοπροαίρετης, θα λέγαμε – κριτικής προς το περιοδικό *Αμφί*. Η κριτική αυτή αφορά τόσο τον χαρακτήρα του περιοδικού όσο και ορισμένα πρακτικά και τεχνικά ζητήματά του.

Συγκεκριμένα, στο κείμενο υποστηριζόταν ότι το πρώτο τεύχος του περιοδικού *Αμφί* είχε έναν αποκλειστικά θεωρητικό χαρακτήρα, με αποτέλεσμα να μην προσφέρει μια θέση στα πλαίσια του αγώνα των ομοφυλόφιλων εναντίον της κοινωνίας που τους καταπίεζε και των νομοσχεδίων που ετοιμάζονταν εναντίον τους, ενώ συμπεραίνονταν, επιπλέον, η έλλειψη πρακτικής χρησιμότητας του εντύπου, εφόσον – σύμφωνα με το άρθρο του *Ιδεοδρόμιου* – το πρώτο τεύχος του *Αμφί* απευθυνόταν περισσότερο σε ετεροφυλόφιλους ή σε διανοούμενους ομοφυλόφιλους που είχαν γνώση των συγκεκριμένων θεμάτων και όχι σε εκείνους που έρχονταν καθημερινά αντιμέτωποι με την κρατική καταστολή, καθώς και με το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας που τους θεωρούσε παρακατιανούς. Ο Λεωνίδας Χρηστάκης στο άρθρο, προσπαθώντας να ερμηνεύσει τα αίτια των παραπάνω προβληματικών σημείων που εντόπιζε στο *Αμφί*, διατύπωνε μια υπόθεση σχετικά με την ύπαρξη διαφορετικών και ανταγωνιστικών ιδεολογικών ρευμάτων στην ομάδα που το εξέδιδε.⁹²

Τέλος, τα υπόλοιπα στοιχεία κριτικής του άρθρου προς το περιοδικό *Αμφί* αφορούσαν ορισμένα τεχνικά ζητήματα του εντύπου

⁹² Ο Χρηστάκης στηρίζει τη συγκεκριμένη υπόθεση στο άρθρο παραθέτοντας δύο γεγονότα: αφενός την παραλαβή από τον ίδιο, πριν δύο χρόνια, ενός γράμματος που υπέγραφαν δύο «οργισμένοι πούστηδες μαρξιστές», κάτι που τον οδηγούσε στο συμπέρασμα σχετικά με την ύπαρξη τόσο φασιστών όσο και προοδευτικών και δημοκρατών και ίσως λιγότερων κομμουνιστών ομοφυλόφιλων και αφετέρου την περίπτωση της Αγγλίας, όπου οι ομοφυλόφιλοι είχαν συγκροτήσει διακριτές ομάδες και εξέδιδαν διαφορετικά έντυπα.

όπως, η έλλειψη της επωνυμίας και της υπογραφής των μεταφράσεων και των κειμένων αλλά και της διεύθυνσης για αλληλογραφία, κάτι που ερμηνευόταν ως αδυναμία των συνεργατών του εντύπου να υπερβούν αυτό που κατηγορούσαν στους υπόλοιπους, δηλαδή το πρόβλημα της ίσης μεταχείρισης-αντιμετώπισης, ενώ παράλληλα στο άρθρο διατυπωνόταν η ελπίδα για την υπέρβαση του εν λόγω προβληματικού σημείου και την αντιμετώπιση της κοινωνικής περιθωριοποίησης από τη νεότερη γενιά ομοφυλόφιλων, «όχι πια στο πεζοδρόμιο αλλά και στις στήλες ενός εντύπου» και δίχως την αναγκαστική μεταμφίεση σε εκδότες, αλλά ως «κανονικοί ομοφυλόφιλοι όπως κανονικοί είναι και οι ετεροφυλόφιλοι».

Εν συνεχεία, δύο μεταφράσεις του *Ιδεοδρόμιου*, που αφορούν το λεσβιασμό, αποτελούν ορισμένες άλλες από τις προσεγγίσεις του πάνω στη θεματική των ομοφυλοφιλικών ζητημάτων της εποχής.

Με το πρώτο μεταφρασμένο κείμενο, ύστερα από τη διατύπωση της άποψης ότι η ομοφυλοφιλία είναι δυνητικά επαναστατική,⁹³ και κατόπιν της διατύπωσης των διαφορών ανάμεσα στις ομοφυλοφιλικές, τις διασεξουαλικές και τις ετεροφυλοφιλικές σχέσεις,⁹⁴ αλλά και ανάμεσα στις αντρικές και τις γυναικείες ομοφυλοφιλικές σχέσεις,⁹⁵

⁹³ Η επαναστατικότητα της ομοφυλοφιλίας, σύμφωνα με το κείμενο, υποστηρίζεται στα πλαίσια του ότι η ίδια αποτελεί άρνηση των δομικών στοιχείων της πατριαρχίας και του καπιταλισμού.

⁹⁴ Οι διαφορές ανάμεσα σε αυτές τις τρεις μορφές σχέσεων διατυπώνονται στο κείμενο υπό το πρίσμα της ρήξης ή μη μεταξύ της κάθε μιας και της πατριαρχίας. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι η ομοφυλοφιλία, εν γένει, αμφισβητεί την πατριαρχία, απομυθοποιώντας τη σύνδεση της σεξουαλικής ηδονής με την αναπαραγωγή, τη θεώρηση των δοσμένων σεξουαλικών ρόλων ως φυσιολογικών και την κυρίαρχη άποψη ότι οι μονογαμικές, ετεροφυλόφιλες σχέσεις, με σκοπό την οικογένεια, αποτελούν τις μόνες εφικτές. Η ομοφυλοφιλία, λοιπόν, δύναται να συμβάλει στην κοινωνική έκφραση μιας λίμπιντο που θα δημιουργήσει αντίθετες σχέσεις προς τις φαλλοκρατικές και πατριαρχικές. Επιπλέον, μέσω της γυναικείας ομοφυλοφιλίας αμφισβητούνται ορισμένες περαιτέρω συστατικές παράμετροι της πατριαρχίας, καθώς οι λεσβίες αυτοπροσδιορίζονται σε σχέση με τις γυναίκες και όχι με τους άντρες, το «εμείς» της ερωτικής τους σχέσης δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να παρομοιαστεί με το «εμείς» των ετεροφυλοφιλικών σχέσεων, καθότι αποτελεί κομμάτι της γυναικείας συλλεκτικότητας τους συνείδησης και μέσω της άρνησης του γάμου και της αναζήτησης προνομιακών σχέσεων μεταξύ γυναικών, αρνούνται ταυτόχρονα τον ανταγωνισμό μεταξύ των ετεροφυλόφιλων γυναικών. Αντίθετα, η διασεξουαλικότητα δεν έρχεται σε πλήρη ρήξη με την πατριαρχία, αλλά εν μέρει τη στηρίζει, εφόσον μπορεί να υπάρξει παράλληλα με το κυρίαρχο σύστημα. Ωστόσο, θεωρείται ως μια φιλελεύθερη θέση, καθώς υποστηρίζει το μη φυσιολογικό της μονοσεξουαλικότητας και απορρίπτει την άποψη σχετικά με το ότι η ομοφυλοφιλία αποτελεί την έλλειψη εναλλακτικής λύσης για όσους δεν ικανοποιούνται σε μια ετεροφυλόφιλη σχέση. Τέλος, η ετεροφυλοφιλία αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι «των σχέσεων κυριαρχίας του συστήματος» και χαρακτηρίζεται ως αντιδραστική, καθότι ένας ετεροφυλόφιλος «συμμετέχει αντικειμενικά στην καταπίεση που γίνεται πάνω στον ομοφυλόφιλο», εφόσον ο ίδιος έχει συναινέσει στο κοινωνικό ταμπού της μονογαμίας, ακρωτηριάζοντας και αλλοτριώνοντας τη σεξουαλικότητά του.

⁹⁵ Σύμφωνα με το κείμενο, η διαφοροποίηση μεταξύ αντρών ομοφυλόφιλων και γυναικών αφορά την

διατυπώνεται η προϋπόθεση υπό την οποία ο λεσβιασμός από δυναμικά επαναστατικός θα μπορούσε να γίνει πραγματικά επαναστατικός.⁹⁶

Σύμφωνα, λοιπόν, με το κείμενο, ο λεσβιασμός μπορεί να αποκτήσει πραγματικά επαναστατική φυσιογνωμία εντός συλλογικών τρόπων ζωής, που θα εναντιώνονται «στο σύνολο των ενεργειών της αστικής και πατριαρχικής οικογένειας», όπως συμβαίνει με τον κοινοβιακό τρόπο ζωής, όπου η εφαρμογή μη κτητικών σχέσεων τόσο όσον αφορά τους γονείς όσο και τα παιδιά, η παραχώρηση της ευθύνης στο κοινόβιο για κάθε μέλος του, η κατάργηση της διαίρεσης της δουλειάς, η άρνηση του αυταρχισμού και του ατομικισμού, ώστε τα παιδιά να μεγαλώσουν σε ένα περιβάλλον ομαδικής αγάπης, αποτελούν τα βασικά του χαρακτηριστικά.

Επιπλέον, στο κείμενο γινόταν λόγος για την ανάγκη συσπείρωσης κοινωνικών ομάδων, όπως η νεολαία και οι διεμφυλικοί και κινημάτων, όπως το κίνημα υπέρ των εκτρώσεων και των αντισυλληπτικών μέτρων σε έναν κοινό αγώνα ενάντια στη σεξουαλική καταπίεση, για την ανάγκη εύρεσης νέων μορφών πάλης στα πλαίσια αυτού του αγώνα, για την αντίθεση μεταξύ της ετεροφυλοφιλίας, που αποτελεί συστατικό στοιχείο της «κοινωνίας που βασίζεται στην αρχή της παραγωγής» και της ομοφυλοφιλίας, της οποίας μοναδικός τη λόγος ύπαρξης είναι ο πόθος και, τέλος, για τον απώτερο στόχο του αγώνα των ομοφυλόφιλων, που δεν είναι άλλος από την εδραίωση της μελλοντικής αταξικής κοινωνίας «στην αρχή της ηδονής!!».

Με το δεύτερο μεταφρασμένο κείμενο που σχετίζεται με το λεσβιασμό, επιχειρείται η απομυθοποίησή του, μέσα από την αναφορά σε οκτώ μύθους- στερεότυπα, που επικρατούσαν σε μεγάλο μέρος της

αντιμετώπιση των μεν και των δε από το πατριαρχικό καπιταλιστικό σύστημα, καθώς οι πρώτοι επωφελούνται σε σχέση με τις δεύτερες όσον αφορά την κοινωνική ανέλιξη, τις μεγαλύτερες αποδοχές από την ίδια εργασία, με αποτέλεσμα να έρχονται σε ρήξη με τα συμφέροντά του ως ομοφυλόφιλος. Αντίθετα, οι ομοφυλόφιλες γυναίκες δεν έρχονται σε ρήξη με τις ετεροφυλόφιλες και στην περίπτωση που μια γυναίκα προασπίζεται τον ρόλο της ετεροφυλόφιλης, τότε αντιτίθεται στο συμφέρον της ως γυναίκα. Επομένως, στο κείμενο κρίνεται ότι οι ομοφυλόφιλοι άντρες και οι ομοφυλόφιλες γυναίκες πρέπει να συνειδητοποιήσουν τα κοινά τους συμφέροντα απέναντι στον κοινό τους εχθρό, την φαλλοκρατία.

⁹⁶ Γιάννης Χατζηγιάννης, «ΛΕΣΒΙΑΣΜΟΣ: μια επαναστατική θέση εναντίον της πατριαρχίας και του καπιταλισμού», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 6, 16 Μάη 1978, σ. 15.

κοινωνίας.⁹⁷

Συγκεκριμένα, οι μύθοι που αναφέρονται έχουν να κάνουν με τη στερεοτυπική αντίδραση απέναντι στο λεσβιασμό τόσο ενός άντρα, που αισθάνεται τον κλονισμό της κυριαρχίας του, όσο και μιας γυναίκας, που έχει προσαρμοστεί πλήρως στον επίκτητο από την οικογένεια και το σύστημα “θηλυκό” της ρόλο, με τη συνήθη κοινωνική άποψη ότι αυτό που ενδιαφέρει αποκλειστικά μια ομοφυλόφιλη είναι το σεξ, παραγνωρίζοντας την πιθανότητα ανάπτυξης μιας ουσιαστικής σχέσης μεταξύ δυο ανθρώπων του ίδιου φύλου, βασισμένης στην αγάπη και τον αλληλοσεβασμό, με τη διατήρηση του αντρικού εγωισμού μέσω της απόρριψης των λεσβιών, ως μη ελκυστικές, προτού απορρίψουν εκείνες τους άντρες, με το στερεότυπο αναφορικά με τη χρήση ερωτικών βοηθημάτων από τις λεσβίες κατά τη σεξουαλική τους επαφή, το οποίο βασίζεται στην υπόθεση σχετικά με το ότι για κάθε σεξουαλική πράξη είναι απαραίτητα τα ανδρικά γεννητικά όργανα, με την αυθαίρετη ταύτιση των στοιχείων της αντάρκειας και της ανεξαρτησίας των λεσβιών με τα αντρικά χαρακτηριστικά και, τέλος, με την υπερπροστατευτική στάση της κοινωνίας απέναντι στα παιδιά, εφόσον η αποκλειστική ένταξη όλων των ερεθισμάτων τους στα πλαίσια της ετεροφυλοφιλικής οικογένειας, μέσα στην οποία οφείλουν να μεγαλώνουν, αποτελεί για την ίδια αδιαμφισβήτητη αρχή.

Τέλος, το κείμενο ολοκληρώνεται με τη θέση του αναφορικά με τον τρόπο ζωής και τα συναισθήματα των λεσβιών, που δεν διαφέρουν καθόλου από εκείνα των ετεροφυλόφιλων. Σύμφωνα με το κείμενο, μοναδική διαφορά μεταξύ λεσβιών και ετεροφυλόφιλων αποτελούν η καταπίεση και οι διακρίσεις που ασκούνται σε βάρος τους από τους δεύτερους.

Η επόμενη αναφορά του *Ιδεοδρόμιου* σε θέματα ομοφυλοφιλίας πραγματοποιείται μέσα από ένα άρθρο του Χρηστάκη, όπου διασαφηνίζει τις θέσεις του σχετικά με την ομοφυλοφιλία και ασκεί

⁹⁷ Κίρκη Κονταξή, «οκτώ μύθοι για το λεσβιασμό που επικρατούν σε κοινωνίες που φοβούνται ή ‘αγνοούν’ την ομοφυλοφιλία», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 23, 29 Μάρτη 1979, σ. 18.

κριτική σε μια μερίδα των άτυπων ακιτατόρων του ΑΚΟΕ και του *Αμφί*, οι οποίοι – όπως πληροφορούμαστε – εξαπέλυαν μύδρους εναντίον του ίδιου και του *Ιδεοδρόμιου* για τη στάση του και τις άλλοτε θετικές και άλλοτε κριτικές δημοσιεύσεις του αναφορικά με τις πρωτοβουλίες τους.⁹⁸

Συνοπτικά, η κριτική του Χρηστάκη επικεντρωνόταν στους γνωστότερους και μεγαλύτερους σε ηλικία ομοφυλόφιλους του ΑΚΟΕ, στους οποίους καταλόγιζε ευθύνες για την εσωστρέφεια του κινήματος των ομοφυλόφιλων της εποχής και για τον παραγκωνισμό των νεότερων και μαχητικότερων ομοφυλόφιλων, ένα διωκτικό χαρακτήρα προς πλήθος άλλων ομοφυλόφιλων και διεμφιλικών, ενώ παράλληλα υποστηριζόταν ότι οι ίδιοι διέπονταν από σοβαροφάνεια, έπαρση, μεμψιμοιρία, μικροαστισμό και μεροληψία, καθώς εθελotuφλούσαν απέναντι σε άλλους που τους έβλαπταν μέχρι τότε με δηλώσεις και με τη στάση τους, όπως το Κομμουνιστικό Κόμμα και υπονόμευαν ατομικές προσπάθειες του χώρου τους όπως, η ταινία *Νυχτολούλουδα* της τρανς Αλόμα.

Στο συγκεκριμένο άρθρο, ο Χρηστάκης έγραφε, επίσης, ότι παρά τη λασπολογία που ο ίδιος είχε δεχτεί από τους κουλτουριάρηδες και γεροντότερους του ΑΚΟΕ και του *Αμφί*, οι ίδιοι ποτέ δεν συνέβαλαν προσφέροντας μια δημοσίευση ή μια μετάφραση στο *Ιδεοδρόμιο*, που να αφορά τις κοινωνικές και πολιτικές θέσεις πάνω στην ομοφυλοφιλία, ποτέ δεν διατύπωσαν σχολιασμό για μια θετική αναφορά ή για μια κριτική προσέγγιση απ' όσες είχαν γίνει σε όλο το διάστημα των 18 μηνών λειτουργίας του *Ιδεοδρόμιου* και ενώ άτυπα εξαπέλυαν μύδρους εναντίον του περιοδικού και του εκδότη του, σε ρεπορτάζ που έκαναν σχετικά με τα έντυπα που είχαν αναφερθεί θετικά ή αρνητικά στο ΑΚΟΕ και το *Αμφί*, δεν συμπεριέλαβαν το *Ιδεοδρόμιο*.

Τέλος, ο Λεωνίδας Χρηστάκης μέσα από το άρθρο υποστήριζε τη θέση του, που δεν ήταν άλλη από το ότι είναι «απαραίτητο στοιχείο μιας κοινωνίας, ή ενός πολιτικού συστήματος να επιτρέπει και να μη διώκει κανέναν που θα ήθελε ή θα γούσταρε να διαθέσει το σώμα του

⁹⁸ Λεωνίδας Χρηστάκης, «ΑΜΦΙΔΡΟΜΙΟ. η τριαμφιανδρία του ΑΚΟΕ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 33, 16 Αυγούστου 1979, σ. 8.

όπως του άρεσε», ενώ ολοκληρώνει το κείμενό του αναφερόμενος στη συμπαράσταση που λάμβανε το περιοδικό από τους νεότερους, εκσυγχρονισμένους και μαχητικότερους ομοφυλόφιλους, σε αντίθεση με τους «λογής-λογής ινστρούχτορες της ομοφυλοφιλίας».

Στο 62^ο τεύχος του *Ιδεοδρόμιου*, το οποίο ήταν θεματικό και αποκλειστικά στραμμένο σε ομοφυλοφιλικά θέματα, παρατηρείται μια πληθώρα σχετικών αναφορών, μέσα από την ανάλυση των οποίων και σε συνδυασμό με τα παραπάνω αποδίδεται η οπτική του περιοδικού σε σχέση με την εν λόγω θεματική στην πληρότητά της.

Από το σύνολο της ύλης του τεύχους, αντλούμε μια προσέγγιση του Λεωνίδα Χρηστάκη, μια μετάφραση κειμένου, που είχε προταθεί στη συντακτική ομάδα του περιοδικού από μέλος του ΕΟΜΕΔ, ένα άρθρο κριτικής απέναντι στη στάση του ΚΚΕ και της ΚΝΕ σχετικά με την ομοφυλοφιλία και μια δημοσίευση κειμένου ενός μέλους της αυτόνομης ομάδας ομοφυλόφιλων γυναικών.

Αναλυτικότερα, ο Λεωνίδας Χρηστάκης στο άρθρο του,⁹⁹ το οποίο έγραψε με αφορμή την επαναφορά του νομοσχεδίου «περί της εξ αφροδισίων νόσων προστασίας και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων» στη Βουλή, αναφέρεται στα αίτια της αδυναμίας της ομοφυλοφιλικής κοινότητας της εποχής -της κοινότητας που σήμερα ονομάζεται ΛΟΑΤΚΙ- για μια ισχυρή αντίσταση απέναντι στο νομοσχέδιο και διατύπωνε μια αποτίμηση της ομοφυλόφιλης έκφρασης στην Ελλάδα, από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια έως και την περίοδο του ΑΚΟΕ και του *Αμφί* αλλά και νεότερων και μαχητικότερων συλλογικοτήτων όπως, το Ελληνικό Ομοφυλοφιλικό Μέτωπο Επαναστατικής Δράσης (ΕΟΜΕΔ) και το Αυτόνομο Μέτωπο Ομοφυλόφιλων Θεσσαλονίκης (ΑΜΟΘ).¹⁰⁰ Ο Χρηστάκης κατέληγε στο συμπέρασμα περί του τέλους του Αυτόνομου Ομοφυλοφιλικού Κινήματος Ελλάδας, κάτι το οποίο στήριζε με την κριτική του αναφορικά με τα πολιτικά χαρακτηριστικά της λειτουργίας και του αγώνα του ΑΚΟΕ, τα οποία – σύμφωνα με τον

⁹⁹ Λεωνίδας Χρηστάκης, «το τέλος των συκων. ΜΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΥΠΟΘΕΣΗ ΑΜΦΙ-ΑΚΟΕ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμο*, τχ. 62, 26 Μάρτη 1981, σ. 2-4.

¹⁰⁰ Σε αυτή την αποτίμηση, ο Χρηστάκης αναγνωρίζει τη συμβολή μερίδας πεζογράφων, ποιητών και μεταφραστών αναφορικά με τη διάδοση της ομοφυλόφιλης έκφρασης στην Ελλάδα, από τα μεταπολεμικά χρόνια έως και τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης.

ίδιο – παρουσίαζαν ομοιότητες με τη λογική των κομμάτων της αριστεράς περί οργανωμένου κινήματος και την πρακτική εξωκοινοβουλευτικών κομμάτων.

Στο μεταφρασμένο κείμενο, που προαναφέρθηκε, γίνεται λόγος για την απόδοση της στερεοτυπικής εικόνας αναφορικά με τη γυναίκα από μεγάλο μέρος της κοινωνίας στους ομοφυλόφιλους και διασαφηνίζεται η διαφορά ανάμεσα στη βιολογική και την κοινωνική/ψυχολογική υπόσταση ενός ομοφυλόφιλου, γεγονός που, σε συνδυασμό με την υπέρβαση των κοινωνικών ρόλων του άντρα και της γυναίκας από την πλευρά των ομοφυλόφιλων, οδηγούσε στην αμφισβήτηση της αρσενικής κυριαρχίας.¹⁰¹

Όσον αφορά το άρθρο που σχετίζεται με τη στάση του ΚΚΕ και της ΚΝΕ απέναντι στην ομοφυλοφιλία,¹⁰² η κριτική του βασίζεται σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Ριζοσπάστης*, που επέκρινε τον τρόπο ανάδειξης της γυναικείας σεξουαλικότητας και τη φιλοξενία του περιοδικού *Αμφί* στο φεστιβάλ της Αυγής, το 1980, ενώ παράλληλα ο αρθρογράφος αναφερόταν στην ομοφυλοφιλική έκφραση ενός μέρους του χρονογραφήματος του Νίκου Φιλικού στην ίδια εφημερίδα.¹⁰³

Τελευταία αναφορά του 62ου τεύχους του *Ιδεοδρόμιου*, στα πλαίσια της παρούσας θεματικής, αποτελεί, όπως προαναφέραμε, η δημοσίευση κειμένου ενός μέλους της αυτόνομης ομάδας ομοφυλόφιλων γυναικών.¹⁰⁴ Σε αυτό υποστηριζόταν η ανάγκη ανοιχτής έκφρασης και δυναμικής εμφάνισης του λεσβιασμού στο προσκήνιο, στην Ελλάδα, μέσα από τη συνεργασία φεμινιστριών και λεσβίων, για την κατάλυση της σιωπής αναφορικά με τη γυναικεία σεξουαλικότητα, στα πρότυπα των αντίστοιχων διεθνών κινήσεων, μέσα από τη διατήρηση της αυτονομίας των ομοφυλόφιλων γυναικών εντός του

¹⁰¹ Η συντακτική ομάδα του *Ιδεοδρόμιου*, «ΓΙΑ ΜΙΑ ΟΜΟΦΥΛΟΦΙΛΙΚΗ ΣΥΛΛΗΨΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ. Η φυσιολογική κοινωνία έχει κολλήσει την εικόνα της γυναίκας στους ομοφυλοφίλους», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιου*, τχ. 62, 26 Μάρτη 1981, σ. 8.

¹⁰² Σάββας Παύλου, «ομοφυλοφιλικα κείμενα στο ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιου*, τχ. 62, 26 Μάρτη 1981, σ. 12.

¹⁰³ Συγκεκριμένα, το χρονογράφημα του Νίκου Φιλικού είχε τον τίτλο «Στρατός ειρήνης» και η ομοφυλοφιλική έκφρασή του εντοπίζεται στον αρθρογράφο στο σημείο όπου προβάλλεται ο εκστασιασμός του συγγραφέα «μπροστά στα ρωμαλέα νιάτα του Σοβιετικού Στρατού», τα οποία παρακολουθούσε παθητικά από την τηλεόραση.

¹⁰⁴ Ελένη, «ΣΚΕΨΕΙΣ ΕΝΟΣ ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΗΣ ΟΜΟΔΑΣ ΟΜΟΦΥΛΟΦΙΛΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ», τχ. 62, 26 Μάρτη 1981, σ. 16.

ΑΚΟΕ¹⁰⁵ και μέσω της ανάπτυξης ενός αυτόνομου¹⁰⁶ και υπεύθυνου αγώνα, που ο σκοπός του, ο οποίος δεν ήταν άλλος από τη δικαίωση της ανθρώπινης υπόστασης των ομοφυλόφιλων γυναικών, τον καθιστούσε σημαντικότερο από τις πιθανές μελλοντικές του «μικρές νίκες και μεγάλες ήττες».

Ολοκληρώνοντας την ανάλυσή των ομοφυλοφιλικών θεματικών προσεγγίσεων του *Ιδεοδρόμιου*, εντοπίζουμε δύο ακόμη σχετικές δημοσιεύσεις του περιοδικού, στο τεύχος 2/69.

Συγκεκριμένα, στο εν λόγω τεύχος δημοσιεύεται κείμενο της Πάολα, μέσα από το οποίο η ίδια συστήνεται στο αναγνωστικό κοινό ως εκδιδόμενη τρανς και απομυθοποιεί το ζήτημα της πορνείας ενός τρανς ανθρώπου, παρομοιάζοντας το με οποιαδήποτε άλλη μορφή εργασίας στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος. Επίσης, στο εν λόγω κείμενο, η σεξουαλικότητα των τρανς ατόμων τοποθετείται σε αντιδιαστολή με τους δοσμένους ρόλους των φύλων και τους θεσμούς της πατριαρχικής καπιταλιστικής κοινωνίας, καθότι τα ίδια αυτά άτομα είναι που αμφισβητούν έμπρακτα, στην καθημερινότητά τους, αυτούς τους ρόλους και τους θεσμούς. Επιπλέον, μέσα από το συγκεκριμένο κείμενο γινόταν γνωστή στο αναγνωστικό κοινό η έκδοση του περιοδικού της Πάολα, *Το Κράξιμο*, τίτλος ο οποίος περιέγραφε την καταπίεση των τρανς ατόμων, καθώς όπως η ίδια έγραφε στο κείμενο:

το κράξιμο μας ακολουθεί από την ηλικία που θυμόμαστε τον εαυτό μας. Αν μιλήσουμε ανοιχτά ή αν δείξουμε την ομοφυλοφιλία μας θα υπάρχει το κράξιμο. Από την οικογένεια, από το σχολείο, από το στρατό, από την εκκλησία, από την αστυνομία, από παντού.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Η διατήρηση της αυτονομίας των ομοφυλόφιλων γυναικών εντός του ΑΚΟΕ, δεν προτείνεται στο κείμενο για λόγους ανταγωνιστικούς σε σχέση με τους ομοφυλόφιλους άντρες, αλλά λόγω του ότι η καταπίεση των ομοφυλόφιλων γυναικών, σύμφωνα με την γράφουσα, αφορά τόσο την ομοφυλοφιλική όσο και τη γυναικεία υπόστασή τους. Για αυτό, άλλωστε, στο κείμενο κρίνεται ότι οι αγώνες των ομοφυλόφιλων γυναικών πρέπει να βασίζονται τόσο στην ιστορία και τις διεκδικήσεις «των απελευθερωτικών κινήματων των ομοφυλόφιλων» όσο και στην «ιστορία, τη θεωρία και τις διεκδικήσεις του φεμινισμού».

¹⁰⁶ Η ανάπτυξη αυτόνομου κινήματος λεσβιών υποστηρίζεται στο κείμενο απέναντι στην κομματική ένταξη και δράση πολλών λεσβιών της εποχής, γεγονός το οποίο συνέβαλλε στην καλλιέργεια της σιωπής γύρω από το λεσβιασμό τους και στη διαμόρφωση μεσσιανικής στάσης σχετικά με το ζήτημα της καταπίεσής τους. Πέραν όμως της αναφοράς στις κομματικά ενταγμένες ομοφυλόφιλες γυναίκες, η γράφουσα απευθύνεται και στις αμέτοχες και απολιτικές λεσβίες, παροτρύνοντας τις να συμμετάσχουν στο κίνημα, καθώς έτσι αφενός θα το ενδυναμώσουν και αφετέρου ίσως αντιληφθούν σε μεγαλύτερο βαθμό τη σημασία της περηφάνιας αναφορικά με τη σεξουαλική ζωή τους.

¹⁰⁷ Πάολα, «ΤΟ ΚΡΑΞΙΜΟ. εγώ η πορνη», *δεκαήμερη φυλλάδα πολιτικής δράσης και κουλτούρας*

Η δεύτερη αναφορά του τεύχους 2/69 γίνεται μέσα από μια μετάφραση αποσπάσματος απ' το βιβλίο *Sexual Signatures* των John Money και Patricia Turker, στο οποίο αμφισβητείται το έμφυτο της σεξουαλικής ταυτότητας του ατόμου και υποστηρίζεται ότι ο καθορισμός της σεξουαλικής συμπεριφοράς και της σεξουαλικής ταυτότητας άπτεται της επίδρασης των κοινωνικών ερεθισμάτων στο άτομο από τη βρεφική του ηλικία, με την ταύτιση, δηλαδή, από την πλευρά της οικογένειας και του κοινωνικού περιγύρου των γεννητικών οργάνων με τη σεξουαλική ταυτότητα του βρέφους, γεγονός το οποίο δημιουργεί εσφαλμένη εντύπωση στο άτομο, εφόσον, σύμφωνα με το κείμενο, «Στην πραγματικότητα οι άνθρωποι διαθέτουν όλες τις δυνατές αποχρώσεις του φάσματος και είναι όλοι ικανοί για μια διασεξουαλική συμπεριφορά. Τη στιγμή της γέννησης, τα μεν σεξουαλικά όργανα είναι διαφοροποιημένα, η συμπεριφορά όμως είναι τελείως ασχημάτιστη». Με λίγα λόγια, με το εν λόγω κείμενο υποστηρίζεται ο μη καθοριστικός ρόλος των γεννητικών οργάνων για τη σεξουαλική ταυτότητα και συμπεριφορά.¹⁰⁸

2.2.3 Προσεγγίσεις μαθητικών θεμάτων από το περιοδικό *Ιδεοδρόμιο*.¹⁰⁹

Οι προσεγγίσεις των αρθρογράφων του περιοδικού *Ιδεοδρόμιο* πάνω σε διάφορα μαθητικά ζητήματα της εποχής, αποτελούν την επόμενη θεματική ενότητα που προσεγγίζεται στο παρόν πόνημα. Παρά τον μικρό αριθμό των σχετικών άρθρων που εντοπίστηκαν στο σύνολο των τευχών που καταφέραμε να συγκεντρώσουμε από την περίοδο 1978-1981, η επιλογή της εν λόγω θεματικής κρίθηκε σημαντική αφενός διότι μέσα από τη σχετική αρθρογραφία διαφαίνεται η πολιτική τοποθέτηση του *Ιδεοδρόμιου* πάνω στα σύγχρονα του μαθητικά θέματα,

Ιδεοδρόμιο, τχ. 2/69, 22 Σεπτέμβρη 1981, σ. 10.

¹⁰⁸ Νίκος Νικολόπουλος, «τα γεννητικά όργανα δεν είναι καθοριστικά για τη σεξουαλική συμπεριφορά», *δεκαήμερη φυλλάδα πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 2/69, 22 Σεπτέμβρη 1981, σ. 17-18.

¹⁰⁹ Σχετικά με το μαθητικό κίνημα της περιόδου και τις μαθητικές παρατάξεις βλ. Δημήτρης Σκλαβενίτης, «Κάτσε καλά, Γεράσιμε...». *Μαθητικό κίνημα & καταλήψεις 1974-2000*, Αθήνα, Ασίνη, 2016, σ. 39-108. Μωυσής Λίτσης, *Στης Μεταπολίτευσης τα χρόνια*, Αθήνα, Τόπος, 2019, σ. 69-93.

μέσα από την προσέγγιση της οποίας είναι δυνατή η εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με τις θέσεις του πάνω σε νεανικά ζητήματα της εποχής.

Ένα από τα θέματα που θίγονταν ήταν ο θεσμός των σχολικών περιοδικών, με τον αρθρογράφο να κριτικάρει τη φυσιογνωμία των εν λόγω περιοδικών και τον τρόπο σύνταξής τους. Σύμφωνα με τον ίδιο, τα θέματα των εν λόγω περιοδικών ήταν «ακίνδυνα» και δεν αφορούσαν «τα πραγματικά προβλήματα των μαθητών» όπως, «η σεξουαλική καταπίεση, οι οικογενειακές σχέσεις, η σχολική αλλοτρίωση», γεγονός το οποίο απέδιδε σε δύο επίπεδα ελέγχου, που ασκούσαν για την τελική διαμόρφωση των περιοδικών, αυτό των μαθητικών συμβουλίων ή των μαθητικών συντακτικών επιτροπών, των οποίων τον έλεγχο είχαν οι μαθητικές παρατάξεις και αυτό του εκάστοτε υπεύθυνου καθηγητή. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, μέσα από τα δύο αυτά στάδια ελεγχόταν και επιλεγόταν η ύλη προς δημοσίευση, με αποτέλεσμα η δημοσιευμένη ύλη να αποτελεί συχνά προϊόν «συμβιβασμού ανάμεσα στους “μαθητοπατέρες” των παρατάξεων και τους καθηγητές». Με λίγα λόγια, ο αρθρογράφος υποστήριζε ότι τα σχολικά περιοδικά της εποχής δεν εξέφραζαν σε καμία περίπτωση τους μαθητές, αλλά καταρχήν τους καθηγητές και κατά δεύτερον τις μαθητικές παρατάξεις, με το περιεχόμενό τους να παρομοιάζεται με εκείνο της *Ελεύθερης Γενιάς*. Τέλος, μέσα από το συγκεκριμένο άρθρο, οι μαθητές παροτρύνονταν στη «δημιουργία των δικών τους εκφραστικών μέσων, έξω από κάθε έλεγχο».¹¹⁰

Στο πέμπτο τεύχος του περιοδικού παρατηρείται μια προσέγγιση σε σχέση με το σχολείο ως μηχανισμός αναπαραγωγής της ιδεολογίας «της εξουσίας» και προετοιμασίας των ατόμων «για τη στελέχωση της καπιταλιστικής παραγωγής», γεγονός που επιτυγχάνεται μέσω του περιορισμού της κριτικής σκέψης και της πνευματικής αυτονομίας. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, αυτή η λειτουργία της κρατικής εξουσιαστικής εκπαίδευσης λάμβανε χώρα σε όλα τα κράτη του πλανήτη, ανεξαρτήτως καθεστώτος, ενώ οι θέσεις

¹¹⁰ Αυτόνομος μαθητής, «μαθητικός τυπος», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμο*, τχ. 4, 14 Μάρτη 1978, σ. 6.

της ελληνικής «γραφειοκρατικής αριστεράς» διατυπώνονταν στο πλαίσιο της κριτικής της εναντίον της δεξιάς, δίχως να αφορούν «τις θεμελιακές δομές της εκπαίδευσης». Θέματα όπως, η σχέση καθηγητή-μαθητή, οι εξετάσεις και η βαθμολογία δεν περιλαμβάνονταν στην κριτική της αριστεράς και του μαθητικού κινήματος, το οποίο όντας κατασκευασμένο από τη γραφειοκρατία, με σκοπό την επίλυση των μικροπολιτικών της διαφορών – σύμφωνα με το άρθρο – παρέμενε αδιάφορο «απέναντι στην καθιερωμένη καταπίεση», ενώ παράλληλα με τα αιτήματά του και την κατά διαστήματα συνεργασία του με τους καθηγητές, συνέβαλλε στις διαδικασίες αλλοτρίωσης των μαθητών. Αντίθετα, ο ρόλος της κοινωνικής ομάδας των μαθητών περιγράφεται ως νομοτελειακά καθορισμένος και όχι κατασκευασμένος, του οποίου η ιδιαίτερη δυναμική αποδεικνύεται ιστορικά από τη συμβολή του στο γαλλικό Μάη και στα σύγχρονα με το άρθρο πολιτικά γεγονότα της Ιταλίας.¹¹¹

Τέλος, στο τεύχος 1/68 εντοπίζεται ένα γράμμα αυτόνομου μαθητή προς το *Ιδεοδρόμιο*, όπου διατυπώνονται ορισμένες σκέψεις αναφορικά με την αλλοτρίωση του έφηβου-μαθητή και τη μετατροπή του σε πειθήνιο ον απέναντι σε τριών ειδών εξουσίες: αυτή του αστικού συστήματος, η οποία επιτυγχάνεται μέσω της καλλιέργειας της κουλτούρας της κατανάλωσης και της προώθησης αγαθών που θεωρούνται ως πρώτες προτεραιότητες για τον έφηβο ή αξίες και μέσα κοινωνικής εκτίμησης, αυτή του σχολείου, όπου, στο όνομα της ορθής του λειτουργίας, περιορίζονται οι ελευθερίες των νέων, ενώ παράλληλα, με την καθηγητική εξουσία, εδραιώνεται η αντίληψη στους εφήβους για το ότι η εξουσία αποτελεί κάτι το φυσικό και αναγκαίο για τη ζωή τους εν γένει και αυτή των κομμάτων, τα οποία απομυζώντας τα όποια «κατάλοιπα ελεύθερης σκέψης» των νέων, συμβάλλουν με τη σειρά τους στην αποδοχή της έννοιας της εξουσίας και στη μη αμφισβήτησή της. Το γράμμα ολοκληρώνεται παροτρύνοντας τους μαθητές να αντιδράσουν απέναντι στις προηγούμενες εξουσιαστικές

¹¹¹ Γιώργος Σωτηρέλλος, «εξουσιαστική εκπαίδευση και μαθητικό κίνημα. η πολιτικοποίηση που σκλαβώνει...», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 5, 18 Απρίλη 1978, σ. 18.

λογικές και πρακτικές, αμφισβητώντας τις <<“αξίες”>> που τους προωθούνται και θέτοντας μόνοι τους τις <<βάσεις για την ανθρώπινη ευτυχία [...] αυτόνομα κι’ ελεύθερα>>.¹¹²

2.2.4 Προσεγγίσεις φοιτητικών θεμάτων από το περιοδικό *Ιδεοδρόμιο*.

Στο πρώτο άρθρο, που σχετίζεται με φοιτητικά θέματα της εποχής,¹¹³ θίγονται ζητήματα όπως, ο τρόπος αντιμετώπισης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στη χώρα, το περιεχόμενο της γνώσης του ελληνικού πανεπιστημίου, ο τρόπος άσκησης του φοιτητικού συνδικαλισμού από το 1974 έως το 1978 και η στάση των φοιτητικών παρατάξεων απέναντι στα προβλήματα που προέκυπταν από τον νόμο 815.¹¹⁴

Σύμφωνα με την αρθρογράφο, η αντιμετώπιση της Παιδείας αποκλειστικά ως ένα μέσο επαγγελματικής αποκατάστασης, το γεγονός του μηδενικού περιεχομένου της γνώσης και ο τρόπος παροχής της, με μεθόδους διδασκαλίας, που δεν καλλιεργούν την κριτική ικανότητα στους φοιτητές και δεν παρέχουν τη δυνατότητα για την ανάπτυξη ελεύθερων συζητήσεων μεταξύ φοιτητών και καθηγητών και με την υποχρεωτική κυκλοφορία των παραδόσεων των καθηγητών σε ένα σύγγραμμα εντός 18 μηνών, από την ημέρα που διορίζονταν, καθιστούσαν την παρεχόμενη γνώση αποξενωμένη από τον ρόλο που θα όφειλε να είχε, που δεν ήταν άλλος από το <<να βοηθήσει τον άνθρωπο να καταλάβει τον εαυτό του, και τον κόσμο όπου ζει για να μπορεί να τ’ αλλάξει μετά>>.

Αναφορικά με το ζήτημα της στάσης των φοιτητικών

¹¹² Διονύσης Κοντομηνάς, αυτόνομος μαθητής, <<ΜΑΘΗΤΕΣ: κοκα κολα ζωή και αλλα>>, *δεκαήμερη φυλλάδα πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 1/68, 10 Σεπτεμβρίου 1981, σ. 18.

¹¹³ Ντέμη Κυρίτση, <<...για ένα πανεπιστήμιο στην υπηρεσία του λαού και αλλα ευθυμολογήματα. ποιοι βαζουν φωτια στα πανεπιστήμια>>, *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 10+11, 18 Σεπτέμβρη 1978, σ. 2-5.

¹¹⁴ Σχετικά με τον νόμο 815 και τις φοιτητικές κινητοποιήσεις εναντίον του, όπως τις καταλήψεις πανεπιστημιακών τμημάτων βλ. Δημήτρης Σκλαβενίτης, <<Κάτσε καλά, Γεράσιμε...>>, *Μαθητικό κίνημα & καταλήψεις 1974-2000*, Αθήνα, Ασίνη, 2016, σ. 85-87. Μωυσής Λίτσης, *Στης Μεταπολίτευσης τα χρόνια*, Αθήνα, Τόπος, 2019, σ. 45-46. Νίκος Σούζας, “Σταμάτα να μιλάς για θάνατο μωρό μου”. *Πολιτική και κουλτούρα στο ανταγωνιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1974-1998)*, Θεσσαλονίκη, Ναυτίλος, 2015, σ. 72-73. Ανώνυμος, <<ΟΙ ΝΟΜΟΙ ΠΟΥ ΚΑΤΑΡΙΓΗΘΗΚΑΝ ΣΤΟ ΠΕΖΟΔΡΟΜΙΟ. Οι νίκες των φοιτητών>>, Ο Ιός της Κυριακής (Ελευθεροτυπία), 2/7/2006, στο: <<http://www.iospress.gr/ios2006/ios20060702.htm>>, τελευταία πρόσβαση: 16/7/2023. Σπουδαστικό Σάλπισμα, τχ. 4, 17 Γενάρη 1980, στο: <https://kanali.files.wordpress.com/2009/10/salpisma_17_01_198012mb.pdf>, τελευταία πρόσβαση: 16/7/2023.

παρατάξεων απέναντι στα φοιτητικά προβλήματα από το 1974 έως το 1978 και τον νόμο 815, στο άρθρο υποστηρίζεται ότι οι ίδιες οι φοιτητικές παρατάξεις, που αρχικά είχαν συμβάλει στην καλλιέργεια μιας επαναστατικής διάθεσης στους φοιτητές, με αιτήματα όπως, η αποχουντοποίηση του ελληνικού πανεπιστημίου, η βελτίωση των συνθηκών σπουδών και των παραδόσεων, κατέληξαν να περιστεύουν το δυναμικό αυτό ρεύμα, καλλιεργώντας τον κομφορμισμό, ενώ παράλληλα αδυνατούσαν να αναπτύξουν έναν στοιχειώδη διάλογο μεταξύ τους και να ακολουθήσουν μια κοινή κατεύθυνση αγώνα απέναντι στα φοιτητικά προβλήματα, με τις συνελεύσεις να μετατρέπονται σε «θέατρα ενδο-παραταξιακών συγκρούσεων».

Η αρθρογράφος, προσεγγίζοντας το ζήτημα μέσα στην πάροδο των ακαδημαϊκών ετών, υποστηρίζει ότι παρά την αρχική αισιοδοξία που επικρατούσε κατά το ακαδημαϊκό έτος 1974-1975, ήδη από τα τέλη του 1975, οι παρατάξεις είχαν αρχίσει να αδρανούν απέναντι στα φοιτητικά προβλήματα, τα επαναστατικά συνθήματα έπαψαν να γοητεύουν και οι τριμερείς επιτροπές, που απαρτίζονταν από οργανωμένους φοιτητές, τροποποιούσαν ή αγνοούσαν τα πραγματικά φοιτητικά προβλήματα, αντικαθιστώντας με δικά τους, τεχνητά, όπως για παράδειγμα το ποσοστό συμμετοχής των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου στις συνεδριάσεις των καθηγητών.

Σύμφωνα με τη συνεργάτιδα του *Ιδεοδρόμιου*, το 1976 η αποστροφή των μη κομματικά ενταγμένων φοιτητών προς τις γενικές συνελεύσεις ήταν πλέον φανερή, εφόσον οι ίδιες αποτελούσαν διαδικασίες χωρίς ενδιαφέρον, μέσω των οποίων οι «φοιτητοπαμπάδες» δεν προωθούσαν τα φοιτητικά συμφέροντα, αλλά τις κομματικές τους θέσεις, ενώ οι φοιτητές ακολούθησαν έναν αγώνα δρόμου για την απόκτηση του πτυχίου τους, αδιαφορώντας για τη δημιουργία ανεξάρτητων μορφών αγώνα.

Όσον αφορά τη στάση των φοιτητικών παρατάξεων απέναντι σε προβλήματα που προέκυπταν από τον νόμο 815 όπως, το θέμα του τομέα, η συνδιοίκηση και η αμφισβήτηση του πανεπιστημιακού ασύλου, η αρθρογράφος αναφερόταν στην αδράνεια της πλειοψηφίας τους, εκτός της ΠΠΣΠ, εφόσον τα αιτήματά τους προσαρμόζονταν

στον αγώνα δρόμου των μελών τους για την απόκτηση του πτυχίου και αφορούσαν τη διατήρηση της τρίτης εξεταστικής περιόδου, τις μεταφορές μαθημάτων και τα υποχρεωτικά συγγράμματα από τη μεριά των καθηγητών.

Επιπλέον, αναφέρονταν η αντίθεση μεταξύ των φοιτητικών παρατάξεων σχετικά με το ζήτημα το συνδιοίκησης, με τις παρατάξεις ΠΠΣΠ και ΑΑΣΠΕ να τάσσονται κατά αυτής, προκαλώντας «θυελλώδεις συζητήσεις», που συχνά «οδηγούσαν σε σοβαρές αμφισβητήσεις του Πανεπιστημιακού κατεστημένου», ενώ οι μεγάλες παρατάξεις συμφωνούσαν με το θεσμό και δεν αντιδρούσαν απέναντι στα χαμηλά ποσοστά συμμετοχής που τους δίνονταν από την κυβέρνηση. Σύμφωνα με την αρθρογράφο, ο θεσμός της συνδιοίκησης αποτελούσε έναν τρόπο απορρόφησης των φοιτητών «από τον πανεπιστημιακό μηχανισμό», δίνοντας «μία ψεύτικη εντύπωση συνεργασίας φοιτητών και καθηγητών», συγκαλύπτοντας «την κρίση στην Παιδεία» και έναν τρόπο συμμετοχής των φοιτητών στο σύστημα και λήψης αποφάσεων σύμφωνα με τους κανόνες του, καθώς «το πανεπιστήμιο [...] εξυπηρετεί τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης».

Τέλος, στο άρθρο γινόταν λόγος για την αμφισβήτηση του πανεπιστημιακού ασύλου, ως ένα επιπλέον ζήτημα που προέκυπτε από τον νόμο 815, εφόσον παρεχόταν η δυνατότητα για την είσοδο των αστυνομικών δυνάμεων στο χώρο του πανεπιστημίου, στην περίπτωση που τελούνταν «επ' αυτοφώρω κακούργημα στρεφόμενο κατά της ζωής ή της σωματικής ακεραιότητας», γεγονός που θα μπορούσε να γίνει και ύστερα από μια ψεύτικη αναφορά οποιουδήποτε προβοκάτορα, όπως διατυπώνεται στο άρθρο.

Στο ίδιο τεύχος εντοπίζεται αναδημοσίευση από το *Πολιτικό δελτίο πληροφόρησης για μια προλεταριακή αριστερά*, που αφορούσε νέες μορφές κινηματικής δραστηριότητας εντός των πανεπιστημίων, στα πλαίσια της εναντίωσης στα μέτρα που προέβλεπε ο Νόμος-Πλαίσιο – ο μετέπειτα νόμος 815 – βασικά αιτήματα των οποίων ήταν η κατάργηση της εντατικοποίησης των σπουδών και η επαναφορά της Γ' εξεταστικής περιόδου.

Σύμφωνα με το δημοσίευμα, η κινητοποίηση των φοιτητών της

Πάτρας, με την απόφασή τους για αποχή διαρκείας στη Φυσικομαθηματική Σχολή και τη συνέχεια του αγώνα τους με τη μορφή της κατάληψης, είχε δώσει το «ένανσμα» την ανάπτυξη των συγκεκριμένων μορφών κινήματος, εφόσον ο αντίκτυπός του αποτυπώθηκε μέσα από τις συχνότερες συνελεύσεις που ακολούθησαν στα πανεπιστήμια και από τις αποχές διαρκείας στο Πολυτεχνείο, στη Βιομηχανική στα Γιάννενα και στην Ξάνθη, γεγονότα που συνέθεταν «μια εικόνα κίνησης στα πανεπιστήμια».

Όπως πληροφορούμαστε, η ανάδυση ομάδων φοιτητών, των οποίων η ιδεολογική και πρακτική βάση ήταν αφενός η αντίθεση στις πρακτικές της ΚΝΕ και αφετέρου η αμφισβήτηση των οργάνων και της γραφειοκρατίας του επίσημου φοιτητικού κινήματος, δύο στοιχεία τα οποία αφορούσαν τη βασική τους αντίληψη σχετικά με το πανεπιστήμιο, που θεωρούσαν ως τόπο «παραγωγής και αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας», αλλά και σχετικά με τον πτυχιούχο, ως μελλοντικό «τεχνοκράτη της διευθυντικής ΕΛΙΤ», συνέβαλε τόσο στην εναντίωση απέναντι στην ΚΝΕ όσο και στην αποκάλυψη της χρεωκοπίας του φοιτητικού κινήματος και παρά την εμμονή για κριτική στο παλιό, τον περιορισμό της δράσης στη σύγκρουση με την ΚΝΕ και την αδυναμία για τη δημιουργία κάτι νέου και για την εξεύρεση πολιτικής λύσης, αυτές οι νέες κινηματικές μορφές έθεταν «πολιτικά και ιδεολογικά προβλήματα για ολόκληρο το ελληνικό κίνημα, ανοίγοντας το δρόμο για ένα αντι-ιεραρχικό – αντικαπιταλιστικό κίνημα της νεολαίας, που στρέφεται ενάντια στη Παιδεία των Αφεντικών, ενάντια στη Παιδεία του Κεφαλαίου».¹¹⁵

Η αντίθεση των φοιτητριών της Θεσσαλονίκης που διέμεναν στη φοιτητική εστία της πόλης¹¹⁶ απέναντι στο άρθρο 15 του κανονισμού, που απαγόρευε τις επισκέψεις φιλικών και συγγενικών προσώπων στα δωμάτια των φοιτητριών και η οποία εκφράστηκε μέσα από συλλογικές διαδικασίες που διήρκεσαν από τις 7 έως τις 14

¹¹⁵ Ανώνυμος, «ΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΓΓΕΛΙΕΣ ΑΡΙΣΤΕΡΙΣΤΩΝ ΠΟΛΥ ΠΡΟΦΗΤΙΚΕΣ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κοινότητας* *Ιδεοδρόμιο*, τχ.10+11, 18 Σεπτεμβρίου 1978, σ.6.

¹¹⁶ Από το άρθρο πληροφορούμαστε ότι οι φοιτητικές εστίες της Αθήνας, της Κομοτηνής και των Ιωαννίνων ήταν μικτές, ενώ στην Θεσσαλονίκη και στην Πάτρα υπήρχαν ξεχωριστές φοιτητικές εστίες για άνδρες και γυναίκες.

Μαρτίου του 1977, αποτελεί μία περαιτέρω αναφορά του *Ιδεοδρόμιου* στα πλαίσια της θεματικής των φοιτητικών ζητημάτων.¹¹⁷

Όπως πληροφορούμαστε, στην ψηφοφορία των φοιτητριών με αίτημα να δέχονται επισκέψεις στα δωμάτιά τους, από τις 448 φοιτήτριες που διέμεναν στη φοιτητική εστία, ψήφισαν οι 321, με τις 201 να τάσσονται υπέρ του δικαιώματος τους για ελεύθερη επικοινωνία και τις 103 να τάσσονται κατά, δεχόμενες μόνο οι επισκέψεις να πραγματοποιούνται 6:00-7:30 το απόγευμα στην εξωτερική αίθουσα αναμονής επισκεπτών.¹¹⁸

Η στάση των δεύτερων απέναντι στο αποτέλεσμα της ψηφοφορίας, με την άρνηση τους να κοιμηθούν για δυο βράδια στα δωμάτια της φοιτητικής εστίας είχε ως αποτέλεσμα να δοθεί εντολή από τον υπουργό Βορείου Ελλάδος, Μάρτη, για τακτοποίηση των συγκεκριμένων φοιτητριών σε ξενοδοχεία της πόλης, με έξοδα του κράτους, ενώ ο εισαγγελέας της Θεσσαλονίκης, με το πρόσχημα της πρόσκλησής του από τη μειοψηφία των οικοτρόφων, επισκέφθηκε τη φοιτητική λέσχη, στις 10 Μάρτη, για να συστήσει στα κορίτσια και στα αγόρια ότι η απόφαση των φοιτητριών αντιβαίνει στον κανονισμό του Ιδρύματος.

Η κοινή ανακοίνωση των Αρχών της Θεσσαλονίκης με το Εθνικό Ίδρυμα Φοιτητικών Εστιών, στην οποία τονιζόταν η έλλειψη νομικής βάσης για την ψηφοφορία των φοιτητριών, εφόσον όλες τους ή οι περισσότερες ήταν κάτω των 21 ετών,¹¹⁹ η προετοιμασία της αστυνομίας για λήψη μέτρων προστασίας των φοιτητριών που δεν ήταν διατεθειμένες να δεχτούν τους άντρες να κυκλοφορούν στους κοιτώνες τους και δήλωση εκπροσώπου του Εθνικού Ιδρύματος Φοιτητικών

¹¹⁷ Η Σύνταξη, «Ο εισαγγελεύς επενέβη και προειδοποίησε ΔΙΩΞΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΑΡΣΙΑ των φοιτητριών ΣΤΟΥΣ ΚΟΙΤΩΝΕΣ. Αν επιμείνουν να δέχονται επισκέψεις ανδρών. Επεισόδια με τις διαφωνούσες», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμο*, τχ. 10+11, 18 Σεπτέμβρη 1978, σ. 12.

¹¹⁸ Σύμφωνα με το άρθρο, οι φοιτήτριες αποφάσισαν τη διεξαγωγή ψηφοφορίας ύστερα από μια σειρά απαγορεύσεων της Διεύθυνσης της φοιτητικής εστίας για επισκέψεις στα δωμάτια τους ακόμα και από συγγενικά τους πρόσωπα.

¹¹⁹ Το δικαίωμα ψήφου στα 18 έτη θεσπίστηκε από την πρώτη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ του 1981, με την ψήφιση του νόμου 1329/83. Μέχρι εκείνη την περίοδο το δικαίωμα ψήφου είχε καθοριστεί ύστερα από τα 21 έτη. Για τη συγκεκριμένη πληροφορία βλ. Γεράσιμος Λιβιτσάνος, «18 Οκτωβρίου 1981: Τι άλλαξε στην Ελλάδα η “Αλλαγή”», news 24/7, 18 Οκτωβρίου 2020 07:05, <<https://www.news247.gr/politiki/18-oktovrioy-1981-ti-allaxe-stin-ellada-i-allagi.9021483.html>>, τελευταία πρόσβαση: 18/7/2023.

Εστιών, με την οποία ισχυριζόταν ότι η απαίτηση των φοιτητριών «να δέχονται άνδρες στα δωμάτιά τους» ήταν παράλογη, από τη στιγμή που τα δωμάτια αυτά τους παραχωρούνταν και δεν ήταν σπίτια τους και που το κράτος διέθετε 400.000.000 δραχμές το χρόνο για τις φοιτητικές εστίες, αποτελέσαν ορισμένες επιπλέον αντιδράσεις θεσμικών παραγόντων απέναντι στην απόφαση των φοιτητριών να δέχονται επισκέψεις στα δωμάτια τους.

Τέλος, η σύνταξη του *Ιδεοδρόμιου* τασσόταν υπέρ του δικαιώματος των φοιτητριών για ελεύθερη επικοινωνία και της παύσης της λειτουργίας των κοιτώνων αποκλειστικά ως κοιμητήρια, αλλά ως δωματίων παρόμοιας λειτουργίας με εκείνη των χιλιάδων φοιτητικών σπιτιών.¹²⁰

Επόμενη αναφορά του περιοδικού *Ιδεοδρόμιου* που σχετιζόταν με φοιτητικά θέματα αποτελούσε η δημοσίευση κειμένου αυτόνομης ομάδας, όπου κριτικάρονταν ο ρόλος του πανεπιστημίου της καταναλωτικής κοινωνίας, οι μέθοδοι διδασκαλίας του, οι διάφορες μορφές ψυχαγωγίας των φοιτητών της εποχής όπως, οι μπουάτ και τα φεστιβάλ των κομματικών οργανώσεων νεολαίας, ο τρόπος άσκησης του φοιτητικού συνδικαλισμού και τα αιτήματα της συνδιοίκησης, του κτιριακού ζητήματος και του εκσυγχρονισμού.¹²¹

Στο 14ο τεύχος του *Ιδεοδρόμιου* εντοπίζεται άρθρο της συντακτικής του ομάδας, που αφορούσε την πρώτη φοιτητική κινητοποίηση απέναντι στον ψηφισμένο πλέον νόμο 815, αλλά και τη διαφοροποίηση ανάμεσα στις φοιτητικές παρατάξεις και τις φοιτητικές ομάδες αναφορικά με τον τρόπο δράσης τους, γεγονός που κατέληξε στη μεταξύ τους σύγκρουση.¹²²

Όπως πληροφορούμαστε, η πρώτη φοιτητική εναντίωση έλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη, ύστερα από την απόφαση της γενικής

¹²⁰ Συμπληρωματικά αναφέρεται ότι, εκτός από το κείμενο της Σύνταξης του περιοδικού *Ιδεοδρόμιου*, στην ίδια σελίδα, κάτω από τον ίδιο τίτλο, παρατίθεται απόσπασμα από προκήρυξη της ΚΑΓ, με τίτλο «ΟΧΙ ΚΟΙΤΩΝΕΣ ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΑ!» και με την οποία υποστηριζόταν το δικαίωμα των γυναικών για έλεγχο στη ζωή και στα σώματά τους, ενάντια στην αστυνόμευση της προσωπικής και ερωτικής ζωής των φοιτητριών της Θεσσαλονίκης, που ως σκοπό είχε τη διαμόρφωση υποταγμένων ανθρώπων.

¹²¹ Αυτόνομη ομάδα (Α.Β.Σ.Π), «για ενα λαο στην υπηρεσια...», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιου*, τχ. 14, 4 Νοέμβρη 1978, σ. 5.

¹²² Η Σύνταξη, «*ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ αντιστεκονται στο Νομο-Πλαιο*», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιου*, τχ. 14, 4 Νοέμβρη 1978, σ. 6.

συνέλευσης των φοιτητών της Ιατρικής για συγκέντρωση και πορεία προς την πρυτανεία, ώστε να δοθεί ψήφισμα στη Σύγκλητο του πανεπιστημίου.

Ωστόσο, σύμφωνα με τους γράφοντες, τόσο το Διοικητικό Συμβούλιο του τμήματος όσο και φοιτητικές παρατάξεις όπως, η ΠΠΣΠ και η ΑΑΣΠΕ, δεν κινητοποιήθηκαν ιδιαίτερα και δεν συμμετείχαν ενεργά στην αποφασισμένη συγκέντρωση και πορεία, παρά την αρχική τους υποστήριξη προς την πρόταση αυτή.

Αντίθετα, οι ομάδες των σχολών αυτοοργανώθηκαν και ανέλαβαν πρωτοβουλία, συγκεντρώνοντας φοιτητές από κάθε σχολή και αποφασίζοντας να πραγματοποιήσουν πορεία, που θα περνούσε από το σύνολο των σχολών και θα καλούσε τους φοιτητές σε αντίσταση απέναντι στον νόμο.

Αυτή η διαφοροποίηση σχετικά με τα αιτήματα απέναντι στον νόμο 815 και τον τρόπο διαμαρτυρίας, δεν άργησε να καταλήξει στη σύγκρουση μεταξύ των φοιτητικών παρατάξεων και των ομάδων των σχολών, με το μοϊκοτάζ που προσπάθησαν να ασκήσουν οι φοιτητικές παρατάξεις απέναντι στην κινητοποίηση των ομάδων των σχολών και τα επεισόδια που προκλήθηκαν μεταξύ τους την ημέρα συνεδρίασης της Συγκλήτου, έξω από την πρυτανεία, που ως αποτέλεσμα είχαν και τον τραυματισμό του φοιτητή Χρ. Παγώνη.

Παρόλα αυτά, η Σύνταξη του *Ιδεοδρόμιου* έκρινε θετικά τον απολογισμό της δράσης των ομάδων, την οποία απέδιδε στην αγανάκτηση αμφισβητιών φοιτητών απέναντι στον τρόπο λειτουργίας των ΚΝΕ, ΠΠΣΠ και ΑΑΣΠΕ., καθότι – σύμφωνα με την ίδια – η συγκεκριμένη μορφή εναντίωσης απέναντι στον νόμο 815 ήταν δυνατό να αποτελέσει την απαρχή μιας πραγματικής και αυτοοργανωμένης αντίστασης των φοιτητών, ώστε να «πάρουν» οι ίδιοι «τα πράγματα στα χέρια τους», μακριά και σε αντίθεση με τις οργανωμένες φοιτητικές παρατάξεις.

Ένα επιπλέον θέμα που θίγεται στο *Ιδεοδρόμιο*, στα πλαίσια της σχετικής με φοιτητικά ζητήματα ύλης, είναι κι αυτό των εξετάσεων, συνδεδεμένο με τον νόμο 815, μέσα από τη δημοσίευση κειμένου, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μανιφέστο και το οποίο, όπως

πληροφορούμαστε, «κυκλοφόρησε στους πανεπιστημιακούς χώρους σε μερικές εκατοντάδες αντίτυπα».¹²³

Στο συγκεκριμένο, λοιπόν, κείμενο οι εξετάσεις κριτικάρονταν ως ένας «θεσμος δημιουργημενος στη κοινωνια της καταστολης που τα αφεντικα επιβαλλουν, για να μην υπαρξει ανθρωπος εξω απο τα κουτια τους, εχουν ή αναπαραγουν ολα τα χαρακτηριστικα της κοινωνικης καταστολης» και ως μία περίοδος κατά την οποία οι φοιτητικοί κύκλοι χαρακτηρίζονται από την απόλυτη πειθαρχία.

Αναλυτικότερα, σύμφωνα με το κείμενο, «οι εξετασεις γινονται ατομικο προβλημα αντοχης και χρονου για τον καθε φοιτητη», ενώ κατά τη διάρκειά τους κάθε πολιτική δραστηριότητα σταματά και «καμμία κουβεντα δεν χωραι για αυταρχικο συστημα εκπαιδευσης, για πνευματικη καταπιεση, για ιεραρχικες σχεσεις στο πανεπιστημιο εκεινες τις μερες. Ο “αγωνας” συνεχιζεται μετα τις εξετασεις».

Επίσης, υποστηρίζεται ότι στις εξεταστικές περιόδους ο φοιτητής καλείται να αποδείξει, ως «αντικείμενο ελέγχου από τον καθηγητή», την αφομοίωση γνώσεων του αστικού πανεπιστημίου και ότι οι ίδιες οι εξετάσεις αποτελούν «ένα ΟΡΓΑΝΟ του εκπαιδευτικού καταναγκασμού» και «μηχανισμό ελέγχου» και επιλογής για την επιτέλεση του κοινωνικού ρόλου του πανεπιστημίου, που δεν είναι άλλος από «την παραγωγή στελεχών αναγκαίων για την αναπαραγωγή του καπιταλισμού». Με άλλα λόγια, οι εξετάσεις αποτελούν μια επιβεβλημένη διαδικασία αφομοίωσης, κατά την οποία ο φοιτητής αναγκάζεται να αποδεχθεί και να αφομοιώσει τις προσφερόμενες γνώσεις, με αποτέλεσμα την ιδεολογική και κοινωνική διαμόρφωση του και τη μετατροπή του «σε κάποιο ανώτερο ή ανώτατο στέλεχος της καπιταλιστικής πυραμίδας».

Σύμφωνα με τους γράφοντες, η παθητική και ατομική στάση από τους φοιτητές και τις παρατάξεις απέναντι στις εξετάσεις, αναδεικνύει το ζήτημα, «πέρα από κάθε επαναστατική φρασεολογία», της αμφισβήτησης του πανεπιστημίου και του ρόλου του, ιδιαίτερα την περίοδο, «που ο 815, πέρα από κάθε διακήρυξη κατάργησής του,

¹²³ Ανώνυμος, «ΕΡΧΟΝΤΑΙ ΟΙ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμο*, τχ. 31, 23 Ιούλη 1979, σ. 10.

περνά και εφαρμόζεται μέσα από την εντατικοποίηση και το μαζικό κόψιμο στις εξετάσεις».

Στη συνέχεια του κειμένου προτεινόταν η έμπρακτη κριτική αφενός στο «αστικό πανεπιστήμιο και στις δομές του» και αφετέρου «στη γραμμή της ηττοπάθειας και του συμβιβασμού [...] των παρατάξεων και στους φοιτητοπατέρες». Επιπλέον, διατυπώνονταν ορισμένα σημεία ως τρόπους αντίστασης απέναντι στις εξετάσεις όπως, οι «μαζικές και οργανωμένες αντιγραφές», με σκοπό την αποφυγή της αποστήθισης, η σύγκρουση με τους επιτηρητές, η απαίτηση ώστε τα θέματα να ανταποκρίνονται στο επίπεδο των φοιτητών που αρνούνται ότι η γνώση μεταδίδεται αποκλειστικά μέσα στο πανεπιστήμιο, αλλά την αναζητούν και εκτός αυτού καθώς και στο επίπεδο των εργαζόμενων φοιτητών, τους οποίους η εντατικοποίηση πίεζε ακόμα περισσότερο. Επίσης, η άσκηση πίεσης στους καθηγητές για διατήρηση των τριών εξεταστικών περιόδων, των μεταφορών μαθημάτων και των απεριόριστων πτυχιακών, στις σχολές όπου ο νόμος 815 είχε κριθεί ως ανεφάρμοστος ή αντισυνταγματικός, αποτελούσε μία ακόμα πρόταση του κειμένου απέναντι στο θεσμό των εξετάσεων. Όπως, όμως, διατυπώνεται, η τελευταία πρόταση δεν είχε να κάνει με κάποιου είδους συμμαχία μεταξύ φοιτητών και καθηγητών, αλλά με την «εκμεταλλευση της αδυναμίας τους», με σκοπό το χτύπημα της αυθεντίας και της καταπιεστικής ιεραρχίας τους.

Σύμφωνα, λοιπόν, με το κείμενο, τα παραπάνω σημεία «μπορούν να αποτελέσουν αφορμές για την ανάπτυξη ενός κινηματος εναντια στις εξετάσεις. Ενος κινηματος που θα βάζει φραγμο στα σχέδια των αφεντικών για τον εκσυγχρονισμό του πανεπιστημίου σε οφελος της τσεπης τους».

2.2.5 Προσεγγίσεις μουσικών θεμάτων από το περιοδικό Ιδεοδρόμιο.

Η τελευταία θεματική ενότητα από το περιεχόμενο των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα*, με την οποία ο γράφων επέλεξε να καταπιαστεί στο παρόν πόνημα, είναι αυτή των μουσικών προσεγγίσεών τους. Συγκεκριμένα, η εξειδίκευση των συνεργατών του *Ιδεοδρόμιου*, που αρθρογραφούσαν για διάφορα μουσικά θέματα αλλά και η θέση τους

πάνω σε αυτά είναι σαφείς. Άλλωστε, μέσα από την κατανόηση της τοποθέτησή τους σχετικά με τα θέματα που πραγματεύονται, καθίσταται δυνατή η διατύπωση συμπερασμάτων αναφορικά με τις πολιτισμικές αναφορές του περιοδικού, τις θέσεις του πάνω σε αυτές αλλά και του χαρακτήρα του εν γένει, εφόσον η σχετική με τη μουσική αρθρογραφία του αποτελεί μέρος της ευρύτερης του οπτικής, όπου πολιτική και κουλτούρα διασυνδέονται και αλληλεπιδρούν.

Στο 20ό τεύχος του περιοδικού, ο αναγνώστης συναντά δύο σχετικά άρθρα, από τα οποία το πρώτο αφορά την καλλιτεχνική δραστηριότητα και τη στάση ζωής του μουσικού David Peel¹²⁴ και το δεύτερο την ανάδυση της πανκ μουσικής στη Βρετανία.¹²⁵

Συγκεκριμένα, στο πρώτο άρθρο παρουσιάζονται η καλλιτεχνική δραστηριότητα του David Peel, η οποία χρονολογείται από το 1967, όταν ο ίδιος τραγουδούσε στο πάρκο της Ουάσιγκτον Σκουέρ, ως μουσικός του δρόμου, η σχέση της με το ευρύτερο πολιτισμικό ρεύμα της αντικουλτούρας στην Αμερική και οι πολιτικές προεκτάσεις της, καθώς ο Peel συμμετείχε επίσης στα φεστιβάλ διαμαρτυρίας για το αντιπολεμικό κίνημα, τους Μαύρους Πάνθηρες και τα πολιτικά δικαιώματα.

Όσον αφορά τη φυσιογνωμία της μουσικής του, πληροφορούμαστε ότι επρόκειτο για ένα κράμα φολκ και πανκ μουσικής, ενώ το συγκρότημα με το οποίο ο ίδιος εμφανιζόταν, οι Lower East Side, θεωρούνταν πρόδρομοι του πανκ-ροκ μουσικού είδους. Ορισμένα τραγούδια του ήταν τα εξής: “τρίτος παγκόσμιος πόλεμος”, “σε μισώ μαριχουάνα” και “η συνωμοσία του Μπομπ Ντύλαν”.

Τέλος, μια επιπλέον πληροφορία σχετικά με την καλλιτεχνική δραστηριότητα και τη στάση που διατηρούσε ο David Peel μέσα από αυτήν, αφορούσε τη συμμετοχή του στην ακηδεμόνευτη κίνηση “Απελευθερωτική πρωτοπορία του Ροκ”, η οποία εξέφραζε την αντίθεσή της απέναντι στην εμπορευματοποίηση της ροκ μουσικής.

¹²⁴ Γιώργος Σωτηρέλος, «ενας τραγουδιστής του δρόμου», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμο*, τχ. 20, 6 Φλεβάρη 1979, σ. 6.

¹²⁵ Μάκης Λαμής, «PUNK ή πως ξεδοντιαζουν ενα θεριο», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμο*, τχ. 20, 6 Φλεβάρη 1979, σ. 19-20.

Τέλος, ο ίδιος, ασκούσε έντονη κριτική σε ροκ σταρ της εποχής όπως, οι Μπομπ Ντύλαν, Μικ Τζάκκερ και Πάττυ Σμιθ, για τον τρόπο ζωής τους και την έλλειψη πολιτικής δράσης από την πλευρά τους, ενώ παράλληλα αρνούνταν να κάνει έκπτωση στις ιδέες του, για χάρη της προβολής.

Στο δεύτερο μουσικό άρθρο του 20ού τεύχους του *Ιδεοδρόμιου*, που προαναφέρθηκε, πραγματοποιούνταν μια προσέγγιση σχετικά με τον τρόπο ανάδυσης του πανκ μουσικού είδους στη Βρετανία, όπως επίσης και σε σχέση με την αντιμετώπισή του από τη βρετανική κοινωνία και τους διαφορετικούς τρόπους πολεμικής που του ασκήθηκαν από στελέχη δισκογραφικών εταιριών και από τον Τύπο.

Συγκεκριμένα, ο αρθρογράφος παρουσίαζε το πανκ αφενός ως βασική έκφραση μιας αναπόφευκτης κοινωνικής επανάστασης για τη Βρετανία στα μέσα της δεκαετίας του '70¹²⁶ και αφετέρου ως μια μορφή αντίδρασης της ριζοσπαστικής νεολαίας απέναντι στην απώλεια του επαναστατικού χαρακτήρα των καλλιτεχνών της ροκ μουσικής, των οποίων τα έργα παραγόμενα πλέον με βάση τη λογική των δισκογραφικών εταιριών περί κέρδους, φάνταζαν περισσότερο αποχαυνωτικά, παρά επαναστατικά.

Κατά τον αρθρογράφο, το γεγονός της λειτουργίας της πανκ μουσικής ως ένα είδος πολιτικής έκφρασης αναδεικνύεται μέσα από την ύπαρξη συγκροτημάτων όπως, οι Clash, οι Stranglers και οι Sex Pistols, καθώς και από τους στίχους, που αναφέρονταν σε πολιτικά ζητήματα της εποχής όπως,

οι σύγχρονες ασθένειες των πόλεων, οι καλοστημένες μηχανές του συστήματος, η απόγνωση και η απογοήτευση της νέας γενιάς, ο περιορισμός της ελευθερίας των ατόμων, η σεξουαλική απελευθέρωση, η κατάργηση των αρχηγών και η πλήρης άρνηση του υπάρχοντος τρόπου ζωής και των νόμων.

Αναφορικά με τη στάση της βρετανικής κοινωνίας, ο συνεργάτης του *Ιδεοδρόμιου* πληροφορούσε για τον δήθεν συγκαταβατικό χαρακτήρα της, εφόσον η ίδια αντιλαμβανόταν το εν

¹²⁶ Το γεγονός ότι η ανάδυση της πανκ μουσικής αποτέλεσε μια αναπόφευκτη κοινωνική επανάσταση, αποδίδεται από τον αρθρογράφο στις κοινωνικές συνθήκες της Βρετανίας της εποχής, όπως αυτές των συνθηκών διαβίωσης στις μεγαλουπόλεις και η νεανική ανεργία.

λόγω μουσικό είδος ως μια νεανική τρέλα που σύντομα θα έσβηνε, ενώ η πολεμική των δισκογραφικών εταιριών εκφράστηκε με ποικίλους τρόπους. Ένας από αυτούς ήταν εκείνος της κριτικής των βολεμένων επαναστατών, όπως αναφέρονται στο άρθρο, της προηγούμενης εικοσαετίας και τοποθετημένων σε επαγγελματικές θέσεις δισκογραφικών εταιριών ή του Τύπου. Η κριτική τους βασιζόταν αποκλειστικά στα μουσικά κριτήρια της κυρίαρχης “καθωσπρέπει” αντίληψης περί τέχνης και σύγχρονης μουσικής, δηλαδή, αφορούσε “τον κακό ήχο, τα ακούρντιστα όργανα, τις ελάχιστες μουσικές γνώσεις και τους ασυνάρτητους στίχους”, στοιχεία, όμως, τα οποία ήταν σκόπιμα για τους ίδιους τους πανκ μουσικούς, εφόσον σκοπός τους δεν ήταν να γίνουν «βιρτουόζοι» στο είδος τους, αλλά να μεταδώσουν τα μηνύματά τους, μέσω της μουσικής, η οποία αποτέλεσε για αυτούς «τον ιδανικό φορέα».

Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, ένα ακόμη είδος πολεμικής που ασκήθηκε στο μουσικό είδος του πανκ, με την επικράτησή του, ήταν η εμφάνιση προβοκατόρικων μουσικών συγκροτημάτων, τα οποία ήταν προωθούμενα από τις δισκογραφικές εταιρίες και αποπροσανατόλισαν το κοινό της πανκ μουσικής. Ο αποπροσανατολισμός αυτός πραγματοποιήθηκε μέσω των στίχων αλλά και της ενδυμασίας, με αποτέλεσμα την υιοθέτηση μιας μόδας από μεγάλη μερίδα της νεολαίας, που τροφοδότησε την επιχειρηματολογία των πολέμιων του μουσικού είδους, με την απόδοση του χαρακτηρισμού νεοναζί συλλήβδην στα πανκ συγκροτήματα της εποχής. Με λίγα λόγια, οι ασυνάρτητοι στίχοι και οι ναζιστικές ενέργειες μιας μειονότητας αποτέλεσαν τη βάση θεωριών και αναλύσεων «πού δηλητηρίασαν τό ΠΑΝΚ».

Ένας τελευταίος έντεχνος τρόπος του Τύπου και των δισκογραφικών εταιριών, που σκοπό είχε την απάλειψη του όρου πανκ, με τη σημασία της κοινωνικής επανάστασης, ήταν αυτός της μετονομασίας του σε νιου γουειβ, το οποίο αντιμετωπιζόταν «με ανακούφιση από το σύστημα» και θεωρούνταν «Χριστιανικός ύμνος μπροστά στο ΠΑΝΚ», εφόσον χαρακτηριζόταν από έναν πολύ πιο εύπεπτο ήχο και από στίχους που σταδιακά απομακρύνονταν «από τις

αρχικές επαναστατικές κοινωνικοθεωρίες τους»).

Ορισμένες από τις τελευταίες διατυπώσεις του αρθρογράφου σε σχέση με την πολεμική που ασκήθηκε εναντίον του πανκ, αλλά και για την αντοχή του μουσικού είδους, αξίζει να μεταφερθούν αυτολεξεί, για την κατανόηση της θέσης του σχετικά με το θέμα:

Η ΠΑΝΚ επανάσταση προδόθηκε απ' τους χοντρολογάδες
“επαναστάτες” των λιβινγκ ρουμ.

Ο κόσμος δεν άλλαξε.

Το θεριό όμως εξακολουθεί όμως να υπάρχει, έστω και
ξεδοντιασμένο και να μην είστε καθόλου σίγουροι ότι δεν θα βγάλει
καινούργια δόντια και νύχια. Την επόμενη φορά που θα χυμήξει θα
ξέρει με τι έχει να κάνει.

Νομίζετε ότι θα το ξεδοντιάσουν οι μπαμπάδες σας; Για να δούμε...

Στο 31ο τεύχος του *Ιδεοδρόμιου* εντοπίζεται άρθρο κριτικής προς τη μουσική βιομηχανία της δεκαετίας του '70.¹²⁷ Η κριτική του αρθρογράφου αφορούσε τους τρόπους με τους οποίους η «“μουσική μηχανή”», οι δισκογραφικές, δηλαδή, εταιρίες και ο Τύπος, κατέστειλλε σταδιακά την επαναστατικότητα της ροκ μουσικής, επιβαλλόμενη σε μουσικούς και συγκροτήματα και προωθώντας συγκεκριμένα καλλιτεχνικά πρότυπα, μεταβάλλοντας πλήρως το διεθνές μουσικό τοπίο της επαναστατικής ροκ της δεκαετίας του '60 σε ένα καθαρά εμπορικό και αποχαυνωτικό μουσικό είδος.

Αναλυτικότερα, ένας από τους τρόπους, με τους οποίους η μουσική βιομηχανία επιτύγχανε τα παραπάνω είχε να κάνει με τον παραγκωνισμό των ιδεολόγων από τους επαγγελματικούς τομείς της μουσικής και την αντικατάστασή τους από «άτομα με “επαγγελματική συνείδηση”», τα οποία συνέβαλλαν στην καλλιέργεια ενός κλίματος ελεύθερης κυκλοφορίας και επικράτησης δήθεν επαναστατικών θεωριών, εμποδίζοντας, όμως, στην πράξη τη διάδοση αντισυνημικών θεωριών στο πεδίο της μουσικής.

Σύμφωνα με τον Μάκη Μηλάτο, ο οποίος υπέγραφε το άρθρο, το ξεκίνημα της περιστολής της επαναστατικότητας της ροκ μουσικής

¹²⁷ Μάκης Μηλάτος, «η μηχανή παραγωγής μουσικής και το γδυσιμο του ροκ. *Μια ατελής αναφορά στο θέμα από τον Μακη Μηλάτο*», αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας *Ιδεοδρόμιος*, τχ. 31, 23 Ιούλη 1979, σ. 19-20.

της δεκαετίας του '60 συντελέστηκε αφενός με τη διάλυση και αφετέρου με το συμβιβασμό συγκροτημάτων και καλλιτεχνών σύμφωνα με τα νέα πρότυπα των δισκογραφικών εταιριών. Συγκροτήματα όπως, οι Greatfull Dead, οι Jefferson Airplane, οι Who, οι Rolling Stones, και καλλιτέχνες όπως, ο Bob Dylan χαρακτηρίζονται από την ελάττωση του αρχικού επαναστατικού τους χαρακτήρα, κατά τη μετάβαση από τη δεκαετία του '60 σε αυτή του '70, ενώ συγκροτήματα όπως, οι Doors, οι Velvet Underground και οι Country Joe and the Fish δεν πρόλαβαν το πέρασμα στη νέα δεκαετία.

Επιπλέον, η αποδοχή αποκλειστικά νέων καλλιτεχνών δίχως επαναστατικές τάσεις και η εξυπηρέτηση των σχεδίων των εταιριών από τους ερμηνευτές και τα μεγάλα συγκροτήματα της ροκ, λειτούργησε επιπρόσθετα προς την παραπάνω κατάσταση.

Η καθυσύχαση του κοινού από τον Τύπο αποτέλεσε ένα ακόμη από τα μέσα της ««μουσικής μηχανής»» για την επίτευξη της μετάλλαξης του επαναστατικού ροκ σε εμπορικό και αποχαυνωτικό, με τις αναφορές περί θανάτου του ροκ και περί της μη ύπαρξης «ικανών συνεχιστών», ενώ ταυτόχρονα υμνούσε «τους δημιουργικούς νέους του χτες». Με αυτό τον τρόπο, οι προηγούμενοι νεαροί επαναστάτες πείστηκαν εύκολα σχετικά με το ότι η γενιά τους ήταν η μοναδική επαναστατική γενιά και καθώς άρχισαν να αποτελούν το νέο κατεστημένο, μετατρέπονταν παράλληλα σε πολέμιους «των νέων επαναστατών».

Η εκτονωτική λειτουργία των νέων τάσεων της ροκ μουσικής για το πιο απαιτητικό κομμάτι του κοινού,¹²⁸ ο έλεγχος και η αλλοτρίωση μουσικών από τη «Μηχανή»,¹²⁹ η αναγκαστική απεμπόληση του επαναστατικού χαρακτήρα και του πολιτικού στίγματος συγκροτημάτων, λόγω της πολεμικής που τους ασκήθηκε από τη μουσική βιομηχανία και από τις αρνητικές κριτικές του

¹²⁸ Ο αρθρογράφος υποστηρίζει ότι μέσω των νέων τάσεων της ροκ, η «Μηχανή» αποδυνάμωσε τη ροκ μουσική από τα επαναστατικά της μηνύματα και την «έντυσε με ηλίθιους και αποπροσανατολιστικούς στίχους», ενώ ταυτόχρονα έδωσε ένα είδος δήθεν μουσικού διεξόδου και εκτόνωσης στους πιο απαιτητικούς του κοινού.

¹²⁹ Ως αλλοτρίωση εννοείται η μη τοποθέτηση καλλιτεχνών πάνω σε πολιτικά θέματα, λόγω της αναγνώρισης και της οικονομικής επιτυχίας που απολάμβαναν.

Τύπου,¹³⁰ αλλά και η αποδοχή ήδη επιτυχημένων καλλιτεχνών και ροκ συγκροτημάτων της εποχής με σαφή πολιτικό προσανατολισμό στο έργο τους από τις δισκογραφικές εταιρίες, λόγω των κερδών που απέφεραν σε αυτές,¹³¹ αποτελούσαν ορισμένες επιπλέον όψεις της σύγχρονης ροκ μουσικής και της λειτουργίας της μουσικής βιομηχανίας.

Τέλος, το κείμενο ολοκληρωνόταν με την παραδοχή του αρθρογράφου σχετικά με την κυρίαρχη κατάσταση της ροκ μουσικής στη δεκαετία του '70, η οποία χαρακτηριζόταν από την προσπάθεια βασικών τομέων της μουσικής βιομηχανίας της εποχής όπως, οι δισκογραφικές εταιρίες και ο Τύπος, για στροφή του κοινού σε μουσικές τάσεις ελεγχόμενης επαναστατικότητας ή εντελώς αντεπαναστατικές, κάτι το οποίο εν πολλοίς είχαν πετύχει, εφόσον το «ατόφιο ροκ» αποτελούσε πλέον «περιθωριακό μουσικό είδος», ενώ το προωθούμενο από τις δισκογραφικές εταιρίες «έντεχνο και φαφούτικο ροκ» γνώριζε μεγάλη επιτυχία. Η παραπάνω παραδοχή, όμως, του Μηλάτου δεν σήμαινε την απαισιόδοξη κατάληξη του άρθρου του, καθώς ο ίδιος έκανε λόγο για την αντοχή του «παρωπλισμένου ροκ» και της απήχισής του σε μεγάλο μέρος του κοινού, το οποίο ήλπιζε στο μελλοντικό άκουσμα από το μεγαλύτερο κομμάτι του κόσμου της μουσικής που το εξέφραζε και όχι της μουσικής που του επιβαλλόταν, ενώ οι τελευταίες διατυπώσεις του κειμένου ήταν οι εξής:

Ζητάμε ένα ροκ παιγμένο από ρόκερς και όχι από καλοπληρωμένους κλόουν. Ζητάμε ένα ροκ που να σ' αγγίζει και να σε κρατάει ξύπνιο.

Ένα ροκ που να παρουσιάζει την πραγματική κατάσταση της κοινωνίας μας. Ένα ροκ με κιθάρες και ουρλιαχτά.

Ένα ροκ που θα μας βοηθήσει ν' απαιτήσουμε και να κερδίσουμε αυτά που μας ανήκουν.

Αφήστε το ροκ ελεύθερο και κάντε στην πάντα να παρελάσει η ζωή κι

¹³⁰ Ο αρθρογράφος παραθέτει σε αυτό το σημείο ως παραδείγματα τους Blue Oyster Cult, που αναγκάστηκαν από τη διάδοση επαναστατικών μηνυμάτων μέσω των τραγουδιών τους να στραφούν σε έναν πιο ήπιο χαρακτήρα, γεγονός που τους απέφερε διεθνή αναγνώριση και εμπορική επιτυχία, τους Steppenwolf, τον Lou Reed και τους Lynyrd Skynyrd.

¹³¹ Ο αρθρογράφος παραθέτει τα παραδείγματα των Thin Lizzy, Pink Floyd και David Bowie, οι οποίοι αφήνονταν να παράγουν το μουσικό έργο που επιθυμούσαν, εφόσον ήταν γνωστό πως τα μεγάλα ακροατήριά τους θα αύξαναν τις πωλήσεις δίσκων και τα κέρδη των εταιριών.

ο άνθρωπος.

Η αναδημοσίευση συνέντευξης του Tom Verlaine¹³² απ' το *Ιδεοδρόμιο*, την οποία ο ίδιος είχε παραχωρήσει στο περιοδικό *Search and destroy*,¹³³ αποτελεί ένα ακόμη σχετικό δείγμα των μουσικών αναφορών του περιοδικού.¹³⁴

¹³² Ο Tom Verlaine είχε γεννηθεί στις 13 Δεκεμβρίου 1949 στο Ντένβιλ του Νιου Τζέρσεϊ και ήταν Αμερικάνος κιθαρίστας και τραγουδοποιός, συνιδρυτής ενός από τα σημαντικότερα πανκ συγκροτήματα της νεοϋορκέζικης σκηνής, των Television, των οποίων το άλμπουμ *Marquee Moon* κυκλοφόρησε στις 8 Φεβρουαρίου 1977 και θεωρείται ένα από τα πιο σημαντικά και επιδραστικά άλμπουμ της ροκ μουσικής. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη μουσική καριέρα του Tom Verlaine βλ. «Τομ Βερλέιν: Ο frontman των Television», <<https://www.sansimera.gr/biographies/3072>>, τελευταία επίσκεψη: 25/7/2023.

¹³³ Το περιοδικό *Search and destroy* (1977-1979) ιδρύθηκε από τον V. Vale, ο οποίος ασχολούνταν με εκδόσεις αντικουλτούρας από το 1977. Συγκεκριμένα, το *Search and destroy* ήταν το πρώτο punk zine του Σαν Φρανσίσκο και αποτελούσε ανεξάρτητη έκδοση, που δημοσιευόταν από το City Lights Bookstore και χρηματοδοτήθηκε με 100 δολάρια έκαστος από τους Lawrence Ferlinghetti και Allen Ginsberg. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το περιοδικό *Search and Destroy* βλ. «Possibly the ONLY surviving 70s punk publisher who never quit, V. Vale's Re/Search continues to provide 'Against-the-Status-Quo' publications that simulate the imagination and optimistic skepticism», <<https://www.researchpubs.com/about>>, τελευταία επίσκεψη: 25/7/2023. Leslie Hodkins, «RE/Search History: From 1977 Punk to Now», <<https://www.researchpubs.com/history>>, τελευταία επίσκεψη: 25/7/2023. Stephen Perkins, «Punk Zones», <<https://www.zinebook.com/resource/Perkins/perkins7.html>>, τελευταία επίσκεψη: 25/7/2023.

¹³⁴ Κώστας Παραδείσης, «TOM VERLAINE: ένα καλωδιο γυρω απ' το λαιμο σας», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 49, 4 Μάη 1980, σ. 10.

3. Το περιοδικό *Τρύπα*

Σε αυτό το σημείο της εργασίας θα αναλυθούν όψεις του περιοδικού *Τρύπα*, όπως οι συνθήκες έκδοσής του και το περιεχόμενό του, με τον αντίστοιχο τρόπο που αναλύθηκαν και σε σχέση με το περιοδικό *Ιδεοδρόμιο*, με σκοπό τη διατύπωση συμπερασμάτων αναφορικά με τη φυσιογνωμία του περιοδικού, την κατηγορία εντύπων στην οποία δύναται να κατηγοριοποιηθεί και τη συγκριτική προσέγγιση μεταξύ αυτού και του *Ιδεοδρόμιου*. Όπως διατυπώθηκε και στο αντίστοιχο κεφάλαιο για το περιοδικό *Ιδεοδρόμιο*, έτσι και στο συγκεκριμένο, είναι αδύνατη η αποφυγή της παράθεσης στοιχείων της προσωπικότητας του εκδότη του περιοδικού *Τρύπα*, του Τέο Ρόμβου, εφόσον αυτά συσχετίζονται και αντανakλώνται μέσα από το περιοδικό.

3.1 Ο τρόπος και τα στάδια υλοποίησης

Το περιοδικό *Τρύπα* εκδιδόταν από τον Τέο Ρόμβο, από τον Ιούνιο του 1980 έως τον Ιούλιο του 1981, βάσει της πρακτικής της αυτό-έκδοσης. Ωστόσο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η αρχική ιδέα για την έκδοση του περιοδικού υπήρχε από το 1976. Η “Do It Yourself” λογική, ο συμμετοχικός χαρακτήρας, με τη δημιουργική διαδικασία της *Τρύπας* να λαμβάνει χώρα στο σπίτι του Ρόμβου σε συνθήκες ενός συλλογικού τρόπου ζωής μεταξύ των συνεργατών και των συνεργατίδων¹³⁵ και η αδιαμεσολάβητη συμμετοχή τους σε όλα τα στάδια παραγωγής, αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του περιοδικού. Ο Τέος Ρόμβος αναφέρει τα εξής σχετικά με τον χαρακτήρα του περιοδικού αλλά και σχετικά με το κλίμα μέσα από το οποίο εκδιδόταν:

Το '76, όπως σου είπα, γίνεται η επιτροπή για τον Pohle. Εκείνο ακριβώς τον καιρό είμαι με τη Χαρά. Γνωριζόμαστε ουσιαστικά και είμαστε από τον πρώτο καιρό μαζί. Το λέω αυτό, γιατί μετά από λίγο εγώ φεύγω απ' το κοινόβιο και μένω με την Χαρά. Πήγαμε λίγο πιο πέρα απ' την Μπενάκη, στη Ζωοδόχου Πηγής. Βλεπόμασταν συνέχεια με τους φίλους, αλλά πλέον ήμασταν οι δυο μας και μαζεύνοντουσαν άλλοι εκεί. Εκεί ξεκίνησα να

¹³⁵ Γιάννης Χαριτίδης (Σκηνοθέτης). (2013). *Voices from the Greek Underground* [Ντοκιμαντέρ]. Ελλάδα: Sisyphe Images, στο: <https://vimeo.com/86588978>, τελευταία πρόσβαση: 5/8/2023.

σκέφτομαι αυτό το περιοδικό, το '76 δηλαδή, και ξεκινήσαμε να το κάνουμε. Μαζεύαμε υλικό, βρήκα πολλούς ανθρώπους, οι οποίοι θέλανε να συνεργαστούμε και οι οποίοι εγκαθίστανται στο σπίτι μας πλέον, στη Ζωοδόχου Πηγής και είμαστε απ' το πρωί μέχρι το βράδυ και πολλοί κοιμούνται εκεί το βράδυ. Έχουμε, δηλαδή, έναν κόσμο πάλι, οι οποίοι αρκετοί είναι απ' το βιβλιοπωλείο, αλλά είναι και άλλοι καινούργιοι. Ένας κόσμος όπου άλλος γράφει, άλλος σχεδιάζει, άλλος ζωγραφίζει, ό,τι μπορείς να φανταστείς· φτιάχνουν ιστορίες, φωτογραφίζουν και όλος αυτός ο κόσμος αρχίζει και σκέφτεται αυτό το ανατρεπτικό περιοδικό για μια πολύ συντηρητική ακόμα εποχή.¹³⁶ [...] Τέτοια ανατρεπτικά περιοδικά, με μια άλλη θέαση και έξω από συμβάσεις βγαίνανε στο εξωτερικό, κάνοντας σάτιρα άμεση, κάνοντας έμμεση ή άμεση κριτική κλπ. Αυτά υπήρχανε. Δηλαδή, στη Γαλλία, στη Γερμανία υπήρχανε, που ήτανε δυο χώρες που παίζανε με το χιούμορ. Στην Αγγλία δεν είχε τέτοιο πράγμα. Στην Αμερική υπήρχε επίσης κάτι παρεμφερές. Έχοντας αυτά – όπως άλλωστε είχα διάφορα έντυπα από διάφορα μέρη του κόσμου – κι έχοντας και κινηματογραφική αντίληψη, γιατί δούλευα στον κινηματογράφο, ξέρω ότι μπορώ να στήνω ιστορίες πολύ εύκολα και αντί να τις κάνω ταινίες, να τις κάνω φωτορομάντζο, φωτοαφήγηση. Η Τρύπα ήταν κάτι που οι άλλοι δεν μπορούσαν να το φανταστούν, γιατί δεν είχε ξαναγίνει τέτοιο πράγμα. Εγώ, όμως, είχα εμπειρία τέτοιων περιοδικών απ' το εξωτερικό – και στη Γερμανία και στη Γαλλία υπήρχαν αντίστοιχα περιοδικά. Βέβαια, δεν υπήρχαν από πιτσιρικάδες και νέους τέτοια περιοδικά· υπήρχαν από επαγγελματίες. Στη Γαλλία είχανε γίνει δύο και στη Γερμανία άλλα δύο, που ήτανε σάτιρα. Εγώ δεν θα έλεγα ότι ήταν σάτιρα η Τρύπα. Για μένα είναι ανατρεπτική η ματιά της και θα ήθελα να μείνω καλύτερα στη λέξη αυτή για την Τρύπα, γιατί αυτό δεν το κάνανε οι άλλοι. Ας πούμε, εμένα είναι ο πατέρας μου στην Τρύπα, ο αδερφός μου επίσης. Δηλαδή,

¹³⁶ Παραρτήματα, Συνέντευξη Τέο Ρόμβου και Χαράς Πελεκάνου, [5.8.2022], σ. 177.

παίζουν οικογένειες, φίλοι, παίζει όλος ο κόσμος. Οι άλλοι τα κάνουν επαγγελματικά· ναι μεν με πολύ καλές προθέσεις, αλλά επαγγελματικά.¹³⁷

Η Χαρά Πελεκάνου, εστιάζοντας στον συμμετοχικό χαρακτήρα του περιοδικού και στα στάδια της δημιουργικής διαδικασίας του, θυμάται:

Ήμασταν μια καλή παρέα. Μαζί μας ήταν πολλά παιδιά που κάνανε πάρα πολλά πράγματα: ζωγραφίζανε, όπως είπαμε, γράφανε κλπ. Βέβαια, η βασική ιδέα και οι πολλές ιδέες – η ιδέα της αντιδιαφήμισης, για παράδειγμα – ήταν του Τεό και γενικά του στησίματος και του φωτορομάντζου. Όλες αυτές οι ιδέες ήταν δικές του. Αποφασίζαμε, λοιπόν, να φτιάξουμε ένα φωτορομάντζο. Το πρώτο ήτανε αυτό με τον Μιλιόνη και τη Φιλιώ. Σκέφτηκε ο Τεό μια ιστορία κι αρχίσαμε εμείς να βλέπουμε πώς θα την εικονογραφήσουμε, ποιοι θα πάρουν μέρος στη φωτογράφιση, ποιοι θα τραβάνε τις φωτογραφίες. Φωτογραφίες συνήθως τραβάγαμε εμείς οι δυο, αλλά στην τρίτη Τρύπα έχουμε μια πολύ καλή Γερμανίδα φωτογράφο, φίλη μας, την Άννα Βιχ, που έχει κάνει το Noir, το φωτορομάντζο. Μαζεύουμε, επειδή πολύ συχνά χρειάζονται και ρούχα, ειδικά ρούχα για τις φωτογραφίες. Φτάνουμε και στο σημείο να νοικιάζουμε από βεστιάρια, επαγγελματικά, θεατρικά κλπ., για να κάνουμε μια φωτογράφιση. Δηλαδή, υπήρχε πάρα πολύ δουλειά. Η στολή του στρατηγού, για παράδειγμα, είναι νοικιασμένη από κινηματογραφικό βεστιάριο, όπως και άλλες. Άλλες φορές καθόμασταν και ράβαμε, ζωγραφίζαμε, φτιάχναμε κατασκευές. Ο αδερφός του, ο γλύπτης, έχει κάνει κατασκευές καταπληκτικές για διάφορα θέματα και φωτογραφίες. Ένα πολύ εντυπωσιακό πράγμα για εμάς όλους ήταν οι αντιδιαφημίσεις. Η αντιδιαφήμιση ήθελε και σκέψη: τι θα πεις από πίσω και τι θα φωτογραφίσεις, πώς θα φωτογραφήσεις, ποιος θα παίζει, γιατί παίζαμε κιόλας. Θα μπορούσες να πεις ότι είχε τόση προετοιμασία ένα

¹³⁷ Ο.π., σ. 178.

φωτορομάντζο όσο μια ταινία μικρού μήκους. Να βρεθούνε χώροι, να μεταφερθούν αυτοκίνητα, αν χρειαζόταν, έξω απ' την Αθήνα, σε διάφορα μέρη, στο αεροδρόμιο, στην Ακρόπολη. Είχαμε κάνει σε πολλά σημεία φωτογραφίσεις. Σχετικά με τα κείμενα, όποιος μπορούσε έγραφε από την παρέα μας. Και στο σπίτι μας έγραφαν. Ήταν το σπίτι μας στο κέντρο. Μαζεύομασταν δέκα-είκοσι άτομα κάθε μέρα, τρώγαμε μαζί και δουλεύαμε, συνεργαζόμασταν, κοιμόμασταν μαζί. Πρέπει να σου πω ότι ήταν πολύ ακριβή η Τρύπα. Το τύπωμα, δηλαδή. Όλα τζάμπα εμείς τα κάναμε, αλλά όταν θέλαμε να νοικιάσουμε ρούχα, κομπάρσους, σε μερικές φωτογραφίσεις έχουμε πάρει κομπάρσους από το σωματείο κομπάρσων. Όλα αυτά τα πληρώναμε.¹³⁸

Επιπλέον, η ίδια αναφέρει τα εξής σχετικά με τη διαδικασία της συγγραφής και της εκτύπωσης του περιοδικού:

Αρχικά έγραφα εγώ σε γραφομηχανή IBM. Δεν υπήρχαν ακόμα ηλεκτρονικοί υπολογιστές, για να γράψεις. Υπήρχαν μηχανές IBM, οι οποίες ήταν πολύ προχωρημένες για τα μέτρα της εποχής. Είχαν γραμματοσειρές διαφορετικές, μπορούσες να κάνεις διορθώσεις, μπορούσες να κάνεις κόλπα. Εγώ την έγραφα την Τρύπα. Μετά, στην εκτύπωση αναλαμβάνανε πια οι ειδικοί. Πηγαίναμε σε κάποια τυπογραφεία, είχαμε τον φίλο μας τον γραφίστα, ο οποίος αναλάμβανε και τα φιλμ, γιατί γινόντουσαν φιλμ όλα αυτά, για να πάνε στο τυπογραφείο. Βοηθούσαμε όλοι. Πηγαίναμε νύχτες, δουλεύαμε στα εργαστήρια και μετά πηγαίναμε τυπογραφείο. Στο τυπογραφείο πήγαινε κι ο Τεό και κάνανε τρελά πράγματα. Ανακατεύανε τα χρώματα. Δηλαδή, στον κύλινδρο τον τυπογραφικό ρίχνανε διάφορα χρώματα πάνω και έβγαινε αυτό το ανάμεικτο, που έχει το περιοδικό. Ένα περιοδικό, δηλαδή, που είναι τελείως χειροποίητο. Ακόμα και οι φωτογραφίες και τα σχέδια και τα κόμικς κι όλα αυτά, για να φτάσουν στο σημείο να γίνουνε φιλμ, περνάγανε από μια διαδικασία στο εργαστήριο, πώς να σου πω...περίεργη. Ξύναμε, καλύπταμε με ένα ειδικό υγρό τις

¹³⁸ Ο.π., σ. 179-180.

*επιφάνειες του φιλμ, κάναμε διάφορα. Χειροτεχνία. Και μετά βιβλιοδετείο.*¹³⁹

Τέλος, ο Τέος Ρόμβος μιλά για τη συμμετοχή και για τις σχέσεις των συνεργατών και των συνεργατίδων του περιοδικού:

*Όλοι όσοι συμμετείχαν στην Τρύπα ήταν εξαιρετικοί άνθρωποι. Όλοι ανιδιοτελώς κάνανε αυτό το πράγμα. Όλοι το κάναμε ανιδιοτελώς. Ξέρανε, ας πούμε, ότι κι εμείς δεν είχαμε να φάμε, τα έχουνε βιώσει αυτά μαζί μας, τα ξέρανε. Εγώ είχα βρει λεφτά απ' τον κινηματογράφο που δούλευα, για να μπορέσω να κάνω τα δύο τεύχη. Από εκεί και πέρα, δεν μπορούσα. Στον κινηματογράφο δούλευα ως τεχνικός, βοηθός σκηνοθέτη και κάμερα έκανα, αν χρειαζόταν και διάφορα άλλα.*¹⁴⁰

3.2 Θεματικές προσεγγίσεις του περιοδικού Τρύπα

3.2.1 Προσεγγίσεις φεμινιστικών θεμάτων από το περιοδικό Τρύπα.

Υστερα από τη μελέτη των τευχών του περιοδικού *Τρύπα*, εντοπίζουμε ύλη σχετική με φεμινιστικά ζητήματα της εποχής. Ωστόσο, προσεγγίζοντας συγκριτικά το εν λόγω περιοδικό με το *Ιδεοδρόμιο*, παρά την ομοιότητά τους όσον αφορά τη θεματική, παρατηρείται η διαφοροποίησή τους σε σχέση με τον τρόπο διατύπωσης και το ύφος των διάφορων φεμινιστικών κειμένων τους.

Συγκεκριμένα, οι φεμινιστικές προσεγγίσεις του περιοδικού *Τρύπα* πραγματοποιούνται μέσω ενός άλλοτε σκωπτικού και σατιρικού ύφους και άλλοτε μέσω της διηγηματικής μορφής των κειμένων του. Με λίγα λόγια, οι θέσεις του περιοδικού πάνω σε ένα πολιτικό ζήτημα όπως, τα διάφορα φεμινιστικά θέματα, δεν προβάλλονται υπό τη μορφή αρθρογραφίας ή καταγγελτικού λόγου, αλλά με τη μορφή λογοτεχνικών, αλληγορικών και σατιρικών εκφράσεων.

Θέματα τα οποία προσεγγίζονται στα πλαίσια της φεμινιστικής ύλης του περιοδικού είναι οι πολλαπλοί ρόλοι της γυναίκας στην πατριαρχική κοινωνία, με μια εστίαση στο ρόλο της ως σεξουαλικό αντικείμενο και ως νοικοκυράς στα πλαίσια του θεσμού της

¹³⁹ Ο.π., σ. 180.

¹⁴⁰ Ο.π., σ. 182.

οικογένειας,¹⁴¹ η αντρική υποκρισία,¹⁴² τα αντρικά και φαλλοκρατικά στερεότυπα απέναντι στο φεμινιστικό κίνημα.¹⁴³

Πέραν των παραπομπών στο σχετικό υλικό του περιοδικού, χρήσιμη κρίνεται και η παράθεση των σχετικών εικόνων στα παραρτήματα, για την κατανόηση της προσέγγισης του πάνω στα εν λόγω θέματα, καθώς το είδος και το ύφος των κειμένων καθιστούν ανεπαρκή οποιαδήποτε περαιτέρω γραπτή ανάλυση.

3.2.2 Προσεγγίσεις φοιτητικών θεμάτων από το περιοδικό *Τρύπα*.

Η μοναδική προσέγγιση του περιοδικού *Τρύπα* σε φοιτητικά θέματα της εποχής πραγματοποιείται μέσα από τη δημοσίευση πολιτικής προκήρυξης¹⁴⁴ και αφορά την ανάδυση του χώρου της αυτονομίας, ο οποίος έκανε αισθητή την παρουσία του με το κίνημα των καταλήψεων των τότε τελευταίων δύο χρόνων και που σε συνεργασία με φοιτητικές δυνάμεις όπως, η Β΄ Πανελλαδική και η ΠΠΣΠ αποτέλεσε ένα πρωτόγνωρο φαινόμενο.

Σύμφωνα με την προκήρυξη, η αυτόνομη και πρωτοβουλιακή λειτουργία των ατόμων του συγκεκριμένου χώρου, έξω από τα πρότυπα λειτουργίας των νεολαιών των επίσημων κομμάτων, αποτελούσε τον λόγο για τον οποίο ο χώρος μπορούσε να απαντήσει στα επικείμενα καθημερινά προβλήματα τόσο σε πολιτικό – μέσα και έξω από τα πανεπιστήμια – όσο και σε πολιτιστικό επίπεδο.

Η αμφισβήτηση των αξιών του αστικού κράτους, οι οποίες όμως αναπαράγονταν πιστά από κομματικές νεολαίες όπως, η ΚΝΕ και η νεολαία του ΠΑΣΟΚ, μέσω ενός καινούργιου τρόπου ζωής, αποτελούσε – σύμφωνα με το κείμενο – το νέο αυτό στοιχείο που δημιουργούσε «τους μεγαλύτερους φόβους στις “σοβαρές” πολιτικές

¹⁴¹ Γιώργος Ματορίκος, «ΕΤΟΙΜΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΦΑΪ», *Τρύπα*, τχ. 1, Ιούνιος 1980, σ. 28. Χρύσα Παραμύθη, «το μανιφέστο της νοικοκυρας», *Τρύπα*, τχ. 2, Νοέμβριος 1980, σ. 27. Άννα Αττάρτ, «Η ΜΕΤΑΜΕΣΟΝΥΚΤΙΑ ΡΑΤΚΑ», *Τρύπα*, τχ. 2, Νοέμβριος 1980, σ. 34-35. Για την αποφυγή πιθανών παρερμηνειών σχετικά με την ορθογραφία, το στυλ γραφής και την έλλειψη τόνων από τους τίτλους των άρθρων του περιοδικού, διασαφηνίζεται ότι στο σύνολο των υποσημειώσεων και στην παράθεση των πηγών στο τέλος της Διπλωματικής διατυπώνονται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο διατύπωσής τους στην *Τρύπα*.

¹⁴² Liber, «ΕΝΑΝΤΙΦΩΤΟΡΟΜΑΤΖΟΥ:», *Τρύπα*, τχ. 1, Ιούνιος 1980, σ. 63.

¹⁴³ Λάζαρος Ζήκος, «η σελίδα τού αντιφεμινιστή. ΕΙΔΗΣΕΙΣ, ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΙΣ, ΑΠΟΨΕΙΣ ΜΕ ΠΛΟΥΣΙΑ ΕΙΚΟΝΟΦΡΑΦΗΣΗ ΚΙ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ», *Τρύπα*, τχ. 3, Ιούλιος 1981, σ. 30.

¹⁴⁴ Ανώνυμος, «ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ», *Τρύπα*, τχ.1, Ιούνιος 1980, σ.30.

παρατάξεις».

Τέλος, η προκήρυξη ολοκληρώνεται με την παράθεση ορισμένων στοιχείων απολογισμού της μέχρι τότε δραστηριότητας του χώρου όπως, η συγκρότηση απόψεων, η ενοποίηση «μπρος στη θέληση των φοιτητών και στους αγώνες που έρχονται», η αντιπαράθεση με τον ημερήσιο Τύπο, η νίκη κατά της Δεξιάς «στην αναμέτρηση των καταλήψεων» και «στην καταμέτρηση των ψήφων», γεγονότα που καθιστούσαν τον χώρο τρίτη δύναμη εντός του φοιτητικού κινήματος, «πρώτη δύναμη του αγωνιστικού φοιτητικού ριζοσπαστισμού» και «μόνη δύναμη επαναστατικής κοινωνικής κριτικής στα Α.Ε.Ι.».

3.2.3 Προσεγγίσεις μουσικών θεμάτων από το περιοδικό Τρύπα.

Στα πλαίσια των προσεγγίσεων μουσικών θεμάτων από το περιοδικό Τρύπα εντοπίζεται μια αναφορά του σχετικά με την πανκ ροκ μουσική,¹⁴⁵ η οποία παρουσιάζεται ως αντίδραση αφενός απέναντι στην πολιτικοοικονομική κατάσταση της Αγγλίας του 1977, με τα αυξημένα ποσοστά ανεργίας στη νεολαία και την ακρίβεια και αφετέρου απέναντι «στο κίνημα αγάπης και ειρήνης της δεκαετίας του '60».¹⁴⁶

Επίσης, ορισμένα άλλα στοιχεία του πανκ ροκ, που διατυπώνονται στο εν λόγω κείμενο, είναι αυτό της πρόσληψης διεθνών διαστάσεων, το γεγονός ότι αποτελούσε τη «μουσική της νεολαίας των πόλεων», η μετονομασία του σε «Νέο Κύμα» (New Wave), η μεταβολή του σε ένα είδος μόδας, μέσα από το οποίο πλουτίζουν οι εταιρίες δίσκων και μέρος του κοινού περιορίζεται στα στοιχεία της εξωτερικής εμφάνισης, αλλά και ως ένα είδος βίαιης συμπλοκής με τους τέντυ-μπύς και ως «η απάντηση στην κατάρρευση της δεκαετίας του '70».

¹⁴⁵ Σχετικά με την ανάδυση και την ιστορία της πανκ μουσικής στην Ελλάδα βλ. Γιάννης Ν. Κολοβός, «Κοινωνικά απόβλητα»; *Η ιστορία της πανκ σκηνής στην Αθήνα, 1979-2015*, Αθήνα, Εκδόσεις Απρόβλεπτες, 2015. Σέργιος Βαφειάδης (Σκηνοθέτης). (2013). *Μέχρι να γίνεις ο βασιλιάς των ηλιθίων. Μια ταινία για την ελληνική πανκ μουσική σκηνή* [Ντοκιμαντέρ]. Ελλάδα: Stefi Productions, στο: <https://www.youtube.com/watch?v=psfmYInXHb0>, τελευταία πρόσβαση: 5/8/2023.

¹⁴⁶ Ανώνυμος, «PUNK», *Τρύπα*, τχ. 1, Ιούνιος 1980, σ. 26-27.

Επίλογος

Καταλήγοντας σε ορισμένα συμπεράσματα αναφορικά με τη φυσιογνωμία των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα*, θα λέγαμε ότι, παρά τη δυσκολία κατάταξής τους, αποτέλεσαν χαρακτηριστικές περιπτώσεις του εναλλακτικού Τύπου της εποχής. Ο χαρακτηρισμός τους ως εναλλακτικά έντυπα προκύπτει από τη διαφοροποίησή τους σε σχέση τόσο με τον ημερήσιο Τύπο όσο και με άλλες όψεις του νεανικού Τύπου της εποχής, όπως αυτή του κομματικού. Η εν λόγω διαφοροποίηση αφορά τόσο τις συνθήκες έκδοσής τους όσο και το περιεχόμενό τους. Συγκεκριμένα, η έκδοση των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα* με βάση την πρακτική της αυτό-έκδοσης και την “Do It Yourself” λογική, ως απόρροια της θέσης των εκδοτών τους ενάντια στις επιχορηγήσεις και κατά συνέπεια στις οικονομικές και πολιτικές εξαρτήσεις, το συμμετοχικό κλίμα κατά τη δημιουργική διαδικασία τους, ο αντι-ιεραρχικός τρόπος λειτουργίας τους, η ελεύθερη έκφραση των συνεργατών και των συνεργατίδων μέσα από τις σελίδες τους και τα ανιδιοτελή τους κίνητρα για τη συμμετοχή τους, ως αποτέλεσμα της συναισθηματικής τους ταύτισης με τη δημιουργική διαδικασία συγκροτούσαν ένα είδος κοινωνικού και επικοινωνιακού δικτύου που λειτουργούσε εκτός των ορίων των επίσημων και καθιερωμένων δικτύων έντυπης δραστηριότητας και ενημέρωσης.

Η ενασχόληση των δύο περιοδικών με τις θεματικές, τις οποίες προσεγγίσαμε με το παρόν πόνημα δεν έλαβε χώρα σε μια α-ιστορική χρονική περίοδο, αλλά συνδέθηκε με την ανάπτυξη νεανικών πολιτικών και πολιτισμικών διεργασιών, όπως το φεμινιστικό και το ομοφυλοφιλικό κίνημα της Μεταπολίτευσης, με όψεις του φοιτητικού κινήματος, με μαθητικά ζητήματα και με πολιτισμικές αναφορές της νεολαίας, όπως η ροκ και η πανκ μουσική.

Συγκεκριμένα, όσον αφορά τις προσεγγίσεις του περιοδικού *Ιδεοδρόμιο* σε φεμινιστικά θέματα της περιόδου, όπως η παρουσίαση μη κομματικά καθοδηγούμενων γυναικείων ομάδων και οι αναφορές σε θέματα όπως, η αντισύλληψη, ο βιασμός, ο ρόλος της γυναίκας μέσα στην οικογένεια και η διασύνδεση θεμάτων με τη σεξουαλική απελευθέρωση, συμπεραίνουμε ότι το ίδιο τασσόταν υπέρ του

αυτόνομου φεμινιστικού κινήματος της Μεταπολίτευσης, δίχως όμως αυτό να σημαίνει ότι οι συνεργάτες και οι συνεργάτιδες του ή ο ίδιος ο Λεωνίδα Χρηστάκης δεν ασκούσαν κριτική στα σημεία που εντόπιζαν ως προβληματικά. Σε κάθε περίπτωση όμως το περιοδικό αντιτίθεται στην κομματική κηδεμονία του φεμινιστικού κινήματος και υποστηρίζει τον αυτόνομο τρόπο δράσης. Επίσης, στο *Ιδεοδρόμιο* συχνά προτείονταν ως παραδείγματα φεμινιστικής δράσης διεθνείς ομάδες και υποστηριζόταν η ανάγκη της εξωστρέφειας, της μαζικοποίησης και της αποτελεσματικότητας του ελληνικού αυτόνομου φεμινιστικού κινήματος, ενώ μέσα από τις σελίδες του επιχειρούνταν η ενημέρωση του αναγνωστικού κοινού αναφορικά με την ιστορία τόσο του διεθνούς όσο και του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος.

Αναφορικά με την αρθρογραφία του *Ιδεοδρόμιου*, που σχετιζόταν με ομοφυλοφιλικά θέματα, σε ένα πρώτο επίπεδο παρατηρείται η διάθεση του Λεωνίδα Χρηστάκη, των συνεργατών και των συνεργατών του περιοδικού να ενημερώσουν το αναγνωστικό κοινό σχετικά με τις διάφορες κινήσεις και πρωτοβουλίες του ομοφυλοφιλικού κινήματος της εποχής ή αυτού που σήμερα θα ονομάζαμε ΛΟΑΤΚΙ κίνημα, όπως η συγκέντρωση στο θέατρο «Λουζιτάνια», η έκδοση του περιοδικού *Αμφί* και του περιοδικού *Κράξιμο*, οι διάφορες πρωτοβουλίες του ΑΚΟΕ, η δημιουργία των ομάδων ΕΟΜΕΔ και ΑΜΟΘ. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός της ελλιπούς ενημέρωσης αναφορικά με θέματα που σχετίζονταν με την ομοφυλοφιλία και τη διεμφυλικότητα στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, το γεγονός της διάδοσης των διεργασιών του ομοφυλοφιλικού κινήματος μέσα από τις σελίδες του *Ιδεοδρόμιου* δεν είναι διόλου μικρής σημασίας. Επιπρόσθετα, πέραν της ενημέρωσης σε σχέση με τα τεκταινόμενα εντός του ομοφυλοφιλικού κινήματος, πρόδηλη είναι η προσέγγιση της αντρικής και της γυναικείας ομοφυλοφιλίας από το περιοδικό εντός πολιτικών πλαισίων, όπως παρατηρείται στα άρθρα που αφορούν τις κινητοποιήσεις ομοφυλόφιλων και διεμφυλικών ενάντια στο νομοσχέδιο «περί της εξ αφροδισίων νόσων προστασίας και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων» ή στα κείμενα όπου η αντρική και η γυναικεία ομοφυλοφιλία

προσεγγίζονται ως επαναστατικές εναντιώσεις απέναντι σε κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα, όπως η αστική και πατριαρχική οικογένεια. Ωστόσο, δεν είναι λίγα τα άρθρα του *Ιδεοδρόμιου* – και συγκεκριμένα του Λεωνίδα Χρηστάκη – στα οποία εντοπίζονται στοιχεία κριτικής προς όψεις του ομοφυλοφιλικού κινήματος της Μεταπολίτευσης. Συγκεκριμένα, ο Λεωνίδας Χρηστάκης έκανε μια διάκριση ανάμεσα στους μεγαλύτερους, οι οποίοι – σύμφωνα με τον ίδιο – αποτελούσαν τους άτυπους αγκιτάτορες του κινήματος και στους νεότερους ηλικιακά ομοφυλόφιλους που συμμετείχαν στο ΑΚΟΕ και στο *Αμφί*, υποστηρίζοντας ότι οι πρώτοι διέπονταν από ένα είδος ελιτισμού, μικροαστισμού, εσωστρέφειας και διάθεσης ηγεμονισμού, μην αφήνοντας έτσι την ανάπτυξη μαχητικών δράσεων.

Ύστερα από την προσέγγιση της μαθητικής αρθρογραφίας του *Ιδεοδρόμιου*, συμπεραίνεται η κριτική στάση του περιοδικού απέναντι στον εξουσιαστικό τρόπο λειτουργίας της εκπαίδευσης και των μαθητικών παρατάξεων, που στην πρώτη περίπτωση επιτυγχάνονταν μέσω της κυριαρχίας της αυθεντίας του καθηγητή, ενώ στη δεύτερη μέσα από τη γραφειοκρατική λειτουργία των μαθητικών παρατάξεων, που συντελούσε στην αποδοχή της εξουσίας των “μαθητοπατέρων” και στην παρεμπόδιση της ανάπτυξης αυτόνομης δράσης σχετικά με τα μαθητικά ζητήματα της εποχής. Απέναντι στα παραπάνω εξουσιαστικά φαινόμενα, οι αρθρογράφοι του περιοδικού παρότρυναν τους μαθητές στην ανάπτυξη ακηδεμόνευτων και αυτόνομων δραστηριοτήτων.

Η ύλη του *Ιδεοδρόμιου* που σχετιζόταν με φοιτητικά θέματα αποτελεί μία περαιτέρω απόδειξη της διάδρασης του με όψεις του ιστορικού του πλαισίου, καθώς μέσα από το μεγαλύτερο μέρος της αρθρογραφίας του γίνονταν αναφορές ενάντια στον νόμο 815 και σε φοιτητικές κινητοποιήσεις, που ο ίδιος νόμος είχε προκαλέσει. Βασικά στοιχεία της φοιτητικής αρθρογραφίας του περιοδικού ήταν η άσκηση κριτικής απέναντι στο περιεχόμενο της γνώσης και στις μεθόδους διδασκαλίας του ελληνικού πανεπιστημίου, που – σύμφωνα με τους αρθρογράφους του εντύπου – συντελούσαν στην αναπαραγωγή του καπιταλισμού, μέσα από την ιδεολογική και κοινωνική διαμόρφωση του φοιτητή, αλλά και απέναντι στον τρόπο άσκησης του φοιτητικού

συνδικαλισμού από τις φοιτητικές παρατάξεις, οι οποίες κρίνονταν για την αδράνειά τους απέναντι στα φοιτητικά προβλήματα, για τη μετατροπή των συλλογικών διαδικασιών, όπως οι γενικές συνελεύσεις, σε πεδία «ενδο- παραταξιακών συγκρούσεων» και για τη στάση τους απέναντι στον νόμο 815. Τέλος, το *Ιδεοδρόμιο* προέβαλλε την αμφισβήτηση του κομματικά καθοδηγούμενου φοιτητικού συνδικαλισμού από τις αναδυόμενες αυτόνομες φοιτητικές ομάδες, οι οποίες έθεταν το ζήτημα για την ανάπτυξη ενός αντι-ιεραρχικού νεανικού κινήματος.

Τέλος, οι προσεγγίσεις του *Ιδεοδρόμιου* που σχετίζονταν με μουσικά θέματα, αφορούσαν σύγχρονά του μουσικά είδη, όπως η μουσική ροκ και πανκ. Μέσα από το σύνολο της σχετικής αρθρογραφίας τα εν λόγω μουσικά είδη παρουσιάζονταν ως ριζοσπαστικές νεανικές πολιτιστικές εκφράσεις και προσεγγίζονταν τόσο ως προς τα μουσικά χαρακτηριστικά τους όσο και ως προς τις πολιτικές προεκτάσεις τους. Επίσης, στα συγκεκριμένα άρθρα παρατηρείται η πρόθεση ενημέρωσης του αναγνωστικού κοινού αναφορικά με την ιστορία και τον τρόπο ανάδυσης των εν λόγω μουσικών ρευμάτων, καθώς και η θέση ενάντια στην εμπορευματοποίηση και την αλλοίωση του επαναστατικού τους χαρακτήρα από τη μουσική βιομηχανία.

Όσον αφορά το περιοδικό *Τρύπα*, συμπεραίνονται διαφορές συγκριτικά με το *Ιδεοδρόμιο* ως προς το ύφος και τον τρόπο προβολής ορισμένων από τα κοινά τους θέματα. Επί παραδείγματι, οι φεμινιστικές προσεγγίσεις της *Τρύπας* δεν πραγματοποιούνται μέσα από άρθρα κριτικής ή καταγγελίας, αλλά μέσα από τη μορφή λογοτεχνικών και σατιρικών εκφράσεων. Μία από αυτές τις μορφές αποτελούν και τα κόμικς του περιοδικού. Θέματα τα οποία προσεγγίζονταν μέσα από τη φεμινιστική ύλη του περιοδικού ήταν ο στερεοτυπικός ρόλος της γυναίκας στα πλαίσια της οικογένειας και οι αντρικές προκαταλήψεις απέναντι στη γυναίκα και το φεμινιστικό κίνημα.

Ωστόσο, μέσα από τα φοιτητικά θέματα των περιοδικών αναφύονται οι ομοιότητές τους ως προς την έκφραση ριζοσπαστικών

νεανικών κινητοποιήσεων της εποχής. Συγκεκριμένα, μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *Τρύπα*, όπως άλλωστε παρατηρήθηκε και στο *Ιδεοδρόμιο*, προβάλλονταν η δράση του αυτόνομου χώρου, σημαντικό μέρος της οποίας αποτελούσαν οι καταλήψεις πανεπιστημιακών τμημάτων ως μορφή διαμαρτυρίας απέναντι στον νόμο 815, που είχαν λάβει χώρα τα τότε δύο τελευταία χρόνια, σε συνεργασία με φοιτητικές δυνάμεις όπως, η Β΄ Πανελλαδική, η ΑΑΣΠΕ και η ΠΠΣΠ.

Σχετικά με τα μουσικά θέματα του περιοδικού *Τρύπα*, εντοπίζονται επιπλέον ομοιότητες με το *Ιδεοδρόμιο*, εφόσον αυτά αφορούσαν την ανάδυση της πανκ ροκ μουσικής και τα ριζοσπαστικά πολιτικά χαρακτηριστικά της.

Συνεπώς, παρά τις επιμέρους διαφορές των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα*, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αποτέλεσαν χαρακτηριστικές αντανakλάσεις νεανικών πολιτικών και πολιτισμικών αναφορών, οι οποίες εκφράστηκαν μέσα από την ευρύτερη νεανική ριζοσπαστικοποίηση της εποχής, μέσα από νεανικά σύνολα που τόσο ως προς το πεδίο της πολιτικής όσο και ως προς το πεδίο του πολιτισμού αμφισβήτησαν τις κυρίαρχες νόρμες, αλλά και τη νεανική κομματική δράση. Ωστόσο, η απόδοση συγκεκριμένου ιδεολογικού πρόσημου στα δύο έντυπα – εν προκειμένω ο χαρακτηρισμός τους ως αντιεξουσιαστικά ή αναρχικά – θα οδηγούσε σε εσφαλμένα συμπεράσματα. Παρά την ταύτιση των πολιτικών θέσεων που προβάλλονταν μέσα από τα δύο περιοδικά και των πολιτισμικών τους αναφορών με εκείνες που χαρακτήριζαν ένα μέρος της μεταπολιτευτικής νεολαίας, το οποίο έκανε αισθητή την παρουσία του μέσα από ακτιβιστικές δράσεις και που αναφέρονταν χωρικά στην περιοχή των Εξαρχείων, τα ίδια δεν θα μπορούσαν να ιδωθούν ως έντυπα συγκεκριμένης ιδεολογικής κατεύθυνσης ή ως μέσα έκφρασης συγκεκριμένων πολιτικών ομάδων ή συλλογικοτήτων. Θα μπορούσε όμως άραγε να υποστηριχθεί με βεβαιότητα ο επιδραστικός χαρακτήρας των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα* για τα εν λόγω νεανικά σύνολα; Θα μπορούσε να ειπωθεί με σιγουριά ότι τα ίδια συνέβαλαν στην ανάπτυξη νεανικών μορφών πολιτικής δράσης και κουλτούρας; Στην περίπτωση που η διατύπωση ενός τέτοιου

συμπεράσματος είναι παρακινδυνευμένη, αυτό που τουλάχιστον θα διατυπώναμε με βεβαιότητα είναι το γεγονός ότι τόσο το *Ιδεοδρόμιο* όσο και η *Τρύπα* συνέβαλαν στη διάδοση θεμάτων που δεν περιλαμβάνονταν στα επίσημα και καθιερωμένα δίκτυα ενημέρωσης της εποχής, μέσα από εναλλακτικές προσεγγίσεις πάνω σε κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα της περιόδου. Επιπλέον, η κυκλοφορία των δύο περιοδικών μέσα από τις συγκεκριμένες συνθήκες έκδοσης και η απήχησή τους στο νεανικό κοινό της εποχής συνέβαλαν στην ενασχόληση πλήθους νέων ανθρώπων με την εν λόγω μορφή ενημέρωσης και στη δημιουργία ανάλογων εκδοτικών εγχειρημάτων, καταδεικνύοντας ότι η ανεξάρτητη εκδοτική δραστηριότητα, μέσω της οποίας αρθρώνεται ένας λόγος αμφισβήτησης απέναντι σε κυρίαρχα πολιτικά και πολιτισμικά πρότυπα, πέραν των επίσημων δικτύων, είναι εφικτή. Συνεπώς, θα ήταν αδύνατο να παραλείψει κανείς το κομμάτι αυτό της μεταπολιτευτικής έντυπης δραστηριότητας, που εμφανίστηκε με την ανάδυση πληθώρας ανεξάρτητων και εναλλακτικών περιοδικών, όπως τα περιοδικά *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα*, στην περίπτωση που προσεγγίζει τις πολιτικές και πολιτισμικές διεργασίες της Μεταπολίτευσης, στις οποίες πρωταγωνίστησε η νεολαία της εποχής. Τα ίδια αυτά περιοδικά αντικατοπτρίζουν το σύνολο των αναφορών και των απόψεων εκείνων των – συχνά μη κατηγοριοποιημένων – νεανικών κοινωνικών δικτύων που αμφισβήτησαν τις πολιτικές και πολιτισμικές νόρμες της εποχής τους, που αρνήθηκαν να συναινέσουν στο διαμορφούμενο μεταπολιτευτικό πλαίσιο, γεγονός που τα τοποθέτησε στο περιθώριο της τότε νέας πολιτικής και πολιτισμικής πραγματικότητας, δίχως όμως αυτό να αναιρεί τη σημασία της συμβολής τους προς την ανάπτυξη καινοφανών και ριζοσπαστικών νεανικών μορφών πολιτικής δράσης και διαμαρτυρίας και προς τον εμπλουτισμό του πολιτισμικού υποστρώματος της νεολαίας με πρότυπα που εκτείνονταν πέραν της κυρίαρχης στρατευμένης τέχνης της εποχής.

Ολοκληρώνοντας λοιπόν το παρόν πόνημα, αντιλαμβανόμαστε την ιδιαίτερη σημασία των περιοδικών *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα* όσον αφορά τον ρόλο που διαδραμάτισαν για την ανάπτυξη της αθηναϊκής εναλλακτικής έντυπης δραστηριότητας σε μια εποχή όπου λίγες άλλες

παρόμοιες περιπτώσεις εντύπων υπήρχαν και τη συμβολή τους στη διάδοση θεμάτων και προσεγγίσεων, που αποτέλεσαν πεδία ζυμώσεων, πολιτικών και πολιτισμικών διεργασιών μεγάλου μέρους της νεολαίας της Μεταπολίτευσης. Με άλλα λόγια, τα περιοδικά *Ιδεοδρόμιο* και *Τρύπα* αποτέλεσαν τα πρώτα -μαζί με άλλα- χαρακτηριστικά παραδείγματα της μεταπολιτευτικής ανεξάρτητης και εναλλακτικής εκδοτικής δραστηριότητας, με επιδραστικό ρόλο σε ένα μέρος της νέας γενιάς, που συνέβαλαν στη δημιουργία μετέπειτα ανάλογων εκδοτικών εγχειρημάτων και που με τις προσεγγίσεις τους αποτέλεσαν αναπόσπαστο κομμάτι της ευρύτερης νεανικής ριζοσπαστικοποίησης της Μεταπολίτευσης. Το παράδειγμά τους, ως μέσα ελεύθερης έκφρασης απόψεων, ως φορείς αμφισβήτησης και ως πλουραλιστικά έντυπα που κατάφεραν να εδραιώσουν ένα εναλλακτικό δίκτυο επικοινωνίας και ενημέρωσης πέραν των επίσημων δικτύων, λειτουργώντας “από τα κάτω”, καταδεικνύει τη διαχρονική ανάγκη για την ανάπτυξη ανάλογης αδέσμευτης εκδοτικής δραστηριότητας, τη σημασία ύπαρξης εγχειρημάτων αντί-πληροφόρησης στο σήμερα, που θα αμφισβητούν κυρίαρχα πρότυπα και κατεστημένες νοοτροπίες, πέρα και έξω από τα εκάστοτε κυρίαρχα δίκτυα επικοινωνίας και ενημέρωσης, από παραδεδομένες ιδέες και τρόπους δράσης.

Παραρτήματα

Συνέντευξη Αλέξη Χρηστάκη

- Θα ήθελες να μιλήσουμε για την ενασχόληση του Λεωνίδα Χρηστάκη με τα εικαστικά, αλλά και για τη γενικότερη δραστηριότητά του πριν την έκδοση περιοδικών;

-Αλέξης Χρηστάκης: Κοίταξε, οι γνωστοί του ή οι φίλοι του από εκείνο τον κύκλο ήτανε εύποροι άνθρωποι, οι οποίοι είχανε τον χρόνο και το χρήμα να ασχοληθούνε με τα καλλιτεχνικά, με τη φιλοσοφία, με την τρέλα, με το underground, οτιδήποτε ήθελε ο καθένας απ' αυτούς. Ο ίδιος δεν είχε αυτή τη δυνατότητα, που σημαίνει ότι έπρεπε να βγάλει να ζήσει μέσα απ' αυτό που κάνανε. Ήτανε δηλαδή πολύ πιο πρακτικό και πολύ πιο αληθινό, γιατί ήταν αναγκασμένος η φιλοσοφία του να είναι και ο τρόπος ζωής του. Δεν μπορούσε να είναι δύο διαφορετικά πράγματα. Έχω κάποιον και με τρέφει ας πούμε ή έχω διαμερίσματα και παίρνω τα νοίκια και ασχολούμαι με την ποίηση ή με τη φιλοσοφία ή με το underground όλη τη ζωή μου. Έπρεπε να είναι όλο το ίδιο. Δηλαδή και το ένα και το άλλο να έχουν εντελώς το ίδιο νόημα. Τώρα τι συνέβη: Σε κάποια χρονιά μέσα στη χούντα, μου φαίνεται, στο τέλος της χούντας, το ίδρυμα Φορντ αποφάσισε να δώσει στους διανοούμενους της Ελλάδας τότε ένα εκατομμύριο δραχμές, που ήταν πολύ μεγάλο ποσό, ως επιβράβευση για την καλλιτεχνική τους δραστηριότητα. Λοιπόν, όλοι του οι φίλοι απ' τη στοά του Φέξη και οι διανοούμενοι της εποχής, παρόλο ότι ήταν και εύποροι, όπως είπαμε πριν, δέχτηκαν το ένα εκατομμύριο δραχμές, που ήτανε πολλά χρήματα τότε· το δέχτηκαν πολύ άνετα και πήραν τα λεφτά, εκτός από τον ίδιο τον Λεωνίδα, ο οποίος όχι μόνο δεν δέχτηκε να πάρει τα λεφτά, δηλαδή να καπελωθεί, όπως έλεγε ο ίδιος απ' το ίδρυμα Φορντ, αλλά έκανε και μήνυση σε αυτούς που τον παίρνουν να τον παρενοχλήσουν να του δώσουν τα χρήματα. Κι όπως καταλαβαίνεις αυτό τον έφερε σε μια διαμάχη με τους υπόλοιπους. Αποφάσισε ότι αυτοί πλέον δεν είναι φίλοι του και ότι ο καλλιτεχνικός χώρος έτσι όπως εκφράζεται, ο διανοουμενίστικος χώρος της Αθήνας δεν του λέει κάτι, γιατί δεν μπορείς να είσαι και διανοούμενος αντιεξουσιαστής, ας πούμε,

παραβατικός, παίρνοντας τα χρήματα του συστήματος και διαχώρισε τη θέση του. Από τότε αποφάσισε να σταματήσει με τα καλλιτεχνικά, γιατί απ' ό,τι φαίνεται και μου πέρασε κατάλαβε ότι οι καλλιτέχνες έχουν να κάνουν με την καλλιτεχνική τους δράση και δεν μπορούν να το κάνουν αυτό ολιστικά, ας πούμε, το αντικείμενο με το οποίο ασχολούνται να έχει την πιο ολιστική αντανάκλαση της ζωής τους. Οπότε σταμάτησε τελείως με τα καλλιτεχνικά και έτσι ξεκίνησε να ασχολείται με τον αντιεξουσιαστικό χώρο. Το γεγονός αυτό, δηλαδή, με το ίδρυμα Φορντ έπαιξε καταλυτικό ρόλο, γιατί κατάλαβε με ποιους έχει να κάνει, ποιοι είναι οι φίλοι του και είδε ότι δεν μπορούσε να συνεχίσει να προσποιείται ότι κάτι κάνει δήθεν, παίρνοντας τα χρήματα του συστήματος και αποφάσισε να διαχωρίσει τη θέση του και να συνεχίσει ως μοναχικός λύκος και πέρασε στην αντιεξουσιαστική δράση. Τους έβγαλε στη φόρα όλους και από τότε ήτανε το πρώτο πράγμα που έκανε, για να δείξει ποιοι έχουνε να κάνουν με την αλήθεια και είναι πραγματικά αυτό που δείχνουνε ότι είναι και ποιοι είναι αυτοί που ναι μεν από τη μία τους αρέσει το underground ή η διανοουμενίστικη σκέψη και η αμφισβήτηση του συστήματος, αλλά στην πράξη δεν μπορούνε να το κάνουν αυτό και πιο πολύ γιατί ήτανε ήδη μέσα στα πλοκάμια του συστήματος. Δηλαδή ήταν ήδη βολεμένοι μέσα στο σύστημα και στις ελεύθερες ώρες τους κάνανε αυτό. Αυτό ήτανε το πρώτο πράγμα το οποίο έκανε αυτή τη διαφοροποίηση και άρχισε να ασχολείται με τον αντιεξουσιαστικό χώρο. Τότε δεν υπήρχε ίντερνετ φυσικά και ήτανε πολύ πιο δύσκολο να καταλάβεις τι γίνεται σε μια ξένη χώρα. Ήτανε πιο αποκομμένη εδώ η κοινωνία – πατρίς, θρησκεία, οικογένεια – και τίποτα δεν έβγαινε από τα καλούπια τα δομημένα του συστήματος. Μόνο τα σχήματα των εντύπων που έβγαζε ήτανε τελείως αντισυμβατικά για την εποχή. Θυμάμαι είχε βγάλει έναν *Κούρο*, όπου ήτανε του Ιερώνυμου Μποστ μια λεπτομέρεια, που ήταν άνθρωποι σ' ένα τηγάνι μέσα και είχε γίνει ντόρος. Όταν κυκλοφόρησε αυτό και βγήκε σε περίπτερο, αναρτήθηκε σε περίπτερο, οι χριστιανοί πάθανε πλάκα. Μέλη ανθρώπων μέσα σε τηγάνια; Κι αυτό ήταν ένας πίνακας της Αναγέννησης. Τίποτα παραπάνω. Λεπτομέρεια από πίνακα. Όλα αυτά ήτανε πολύ περίεργα για τα τότε δεδομένα της

εποχής και μάλιστα ακόμα και η εμφάνισή του ήτανε πολύ περίεργη. Τουλάχιστον δεν υπήρχανε πολλοί με μούσι που να κυκλοφορούν στην Αθήνα τότε και απ' ό,τι μου έλεγε, όταν περπάταγε στην Αθήνα, οι άνθρωποι κλείνανε τα παράθυρα, για να μην τον βλέπουνε. Ήταν λέει οι ΕΚΟΦίτες του Έβερτ και συνέχεια κρυβότανε, γιατί αν τον πετυχαίνανε θα τον σκοτώνανε. Όλα αυτά συνέβαιναν πριν τη χούντα, τη δεκαετία του '60.

- Η εκδοτική του δραστηριότητα πότε ξεκινάει; Αν δεν κάνω λάθος πρέπει να ξεκινάει με τη συμμετοχή του στο περιοδικό *Πάλι*, με τον Βαλαωρίτη, τον Ταχτσή, τον Πουλικάκο, τον Κουτρουμπούση και άλλους.

-Αλέξης Χρηστάκης: Ναι, αυτή ήταν η πρώτη και μετά μου φαίνεται το πρώτο που έβγαλε ήτανε στην αρχή το *Άλλο στην τέχνη* και μετά έβγαλε τον πρώτο *Κούρο*. Κάποιοι *Κούροι* ήτανε καλλιτεχνικοί και κάποιοι ήτανε αντιεξουσιαστικοί και διανοουμενίστικοι, πιο πολύ με τη σκέψη και την αντιεξουσιαστική δράση. Είχε φίλους σ' όλο τον κόσμο και του στέλνανε από Λονδίνο, από Βερολίνο κάποια έντυπα σε στυλ *Rolling Stone*, ας πούμε, έντυπα της εποχής και από 'κει ξεκίνησε και άρχισε να παίρνει ιδέες και άρθρα, μεταφράζοντάς τα, για να φέρει εδώ πράγματα που δεν υπήρχανε καθόλου· δηλαδή, ήταν εντελώς άγνωστα και περίεργα για τα ελληνικά δεδομένα. Φαντάσου ότι ήτανε από τους πρώτους που εκδώσανε τον οργανοθάλαμο του Ράιχ, έντυπα του Ράιχ, ο πρώτος που έβγαλε συνέντευξη του Bob Marley και μίλησε για αυτόν στην Αθήνα, όταν δεν ξέρανε καν τι είναι η ρέγκε, ο πρώτος που έκδωσε βιβλίο του Καστανέντα. Ασχολιόταν με πράγματα περίεργα, τα οποία κατ' αυτόν είχανε νόημα και ήταν αυτά τα οποία δεν μπορούσε να βρει κάποιος από άλλη πηγή εδώ στην Αθήνα, για τους Μπάαντερ-Μάινχοφ, πολλά πράγματα είχε πει τα οποία ήταν άγνωστα τελείως.

- Άρα, μιλώντας συγκεκριμένα για το *Ιδεοδρόμιο*, θα λέγαμε ότι αποτελούσε ένα περιοδικό, το οποίο ήταν απ' τα πρώτα ή ακόμα και το πρώτο στην Αθήνα που είχε τέτοιου είδους αναφορές; Δεν υπήρχανε παρόμοια θέματα σε άλλα περιοδικά εκείνης της περιόδου της Μεταπολίτευσης;

-Αλέξης Χρηστάκης: Εγώ δεν μπορώ να σου απαντήσω ακριβώς, αλλά αυτό που ξέρω και θυμάμαι είναι ότι όταν επρόκειτο να γίνει κάποιο έντυπο ή κάτι που βρισκόταν έξω απ' το κουτί των δεδομένων ή των στάνταρ εκδοτικών οίκων, των στάνταρ θεματικών επιλογών που κάνανε τότε και οι δημοσιογράφοι και οι συγγραφείς και όλοι, όλοι ερχόντουσαν σε επαφή με τον πατέρα μου πρώτα. Ο Χατζόπουλος δηλαδή πήγε στον πατέρα μου, για να κάνει το πρώτο του βιβλίο, για να το μοντάρει, για να του συστήσει τους τυπογράφους, για να πάρει ατέλεια χάρτου. Δηλαδή, αν είχε βγει κάτι άλλο ταυτόχρονα ή γενικά εκείνη την εποχή ήτανε πάντα σε συνεννόηση μαζί του, γιατί πριν απ' αυτόν δεν υπήρχε κάποιος που να μπορούσε να βγάλει κάτι ανεξάρτητα, από μόνος του, σε μικρό πλαίσιο και έξω από το σύστημα των μεγάλων εκδοτικών οίκων, αν δεν συνεργαζόταν με τον πατέρα μου. Τα πρώτα βιβλία και τα know how των περισσότερων μεγάλων εκδοτικών οίκων σήμερα ήταν αυτό που τους έδειχνε ο πατέρας μου. Τώρα ο καθένας διάλεξε το δικό του δρόμο. Τη γνώση όμως που είχε σχετικά με τις γραφιστικές τέχνες, το μοντάζ και τις εκδόσεις, τις έδινε σε όποιον του τις ζητάγε, χωρίς να έχει κανέναν ενδοιασμό και χωρίς να κρύβει τίποτα. Το άλλο περίεργο ήταν ότι όποιος του κόλλαγε πάρα πολύ σε στυλ “ε, εσύ Χρηστάκη είσαι φοβερός. Έλα να κάνουμε κάτι, να κάνουμε μια ομάδα” κλπ., όποιος τον θαύμαζε, αμέσως τον έδιωχνε και του έλεγε «Μαλάκα άντε να κρατηθείς απ' τα δικά σου γεννητικά όργανα. Μην κρατιέσαι απ' τα δικά μου». Και τους έδιωχνε όλους όσους τον θαυμάζανε μ' αυτό τον τρόπο. Ακριβώς επειδή ήτανε κατά των ακολούθων, των συστημάτων και πίστευε ότι ο καθένας πρέπει να βρει την άκρη μόνος του και να προχωρήσει, χωρίς να βασίζεται σε αρχηγούς, σε συστήματα και σε ομάδες. Αυτή ήταν η βασική του διαφοροποίηση που την κράτησε μέχρι το τέλος της ζωής του.

- Απ' όσα μου λες μέχρι τώρα καταλαβαίνω ότι ο Λεωνίδας είχε και τις δικές του επιρροές, κυρίως από έντυπα του εξωτερικού, ενώ παράλληλα επηρέασε κι εκείνος ένα πλήθος κόσμου με τη σειρά του, δίχως όμως να θέλει να εκμεταλλευτεί κάπως αυτό το γεγονός.

-Αλέξης Χρηστάκης: Πρακτικά αυτό που γινόταν ήταν ότι όταν κάποια από τις ενέργειες, τα έντυπα ή αυτά που έκανε γενικά καθιερωνόταν, γινόταν γνωστό και είχε απήχηση, αμέσως το έκοβε, για να κάνει κάτι άλλο, το οποίο να είναι φτου κι απ' την αρχή ή να το ξέρουνε λίγοι ή να είναι κάτι καινούργιο, να είναι κάτι που αμφισβητείται, να είναι κάτι που τώρα το μαθαίνει ο κόσμος και μόλις κι αυτό γινότανε γνωστό, πάλι το παράταγε, για να ξεκινήσει κάτι καινούργιο. Δηλαδή, οτιδήποτε έμπαινε μέσα στα γρανάζια του συστήματος και γινότανε γνωστό κι αποκτούσε ακολούθους αμέσως το παρατούσε μαζί με τα άτομα που το είχε κάνει, για να προχωρήσει πάλι σε κάτι καινούργιο. Βαριότανε. Βαριότανε το καθιερωμένο. Αυτό που τον ενδιέφερε ήταν το καινούργιο.

- Τα προδικτατορικά έντυπα του Λεωνίδα έχουν ομοιότητες με τα μεταπολιτευτικά ή διαφοροποιούνται κάπου;

-Αλέξης Χρηστάκης: Σίγουρα όλα τα έντυπα που έβγαζε από τα καλλιτεχνικά, δηλαδή *Κούρος*, *Panderma* μέχρι και το *Ιδεοδρόμιο* συσχετιζόνταν μεταξύ τους. Δεν ήταν άσχετο ούτε το περιεχόμενο ούτε το υλικό το οποίο χρησιμοποιούσε.

- Διαβάζοντας το *Ιδεοδρόμιο* αντιλαμβάνεται κανείς την ενασχόληση του ίδιου του Λεωνίδα αλλά και των συνεργατών του με μια πληθώρα νεανικών θεμάτων. Μεγάλο μέρος της ύλης του, σε όλα τα τεύχη, αφορά μαθητικά και φοιτητικά ζητήματα, φεμινιστικά θέματα και ζητήματα κουλτούρας της νεολαίας μέσα από την αρθρογραφία για τη ροκ και την πανκ μουσική. Ποια ήταν η συμμετοχή της νεολαίας στο περιοδικό; Θα λέγαμε ότι το μεγαλύτερο μέρος των συντελεστών του ήταν νέοι άνθρωποι;

- Αλέξης Χρηστάκης: Όλοι ήταν πολύ νέοι, πολύ νεότεροι απ' αυτόν και πάντα υπήρχε νέος κόσμος, νέα παιδιά τα οποία βοηθούσανε κι έτσι γινόντουσαν και τα έντυπα. Το *Ιδεοδρόμιο* ήταν όλο αυτοσχέδιο. Παίρναμε τα φύλλα από το τυπογραφείο, τα συνθέταμε, τα διπλώναμε, τα διανέμαμε μόνοι μας και όλο αυτό γινόταν χωρίς χρήματα και μόνο με τη βοήθεια νέων ανθρώπων που ενδιαφερόντουσαν για τα περιεχόμενα και ήταν όλα χύμα σ' ένα τελείως ελευθεριακό πνεύμα, το οποίο δεν είχε καμία σχέση με αρχηγούς, με υπαρχηγούς, με πολιτικές

γραμμές ή και ακόμα με νοητικές γραμμές. Ο καθένας έκανε ό,τι ήθελε. Έτσι κι αλλιώς ο Χρηστάκης ήταν ο θεωρητικός και πρακτικός της μαλακίας.

-Κώστας: Ναι, αλλά όλα είναι σε συνάρτηση με την πολιτική κατάσταση, γιατί δέχτηκε διώξεις, φυλακίστηκε κλπ. για τα έντυπα...

-Αλέξης Χρηστάκης: Αυτό είναι ένα άλλο κομμάτι...

-Κώστας: Δηλαδή, κάθε περίοδος έχει να κάνει ακριβώς με την κατάσταση της εποχής. Αλλιώς ήταν το '79, αλλιώς το '81, αλλιώς το '85.

-Αλέξης Χρηστάκης: Κάθε αντικείμενο και κάθε τι που ασχολιόταν είχε να κάνει με τα τρέχοντα δεδομένα της εποχής. Για παράδειγμα, όταν είχε βγάλει το *Ιδεοδρόμιο* «περί καταλήψεων και εγκαταλείψεων» το είχε βγάλει επειδή είχαν γίνει πριν κάποιους μήνες οι πρώτες καταλήψεις στην Ολλανδία κι έγραψε και τον νομικό και τον πρακτικό τρόπο που κάνανε καταλήψεις στην Ολλανδία. Μετά από ένα – δυο μήνες, δεν θυμάμαι πότε βγήκε το έντυπο, έγιναν οι πρώτες κι απ' τις τελευταίες καταλήψεις στα Εξάρχεια και η αστυνομία τον πήρε για ηθικό αυτουργό των καταλήψεων, γιατί λέει διαβάσανε οι νέοι το έντυπο και είδανε πώς θα κάνουν την κατάληψη και την κάνανε. Οπότε, εσύ είσαι ηθικός αυτουργός για τις καταλήψεις.

- Για την εποχή που το *Ιδεοδρόμιο* αναφερόταν σε αυτά τα θέματα, έχω την εντύπωση ότι στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένα, ως αντιλήψεις, κουλτούρα και πρακτικές. Ειδικά στην αρχή της Μεταπολίτευσης διάφορες από τις μορφές κινημάτων που συναντάμε στο περιοδικό δεν πρέπει να ήταν καν γνωστές στην ελληνική κοινωνία ή νεολαία.

-Αλέξης Χρηστάκης: Όχι, αυτά δεν ήταν καθόλου διαδεδομένα, γιατί τότε, όπως και τώρα –μη νομίζεις ότι έχουν αλλάξει πολλά πράγματα– οι περισσότεροι ασχολούνται με την mainstream πληροφόρηση.

- Εννοώ και στο ίδιο το κίνημα.

-Αλέξης Χρηστάκης: Κοίταξε, πάντα απ' ό,τι θυμάμαι είχε ένα ποσοστό γύρω στους τρεις το πολύ πέντε χιλιάδες ανθρώπους, που ήταν αυτοί οι οποίοι διαβάζανε τα *Ιδεοδρόμια* και αυτός ο αριθμός ανθρώπων είναι σχεδόν ο ίδιος και μέχρι σήμερα. Είναι συγκεκριμένη η τρέλα που πρέπει να έχει κάποιος για να του αρέσει αυτού του τύπου η πληροφόρηση και να ασχολείται μ' όλα αυτά. Αλλιώς, όταν είναι κάποιος μέσα στα mainstream, αυτά που ανέφερε ο γέρος μου ήταν αλήθειες που δεν θα 'θελαν να ξέρουνε. Οπότε, δεν ασχολούνται. Ήταν συγκεκριμένοι άνθρωποι οι οποίοι

ταιριάζανε και τους προσέλκυε αυτό το υλικό της αλήθειας και της αντιεξουσιαστικής δράσης, της ελευθερίας του πνεύματος. Δεν είναι για όλους αυτό.

- Σε ποιο κόσμο είχε δηλαδή απήχηση το *Ιδεοδρόμιο*;

-Αλέξης Χρηστάκης: Τα Εξάρχεια ήτανε τότε μονόδρομος. Όποιος ήθελε να δει κάτι περίεργο έπρεπε να κατέβει στα Εξάρχεια, γιατί δεν μπορούσε να το βρει κάπου αλλού. Ίσως πριν υπήρχανε κάποια άτομα στο Πίκολο, στο Κολωνάκι που μαζευόντουσαν ή στη στοά Φέξη, αλλά κάποια στιγμή αυτοί οι χώροι χαλάσανε ή εκφυλίστηκαν και οι πιο πολλοί διανοούμενοι μαζεύτηκαν στα Εξάρχεια. Τότε τα Εξάρχεια ήτανε κάτι. Δηλαδή, από την άποψη ότι για να βρει κάποιος κάποια άτομα, που να σκέφτονται μ' αυτό τον τρόπο, τον αντιεξουσιαστικό, έπρεπε να κατέβει εκεί. Δεν θα μπορούσε να τα βρει πουθενά αλλού. Κι ήτανε συγκεκριμένα άτομα αυτοί που κρατάγανε τον «χώρο», μαζί με τον πατέρα μου, ο οποίος δεν ήθελε με καμία περίπτωση να είναι αρχηγός του «χώρου», αλλά είχε το σεβασμό του παλαιότερου, που κράτησε πάρα πολλά χρόνια, γι' αυτό και όλοι τον σεβόντουσαν, παρόλο ότι μπορεί να τους έβριζε ή να είχανε τσακωθεί για οποιοδήποτε λόγο. Παρόλα αυτά, όλοι τον σεβόντουσαν. Γενικά μ' αυτό τον τρόπο που έβλεπε τα πράγματα και έκανε τις κινήσεις του έφτιαξε μία γενικότερη γραμμή για το τι μπορεί να σημαίνει αντιεξουσιαστής, τι μπορεί να σημαίνει αδέσμευτος, τι μπορεί να σημαίνει έξω από τα γρανάζια του συστήματος ή κάτι τέτοιο.

- Ο Λεωνίδας και το *Ιδεοδρόμιο* έχουν κάποια ιδεολογία;

-Κώστας: Για μένα η ιδεολογία είναι ό,τι υπόκειται στην έννοια του underground. Όλα αυτά είναι μέσα. Και ο Λεωνίδας έλεγε μεταγενέστερα: «Αντισταθείτε. Και σε μένα ακόμα, που σας λέω αυτά». Σχετικά με το θέμα της αμφισβήτησης που λέγαμε πριν.

-Νίκος: Δεν νομίζω ότι υφίσταται ιδεολογία. Δεν υπάρχει. Άλλο πράγμα η ιδεολογία και άλλο πράγμα να έχεις επιρροές ας πούμε από την αντικουλτούρα, γιατί εκεί ήτανε πιστεύω ο Χρηστάκης, στην αντικουλτούρα. Η αντικουλτούρα δεν είναι ιδεολογία. Η αντικουλτούρα έχει πολλαπλές πηγές: από το μυστικισμό μέχρι όπου μπορείς να φανταστείς.

-Αλέξης Χρηστάκης: Η μόνη ιδεολογία που θα μπορούσες να διακρίνεις στον πατέρα μου και στο *Ιδεοδρόμιο* είναι η ελυθεριακή σκέψη. Το ότι σκέφτεσαι εσύ έτσι κι εγώ διαφορετικά, αυτό είναι κάτι πραγματικό και κάτι που πρέπει να 'ναι έτσι, γιατί δεν είμαστε κλώνοι. Εσύ πρέπει να σκέφτεσαι με τον δικό σου τρόπο κι εγώ με

τον δικό μου. Το ζήτημα είναι ότι η ιδεολογία που προωθούσε ήταν ότι ο καθένας έχει το δικαίωμα να σκέφτεται όπως γουστάρει, για να το πούμε απλά. Το αν εγώ διαφωνώ ή συμφωνώ μαζί σου είναι δευτερεύον, γιατί αφού σε ικανοποιεί εσένα έτσι, αυτό μου φτάνει. Και μπορείς να το λες και να το εκφράζεις και να είσαι έτσι όπως είσαι. Αυτή ήταν η ιδεολογία, αν θα μπορούσαμε να βάλουμε κάποια ιδεολογία της ελευθεριακής σκέψης και της ατομικότητας και ότι ο καθένας έχει τον δικό του τρόπο να κάνει τα πράγματα και αυτό είναι. Τώρα, αν έβλεπε ότι ο τρόπος κάποιου ήταν επηρεασμένος από κάποια πρότυπα, τότε μπορεί να μην το άφηνε να εκδοθεί στο περιοδικό του. Δηλαδή, δεν θα μπορούσε κάποιος να βάλει τις σκέψεις κάποιου άλλου στο *Ιδεοδρόμιο*. Έπρεπε οι σκέψεις να ήτανε δικές του· να είχε την αυθεντικότητα να σκέφτεται μόνος του και όχι να αναμασά σκέψεις και πράξεις άλλων. Αυτό ήταν το πιο σημαντικό. Απ' τη στιγμή που σκέφτεσαι μόνος σου, ήσουν δεκτός απ' την ιδεολογία του Ιδεοδρομίου και των εντύπων του. Αυτή ήταν η βασική γραμμή: το να μην είσαι καπελωμένος από κάποιον άλλον. Όχι καπελωμένος μόνο πρακτικά αλλά και νοητικά.

- Επομένως, θα λέγαμε ότι το *Ιδεοδρόμιο* κατατάσσεται κάπου; Θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε με μια ή έστω με λίγες λέξεις;

-Αλέξης Χρηστάκης: Δεν νομίζω ότι έχουνε βγει άλλα τέτοια έντυπα. Γιατί αυτός ο τύπος εντύπου ή ο τρόπος προσέγγισης των πραγμάτων καταρχήν δεν είναι εμπορικός· που σημαίνει ότι δεν μπορεί να σταθεί. Τώρα αν καπελώνεται από κάποιο ίδρυμα αμέσως έχει χάσει την αυθεντικότητά του. Γιατί εγώ μπορεί να είμαι αυτός που κάνει αυτά, αλλά καπελώνομαι από το ίδρυμα Γουλανδρή ξέρω 'γω ή οποιοδήποτε, οπότε αναιρώ αυτό που κάνω· η ελευθεριακή μου σκέψη δεν είναι ελευθεριακή. Δεν νομίζω ότι υπήρχε κάτι παρόμοιο ούτε μπορεί να γίνει κάτι παρόμοιο. Αυτός που θα έκανε κάτι τέτοιο, θα έπρεπε να είναι πολύ παραδομένος στις θέσεις του και στην τρέλα που έχει μέσα στο κεφάλι του και στην ελευθερία, για να μπορεί να κάνει κάτι τέτοιο, ώστε να αφήνει όλους που είναι αληθινοί. Η αλήθεια είναι κάτι που διώκεται και κάτι που δεν μπαίνει σε κατηγορίες.

- Ίσως η λέξη “αδέσμευτο” να είναι η λέξη κλειδί, η οποία υπάρχει στον υπότιτλο του *Ιδεοδρόμιου*. Θα ήθελα να μου πεις πώς μπορεί ο Λεωνίδας να εν-νοούσε ακριβώς αυτή τη λέξη και πώς την αντιλαμβάνεσαι εσύ. Αδέσμευτο δηλαδή από τι;

-Αλέξης Χρηστάκης: Αδέσμευτο απ' όλες τις απόψεις. Άμα είσαι αδέσμευτος είσαι αδέσμευτος σε όλα. Δεν μπορεί να είσαι δεσμευμένος σε ένα και να είσαι αδέσμευτος σε κάτι άλλο. Το να έρχομαι εδώ που καθόμαστε και να δουλεύω σε τράπεζα και μετά στις ελεύθερες μου ώρες να έρχομαι εδώ, δεν θα μπορούσε να το κάνει κάποιος. Γιατί αν κάποιος δουλεύει σε μια τράπεζα και είναι υποχρεωμένος να κάνει όλα αυτά που είναι υποχρεωμένος να κάνει κάποιος υπάλληλος τραπεζής και μετά ερχόταν εδώ θα φρενιάρει. Δηλαδή, θα πάθαινε ψυχολογικά προβλήματα. Δεν θα μπορούσε να το κάνει. Δηλαδή, όταν κάποιος είναι αντισυμβατικός είναι αντισυμβατικός σ' όλο του το είναι. Δεν μπορεί στο ένα μέρος να είναι αντισυμβατικός και στο άλλο να μην είναι. Εντάξει, σίγουρα όλοι κάνουμε κάποιες υποχωρήσεις, για να μπορούμε να προσαρμοστούμε στην κοινωνία, αλλά είναι οι ελάχιστες δυνατές που είμαστε υποχρεωμένοι να κάνουμε και να 'χουμε πάντα αυτή την τρέλα μεσ' στο κεφάλι μας, ότι δηλαδή θα σκέφτομαι μόνος μου, θα κάνω αυτό που λέει η καρδιά μου και δεν θα ακολουθώ κανένα σύστημα, καμία ιδεολογία, κανείς δεν μπορεί να με αγκιστρώσει από τη μύτη και να με τραβάει σύμφωνα με την ιδεολογία του.

-Νίκος: Και η ιδεολογία είναι μια δέσμευση. Μη νομίζεις...

-Αλέξης: Ορίστε, να! Εδώ ο άνθρωπος είναι δάσκαλος πολεμικών τεχνών. Παρόλα αυτά δεν έχει κάποιο δάσκαλο πάνω από το κεφάλι του που να του λέει τι να κάνει. Έχει σεβαστεί τους δασκάλους, έχει μάθει αυτά που ήταν να του πούνε και τώρα διδάσκει αυτό που είναι ο ίδιος. Δεν είναι υπό κάποιου δασκάλου ή κάποιου γιόγκι του συστήματος. Είναι ελεύθερος να σκέφτεται όπως θέλει και διδάσκει έτσι και τους μαθητές του με αυτό τον τρόπο.

- Ποια η αλληλεπίδραση των προσεγγίσεων του *Ιδεοδρόμιου* με το αναγνωστικό κοινό;

-Αλέξης Χρηστάκης: Αυτά δεν τα ξέρω, γιατί τότε ήμουν πολύ μικρός. Σίγουρα όλα αυτά συζητιόντουσαν και ο τρόπος που έβγαζε τα θέματά του ήταν ότι κοιτάζε πάντα τι ενδιαφέρει τον κόσμο ή τι βρίσκεται στο σφυγμό της κάθε εποχής και έτσι είχε πολλές θεματικές ενότητες, οι οποίες αποφάσιζε, ανάλογα με το πώς οσφριζόταν την τρέχουσα πολιτιστική κατάσταση, να τις εκδώσει στα περιοδικά του. Τώρα, τι απήχηση είχαν αυτά...πρέπει να είχαν μεγάλη απήχηση, γιατί όλα τα Εξάρχεια το διαβάζανε και από τους πρώτους του αναγνώστες καταρχήν ήταν η ασφάλεια Αθηνών, η οποία έπαιρνε όλα τα τεύχη, για να ξέρει τι ακριβώς έχουν στο μυαλό τους οι αναρχικοί και οι αντιεξουσιαστές των Εξαρχείων. Δεν υπήρχε ένα σύστημα στο οποίο βασιζόταν επάνω, για να βγάζει το οτιδήποτε. Όλα γινόντουσαν σύμφωνα με

την τρέχουσα διάθεση και το πώς ήταν η τρέχουσα πολιτική ιδεολογία. Δεν υπήρχε δηλαδή κάτι το οποίο να είναι προκαθορισμένο. Πολλά τεύχη δεν βγαίνανε. Σε πολλά τεύχη δεν είχε λεφτά να βγάλει και το πήδαγε το τεύχος κι έβγαζε το επόμενο, σε κάποια τεύχη έγραφε σημαντικές πληροφορίες για κάτι στο επόμενο τεύχος και πήγαινε η ασφάλεια να βρει το επόμενο τεύχος, να βρει τις σημαντικές πληροφορίες και το τεύχος δεν υπήρχε, γιατί είχε βγει το επόμενο νούμερο και δεν μπορούσαν να βρουν τίποτα και προσπαθούσαν να βρουν κάτι το οποίο δεν υπήρχε. Δηλαδή έκανε διάφορα χουνέρια.

- Ωστόσο, υπάρχει μια συνέπεια στην έκδοση του *Ιδεοδρόμιου*. Μπορεί να υπήρξαν αρκετές παύσεις της έκδοσής του μέσα στο χρόνο, αλλά ήταν ένα περιοδικό στη μεγαλύτερη του διάρκεια δεκαπενθήμερο, το οποίο εκδιδόταν σταθερά για πολλά χρόνια.

-Αλέξης Χρηστάκης: Αυτό που βλέπεις εσύ ως σταθερότητα και μάλιστα ναι, το βλέπουν πολλοί, γιατί ήταν από τους πρώτους και για πολλά χρόνια ήταν κυρίαρχος από τον χώρο ας πούμε, δεν ήτανε κάτι το οποίο ήταν δομημένο ή οργανωμένο· ήταν καθημερινό σχήμα που φτιαχνότανε από τη δική του πρόθεση και από τη δική του τρέλα να κάνει αυτό που γουστάρει· τίποτα παραπάνω. Σε είδε εσένα σε συμπάθησε, ας πούμε, μετά χαθήκατε, πάμε για άλλον. Κι έτσι ερχόντουσαν άνθρωποι, μαθαίνανε, βρίσκανε το δικό τους δρόμο και φεύγανε, προχώραγαν αλλού. Δεν υπήρχε δηλαδή κάτι το οποίο να δεσμεύει τους συνεργάτες κλπ. Η μόνη δέσμευση ήτανε να σκέφτεται κάποιος μόνος του και να μην είναι καπελωμένος από άλλες ιδεολογίες, από εξουσίες, από στερεότυπα, από πεποιθήσεις, από οτιδήποτε. Αυτό ήταν το όλο σκεπτικό. Κάποιοι απ' αυτούς που τον γνωρίζανε είχανε οδηγηθεί στην αυτοκτονία απ' αυτό. Δηλαδή, έπεφτε βαρύ στους ανθρώπους. Όλη αυτή η αλήθεια και ο τρόπος που την έκφραζε ήτανε πολύ βαριά για τους ανθρώπους. Να πας σε κάποιον και να βρει ποια είναι τα ελαττώματά σου ή να βρει από πού χάνεις ή να βρει τις πεποιθήσεις σου και να αρχίσει να στις ρίχνει στη μούρη, δεν είναι κάτι που το αντέχουνε πολλοί αυτό. Έχεις δει το Summerhill; Άμα το δεις, θα καταλάβεις τον τρόπο με τον οποίο μπορείς να προχωρήσεις μέσα σ' αυτό τον τρόπο σκέψης. Δηλαδή, θα καταλάβεις την πραγματική ανάγκη του ανθρώπου να εκφραστεί με τον δικό του τρόπο. Φτάνουνε σ' ένα σημείο, ώστε να μπορούν να συνεργάζονται μεταξύ τους οι άνθρωποι, χωρίς να είναι όμως κάτω από κάποια στερεότυπα του τρόπου προσέγγισης των πραγμάτων. Αυτό δηλαδή που έχει να κάνει με το εκπαιδευτικό σύστημα, με τις νόρμες που θέλει να βγάλει και με την εξομοίωση που θέλει να κάνει

σε όλους τους ανθρώπους. Αυτό προχωράει και στην κοινωνία μετά· προέκταση του εκπαιδευτικού συστήματος είναι η κοινωνία, που θέλει να ξεχωρίζει σε κατηγορίες τους ανθρώπους, να τους εκλογικεύει και να τους βάζει να κάνουν συγκεκριμένα πράγματα. Όλος αυτός ο χώρος έχει να κάνει με μια κλειστή κοινωνία, όπου ο καθένας μπορεί να σταθεί σαν ξεχωριστό ανθρώπινο ον, με τη δική του μοναδική σκέψη και τον μοναδικό τρόπο προσέγγισης των πραγμάτων. Συμβαδίζουν οι τρόποι μας και είμαστε ο ένας μαζί με τον άλλο. Μόλις κάτι δεν πάει καλά, χανόμαστε. Είναι πολύ απλό και χωρίς καμία παρεξήγηση. Δεν υπάρχει κάτι που να καταδικάζει ή να κατηγορεί κάποιον. Η μόνη κατηγορία που έβγαζε ήταν σ' αυτούς που ήταν δέθεν. Δηλαδή, που άλλο λέγανε, λέγανε, για παράδειγμα, είμαι αντιεξουσιαστής, είμαι αναρχικός κλπ. και από την άλλη όμως μ' αρέσουνε κι οι βολές του συστήματος. Αυτό ήταν το μόνο το οποίο του χτύπαγε κόκκινο. Να μην είσαι αυτός που δείχνεις ότι είσαι, ενώ είσαι κάτι άλλο στην πραγματικότητα.

- Το περιοδικό συνδέεται κάπως με τις ευρύτερες ζυμώσεις των Εξαρχείων της εποχής; Για παράδειγμα μου έρχονται στο μυαλό οι διάφορες πολιτικές δράσεις και οι καταλήψεις του '79-'80.

-Αλέξης Χρηστάκης: Οι καταλήψεις ήταν ολοφάνερο ότι ήταν αυτό. Αλλά όχι ότι δεν θα γινόντουσαν αν δεν έβγαζε ο πατέρας μου το *Ιδεοδρόμιο*. Από την άλλη επειδή ήταν το κλίμα της εποχής αυτό, ο γέρος μου μυρίστηκε ποιο είναι αυτό που τρέχει αυτή τη στιγμή ιδεολογικά και πρακτικά, ποια είναι η επόμενη κίνηση και μπήκε κι αυτός μέσα για να βοηθήσει αυτή την εξέλιξη. Μ' αυτό τον τρόπο μπορείς να πεις, δηλαδή, ότι βοηθούσε ή ότι επηρέαζε. Ενίσχυε αυτό που ήδη υπήρχε. Γιατί κι αυτός έπαιρνε απ' αυτό που ήδη υπήρχε. Δεν αυθαιρετούσε ποτέ σχετικά με το τι θα εκδώσει. Έβγαζε τα θέματα που μυριζόταν ότι ήταν επίκαιρα, τη στιγμή που έπρεπε να βγούνε. Δηλαδή, συμβάδιζε και συνδημιουργούσε το κλίμα της εποχής και τις επόμενες κινήσεις του χώρου.

- Θυμάσαι το κλίμα εκείνης της εποχής; Πώς το βίωσες;

-Αλέξης Χρηστάκης: Κοίταξε, εγώ τα έζησα πολύ μικρός αυτά και ως δευτερεύωνας πούμε· όχι ως πρώτος μέσα στα πράγματα. Αλλά αυτό που θυμάμαι και περισσότερο από τις αφηγήσεις των ανθρώπων που τα έζησαν με τον πατέρα μου και τους φίλους του ήταν ότι όλο αυτό το πράγμα είχε την υφή της αντιγραφής της γενιάς των beat. Το ίδιο που κάνανε οι beat στην Αμερική, αμφισβητώντας το τότε υπάρχον σύστημα και κάνανε διάφορα τρελά, αυτό ήρθε κι εδώ. Το ζήτημα είναι ότι εδώ ήταν

πολύ μεγαλύτερη η καταπίεση των ανθρώπων η ψυχολογική και από πλευράς αρχών και ξαφνικά κάποιοι από εκεί που ήταν εντελώς καταπιεσμένοι, βρέθηκαν εντελώς ελεύθεροι, εδώ στα Εξάρχεια. Κι αυτό είχε, θα μπορούσαμε να πούμε, κάποια αρνητικά ότι οι άνθρωποι ξεφεύγανε τελείως. Μερικοί δηλαδή φτάσανε να είναι τελείως χύμα, να κάνει άσχημα ο ένας στον άλλον, προφασιζόμενοι την ιδέα της ελευθερίας και το “κάνω ό,τι θέλω και δεν με καταπιέζει κανείς”. Δηλαδή, φτάσανε από την υπέρτατη καταπίεση στην υπέρτατη ελευθερία. Οπότε, ο καθένας εκφραζότανε μ’ αυτό που ήτανε. Το αποτέλεσμα ήταν να έχουνε κάποιες διαφορές μεταξύ τους, να τσακώνονται και να υπάρχουν προβλήματα πρακτικά πλέον. Αλλά αυτό ήταν όλο η έκφραση της καταπίεσης που φάγαμε όλοι ως ελληνοχριστιανοί στη χούντα και μετά ξαφνικά βρεθήκαμε να είμαστε ελεύθεροι. Διαχωρίστηκε βέβαια μετά το ’80 η κατάσταση, όταν μπήκανε κι οι περισσότεροι, ανοίχτηκαν τα πολιτικά κόμματα και έγιναν και καλά πιο ελευθεριακοί και πιο ανεκτικοί οι κυβερνώντες. Το status quo δηλαδή μπόρεσε να περικλείσει περισσότερα πράγματα απ’ όσα ήτανε πιο πριν και κάπου εκεί άρχισε να χάνεται κι η αυθεντικότητα αυτής της κατάστασης. Αλλά οι άνθρωποι τότε ήτανε πολύ πιο αυθεντικοί και το κλίμα είχε μία σοβαρότητα και ήτανε πολύ πιο αισιόδοξοι απ’ ότι αργότερα, όταν τα πράγματα μπλεχτήκανε. Εντάξει, εγώ θυμάμαι ότι οι περισσότεροι φίλοι του πατέρα μου από τη χούντα και αργότερα μπορεί να δουλεύανε στο Ριζοσπάστη ή στην Αυγή και το βράδυ, επειδή δεν πληρωνόντουσαν, πηγαίναν και δουλεύανε στη Βραδινή και στις δεξιές εφημερίδες, για να ζήσουνε. Και ήταν οι ίδιοι άνθρωποι που δούλευαν και στις αριστερές και στις δεξιές εφημερίδες. Το αποτέλεσμα είναι αυτό που ζούμε σήμερα. Με λίγα λόγια, ή θα είσαι αντιεξουσιαστής ή θα είσαι με τις εξουσίες. Τώρα με ποια εξουσία είσαι, με τους κόκκινους, τους πράσινους ή τους μπλε, για τον γέρο μου ήτανε το ίδιο πράγμα· είσαι δεσμευμένος· δεν έχει διαφορά αν είσαι αριστερός ή δεξιός. Το ίδιο ζόρι τραβάει ο καθένας και είναι υποχρεωμένος να ενστερνιστεί κάποιες απόψεις, οι οποίες δεν είναι δικές του. Όποιος σκεφτόταν μόνος του ήταν αποδεκτός από τον γέρο μου. Άλλο το αν συμφωνούσαν ή διαφωνούσαν.

- Ας πάμε στο πρακτικό κομμάτι. Πώς εκδιδόταν το *Ιδεοδρόμιο*;

-Αλέξης Χρηστάκης: Ο μόνος τρόπος που μπορώ να σου πω ότι εκδιδόταν ήτανε μαγικός. Δεν υπήρχε κάποιος άλλος. Ξεκίναγε σηκώνοντας το πόδι στο άγνωστο και πάντα βρισκότανε κάποιος τρόπος, σχεδόν πάντα, για να βρεθούνε τα λεφτά, ώστε να εκδοθεί το τεύχος. Πολλές φορές ξεκίναγε χωρίς καθόλου χρήματα. Οπότε, υπήρχαν εντελώς πενιχρά μέσα και κάπως επειδή κινιότανε στο χώρο και είχε πολλούς φίλους,

κάπως κατάφερνε να εκδώσει το τεύχος. Αυτή είναι η μόνη αλήθεια για το πώς εκδιδόντουσαν όλα αυτά. Δεν υπήρχε κανένα κεφάλαιο, δεν υπήρχε κανένας χορηγός, δεν υπήρχε τίποτα. Χορηγός θα μπορούσε να ήσουν εσύ κι εγώ ας πούμε, που δώσαμε από ένα κατοστάρικο, για να αγοράσει χαρτί και να καταφέρει να εκδώσει το τεύχος. Αυτός ήταν ο τρόπος με τον οποίο βγαίνουν όλα αυτά. Δεν υπήρχε καμία οργάνωση και παρά τη σταθερότητα των εντύπων, που βγαίνανε τόσα χρόνια, δεν υπήρχε καμία οργάνωση, καμία πρόβλεψη για το τι θα γίνει μετά. Όλα γινόντουσαν μαγικά και γινόντουσαν έτσι, γιατί έτσι το ήθελε, γιατί αυτή ήταν η τρέλα του ας πούμε. Αυτό είχε στο μυαλό του όλη μέρα κι αυτό γινόταν, επειδή ήταν έτσι στο μυαλό του.

- Έχω ακούσει για το περίφημο “γραφειόσπιτο”. Θα ήθελες να μου πεις κάτι για αυτό;

-Αλέξης Χρηστάκης: Ναι! Πάντα είχε γραφειόσπιτα, τα οποία άλλαζε συχνά, γιατί δεν είχε λεφτά να πληρώσει τα νοίκια.

- Το γεγονός αυτό πόσο επηρέαζε την έκδοση του περιοδικού;

-Αλέξης Χρηστάκης: Όλα επηρεάζοντουσαν, αλλά είχε σαν προτεραιότητα την έκδοση του περιοδικού και όλα τα άλλα ήταν δευτερεύοντα. Για αυτό έβγαινε και το περιοδικό.

- Άρα, ο Λεωνίδας Χρηστάκης και το *Ιδεοδρόμιο* είχαν απόλυτη ταύτιση μεταξύ τους.

-Αλέξης Χρηστάκης: Απόλυτη ταύτιση. Ήταν η βασική του προτεραιότητα και αυτό που τον ενδιέφερε· να διαδώσει τις ελευθεριακές ιδέες. Νοίκιαζε ενιαίους χώρους, καταστήματα, τους οποίους χώριζε σε δωμάτια μ’ αυτοσχέδιες βιβλιοθήκες, οι οποίες φτιάχνανε τα δωμάτια του σπιτιού και το γραφείο του, που το έλεγε γραφειόσπιτο. Σ’ αυτό ζούσε, σ’ αυτό έμενε, σ’ αυτό κοιμότανε.

- Θα έλεγες ότι ο τρόπος δημιουργίας κάθε τεύχους του *Ιδεοδρόμιου* ήταν κομμάτι μιας ευρύτερης συλλογικής ζωής των συντελεστών του; Μιας κοινοβιακής ζωής ίσως;

-Αλέξης Χρηστάκης: Κοίταξε, κοινοβιακό δεν μπορούμε να το πούμε ακριβώς, γιατί κοινοβιακός σημαίνει ότι κάποιοι μένουνε στον ίδιο χώρο μέρα νύχτα, αλλά ότι γινότανε με πολλούς ανθρώπους μαζί αυτό είναι αλήθεια, γιατί υπήρχανε πάντα κάποιοι νέοι άνθρωποι που τους ενδιέφερε αυτός ο τρόπος σκέψης, αυτό να είναι χύμα, να μην έχουν αρχηγό, να γουστάρουνε να είναι κάπου γιατί απλά γουστάρουνε

κι έτσι υπήρχανε συνέχεια νέοι άνθρωποι, οι οποίοι βοηθούσανε στο περιοδικό είτε κουβαλώντας είτε διανέμοντας είτε φτιάχνοντας, σελιδοποιώντας, κάνοντας μεταφράσεις, τα πάντα. Ο καθένας έκανε ό,τι μπορούσε, όπου μπορούσε να βοηθήσει. Αυτός είναι ένας τρόπος...πόσοι είμαστε εδώ, βάζουμε ένα πρότζεκτ, ας πούμε, κι ο καθένας κάνει αυτό που γνωρίζει καλύτερα και μπορεί να βοηθήσει, χωρίς να έχει καμιά σκοπιμότητα, χωρίς να ξέρει ότι θα πληρωθεί. Έτσι απλώς για την τρέλα να κάνουμε αυτό που γουστάρουμε να κάνουμε.

- Έχω πάρει ήδη την απάντηση σε αυτό το ερώτημα, αλλά θα ήθελα να αναφερθούμε περισσότερο σε αυτό, γιατί νομίζω ότι είναι ένα απ' τα σημαντικά κομμάτια της προσωπικότητας του Λεωνίδα. Ποια η σχέση του ίδιου και του περιοδικού με τη νεολαία της εποχής;

-Αλέξης Χρηστάκης: Ποια νεολαία; Όλοι του οι φίλοι ήταν πιτσιρικάδες που τους έριχνε 30-40 χρόνια· συνομήλικοί μου ή λίγο μεγαλύτεροι. Είχε πάρα πολύ καλές σχέσεις μ' όλες τις ηλικίες. Αλλά σου λέω, αυτό που ήταν το πιο βασικό δεν ήταν θέμα ηλικίας· ήτανε θέμα ότι ο άλλος να νιώθει τη δική του ελευθερία και να του αρέσει να σκέφτεται μόνος του και να κάνει μόνος του πράγματα. Αυτό ήτανε το βασικό που ήθελε. Δεν υπήρχε κάτι άλλο.

- Εκείνη την εποχή υπάρχει μια εμφάνιση πληθώρας underground/εναλλακτικών εντύπων, όπου αποτυπώνονται θέματα και ανησυχίες ανθρώπων, τις οποίες δεν συναντά κανείς σε άλλα πολιτικά και πολιτιστικά έντυπα της περιόδου, αυτά που θα λέγαμε mainstream...

-Αλέξης Χρηστάκης: Μπορώ να σου πω ότι οι περισσότεροι απ' αυτούς ήτανε φίλοι του κι είχανε συνεργαστεί οι πιο πολλοί απ' αυτούς· και σίγουρα όλοι όσοι ήταν αληθινοί παραμένανε φίλοι του. Δεν ήτανε κάποιος που να είχε κάποια κόντρα μαζί του ή μπορεί να υπήρχανε κόντρες σε διάφορα σημεία, αλλά αυτό δεν είχε σημασία, γιατί τους ήξερε όλους. Ήξερε τους πάντες που ασχολιόντουσαν μ' αυτό το πράγμα.

- Πώς ερμηνεύεται όμως η ανάδυση των συγκεκριμένων εντύπων εκείνη την εποχή; Ήταν κάτι αναπόφευκτο που θα εμφανιζόταν λόγω της συγκυρίας ή μήπως δίχως τη συμμετοχή και τη συνδρομή ανθρώπων όπως ο Λεωνίδας Χρηστάκης ήταν αδύνατη η δημιουργία αυτού του φαινομένου;

-Αλέξης Χρηστάκης: Δεν μπορώ να σου απαντήσω ακριβώς σ' αυτό. Το μόνο που μπορώ να σου πω είναι ότι σίγουρα όποιος ήθελε να κάνει κάτι αντίστοιχο στην Αθήνα τότε, πήγαινε στον γέρο μου κι ο γέρος μου τον βοηθούσε να το κάνει. Αυτό

είναι το μόνο σίγουρο. Δεν έλεγε όχι σε κάποιον, που ήθελε να φτιάξει κάτι δικό του ή κάτι παρόμοιο με το *Ιδεοδρόμιο* ή να ασχοληθεί με τον αντιεξουσιαστικό χώρο. Τους βοηθούσε όλους και όλοι ήτανε σε κάποιο σημείο συνεργάτες του, θα μπορούσε να πει κάποιος.

- Το στοιχείο της κριτικής τόσο των συντελεστών του *Ιδεοδρόμιου* όσο και του Λεωνίδα, μέσα από την αρθρογραφία τους σε αυτό απέναντι σε διάφορους τομείς της καθημερινής ζωής, όπως στην πολιτική, σε διάφορες μορφές κουλτούρας κλπ. είναι κάτι που διακρίνεται έντονα στο περιοδικό. Άλλωστε αυτό έχει γίνει κατανοητό και από τη μέχρι τώρα κουβέντα μας. Η κριτική αυτή χαρακτήριζε την καθημερινότητα του Λεωνίδα Χρηστάκη; Ήταν, ας πούμε, μέρος του τρόπου με τον οποίο έβλεπε τα πράγματα και εκτός του περιοδικού;

-Αλέξης Χρηστάκης: Την χαρακτήριζε και πάρα πολύ μάλιστα, γιατί οτιδήποτε είχε να κάνει με όσους έβλεπε και όσους αλληλεπιδρούσε ήτανε το πόσο η αλήθεια η νοητική που κουβαλάγανε μέσα τους αυτοί οι άνθρωποι συμβάδιζε και με την πρακτική τους. Ο γέρος μου, για παράδειγμα, παρότι είχε φίλους από τον αναρχικό χώρο, τους είχε κάνει σκληρή κριτική μέσα από ένα άρθρο του στο *Ιδεοδρόμιο*. Εκείνη τη μέρα που έβγαλε το περιοδικό, του τα 'χε σπάσει η ασφάλεια, γιατί τον ψάχνανε για κάποιον άλλο λόγο και την άλλη μέρα ήρθανε κι οι αναρχικοί και του τα σπάσανε κι αυτοί. Δηλαδή, δεν τον ενδιέφερε ποια είναι η ιδιότητα του άλλου ή το πώς φαίνεται. Τον ενδιέφερε ο άλλος να είναι συντονισμένος με τις απόψεις του· ή είσαι αναρχικός ή είσαι του συστήματος. Δεν μπορούσε να ήταν αλλιώς. Οπότε, αυτός ο διαχωρισμός πάντα έφερνε την κριτική και πάντα τον έκανε να έχει πολύ λιγότερους φίλους ή να έχει διασπαστεί με εκείνους που ήταν φίλοι του μέχρι χθες κάτι που ξεκινάει από το “βραβείο” του ιδρύματος Φορντ, που ήταν απωθημένο θα μπορούσε να πει κανείς.

- Μέχρι τώρα έχεις αναφέρει αρκετά τις λέξεις αντιεξουσιαστής και αναρχικός. Όπως λες, ο πατέρας σου ταυτιζόταν με αυτές τις έννοιες τόσο νοητικά όσο και πρακτικά. Ο τρόπος, λοιπόν, με τον οποίο αντιλαμβανόταν και πρέσβευε αυτές τις ιδέες και τις πρακτικές των εννοιών αυτών ο Λεωνίδας, είχε να κάνει με κάποιο συγκεκριμένο χώρο; Με λίγα λόγια, θεωρούσε ότι κάποιος μπορούσε να λέγεται αντιεξουσιαστής ή αναρχικός με τη συμμετοχή του σε κάποια συλλογικότητα αυτής της ιδεολογίας;

-Αλέξης Χρηστάκης: Όχι. Έχει να κάνει με ιδεολογία και πεποιθήσεις, οι οποίες είναι και πρακτικές· βγαίνουνε μέσα στην πράξη και μέσα στη ζωή, που αποδεικνύονται από τη ζωή που κάνεις. Για αυτό δεν μπορεί όλο αυτό ούτε να κατηγοριοποιηθεί. Είναι δύσκολο και να μιλάς για αυτό, να το βάλεις αυτό σε συγκεκριμένα μοτίβα και όρια· δεν οριοθετείται. Το μόνο του όριο είναι ότι είμαστε ελεύθεροι και αυτό που λέμε και κάνουμε αυτό είμαστε. Το αυτονόητο δηλαδή. Αυτό που όλοι παρακάμπτουν, γιατί θέλουν να φαίνονται κάτι άλλο απ' αυτό που είναι. Οτιδήποτε δηλαδή μη αληθινό έβγαινε στη φόρα κατευθείαν. Γι' αυτό έλεγε ότι είναι και θεωρητικός και πρακτικός της μαλακίας. Ας πούμε, πήγαινε στους πιτσιρικάδες φίλους του κάθε πρωί κι έλεγε «Σήμερα τράβηξα 25 μαλακίες». «Μα καλά», του λέει, «πώς 25; Εγώ δεν μπορώ να τραβήξω πάνω από 5». «Εγώ τράβηξα 25» του έλεγε. «Και μάλιστα», λέει, «το γαμήσι το έχω για να έχω εικόνα για τη μαλακία». Φαντάσου, δηλαδή, πόσο ήτανε θεωρητικός και πρακτικός της μαλακίας. Ήτανε πράξη-σκέψη μέσα σ' αυτό. Δεν προσποιούνταν. Δεν μπορούσε κανείς να του πει, δηλαδή, ότι «αυτό που λες είναι μαλακία, γιατί κάνεις κάτι άλλο». Ό,τι έλεγε, το έκανε. Δεν υπήρχε διαχωρισμός μεταξύ αυτών των δύο πραγμάτων. Και γι' αυτό επειδή όλοι προσποιούμαστε ότι είμαστε κάτι άλλο απ' αυτό που είμαστε ή δεν είμαστε ακριβώς συγχρονισμένοι με αυτά που λέμε κι αυτά που κάνουμε, γι' αυτό και τσακωνόταν και τους έχεζε όλους, ας πούμε, και τους έδιωχνε μόλις έβρισκε ένα σημείο ότι ή τον θαυμάζουμε ή ότι έχουνε παρεκκλίνει απ' αυτό που θεωρούμε πραγματικά ελευθεριακή κι αντιεξουσιαστική σκέψη. Γιατί η εξουσία δεν είναι στο σύστημα. Η εξουσία είναι μέσα στο κεφάλι μας. Αν έχεις την εξουσία μέσα στο κεφάλι σου, δεν πα να 'σαι αναρχικός θα έχεις μια εξουσία· θα θες να αντιγράψεις αυτά που είπε ο οποιοσδήποτε. Αυτή είναι η διαφορά.

- Επομένως, ασκεί μια κριτική και στον ευρύτερο χώρο θα λέγαμε όπου ο ίδιος βρίσκεται.

-Αλέξης Χρηστάκης: Βεβαίως. Για αυτό δεν βρίσκεται σε κανένα χώρο. Δεν μπορείς να πεις ότι αντιπροσωπεύει κάποιο χώρο ή κάποιο σύστημα. Αφού είναι αντισυστημικός. Αφού αυτό είναι όλο. Ο καθένας αντιπροσωπεύει αυτό που είναι. Τώρα, αν αντιπροσωπεύω ένα ευρύτερο φάσμα, έχω χάσει την μπάλα. Έχω γίνει μέρος του συστήματος και κάποιος μπορεί να με οριοθετήσει και να με κατηγοριοποιήσει. Να πει για παράδειγμα «αυτός ήτανε αναρχικός, αυτός ήτανε αριστερός, αυτός ήτανε δεξιός, αυτός ήταν αντιεξουσιαστής, αυτός ήτανε κάτι». Όχι, δεν υπάρχει αυτό το πράγμα, γιατί από τη στιγμή που μπορεί το σύστημα να σε

οριοθετήσει και να σε κατηγοριοποιήσει σε όποιο ξεχωριστό είδος, τότε έχεις χάσει, είσαι μέρος του ίδιου του συστήματος.

- Πώς ήταν οι σχέσεις του Λεωνίδα με τους υπόλοιπους εκδότες και συμμετέχοντες σε εναλλακτικά / underground περιοδικά της εποχής;

-Αλέξης Χρηστάκης: Σου λέω, εξαρτιόταν από τις εκάστοτε κινήσεις, απ' το μικρότερο μέχρι το μεγαλύτερο που έκανε ο καθένας. Η παραμικρή κίνηση που έκανε ο άλλος στο να πουλήσει τις ελευθεριακές απόψεις και την καθολικότητά του, αμέσως ο γέρος μου τις έβρισκε και τις χρησιμοποιούσε εναντίον του. Δηλαδή, τις έβγαζε στη φόρα. Έβγαζε στη φόρα τα άπλυτα όλων. Και αυτό εξαρτιόταν από τα καθαρά πρακτικά ζητήματα της καθημερινότητας και πώς τα εξέταζε κάποιος. Δεν υπήρχε μία γραμμή του στυλ αυτός είναι καλός, αυτός είναι φίλος μου, αυτός δεν είναι. Αυτό άλλαζε μέρα με την ημέρα. Έρχομαι εδώ τον βλέπω κάθε μέρα όλα καλά, κάνει μια μαλακία και δεν τον ξαναβλέπω ποτέ. Απλά πράγματα. Είναι βασικό. Όποιος αγκιστρώνεται από κάποια συγκεκριμένη ιδεολογία, αμέσως απομακρύνεται από μόνος του από τον φυσικό τρόπο του “σκέφτομαι μόνος μου”. Δεν μπορώ να έχω πεποιθήσεις ή αρχές που έχει φτιάξει κάποιος άλλος. Τις αρχές μου θα τις φτιάξω μόνος μου. Γιατί μόνο εγώ είμαι έτσι. Δεν υπάρχει άλλος που να είναι έτσι. Για αυτό και κανείς δεν είχε κάποιο συνεχιστή. Δεν υπήρχε κάποιος που να έβγαλε έναν κλώνο για να συνεχίσει τα ίδια. Οπότε, ό,τι έλεγε ο κάθε φιλόσοφος ή ο κάθε πνευματικός αρχηγός ισχύει για τον εαυτό του· δεν μπορεί να ισχύει για τους άλλους. Για τον άλλο θα ισχύει κάτι άλλο, γιατί δεν είμαστε κλώνοι.

- Μήπως όμως το γεγονός ότι δεν υπήρξαν συνεχιστές έχει να κάνει και με το ότι η εποχή που δραστηριοποιούνταν άνθρωποι όπως ο Λεωνίδας είχε παρέλθει, ενώ παράλληλα τη διαδέχτηκαν συγκυρίες με εντελώς διαφορετικά δεδομένα;

-Αλέξης Χρηστάκης: Σίγουρα αλλάζαν οι συγκυρίες, αλλά έτσι όπως το έχω ζήσει εγώ από μέσα δεν θα μπορούσα να βρω άλλο τύπο που να έχει τέτοια τρέλα για την αντιεξουσιαστική δράση, για όλη αυτή την κατάσταση και να μπορούσε να συνεχίσει το έργο του. Θα ήτανε κάτι άλλο. Αυτός ήταν ένας άνθρωπος του οποίου όλη του η ζωή ήταν αφοσιωμένη σ' αυτό· στον αντιεξουσιαστικό χώρο, στην ελευθεριακή σκέψη, στο “σκέφτομαι μόνος μου”, αυτό που είμαι κι αυτό που κάνω είναι αυτό που πραγματικά είμαι, στην αλήθεια μου, σε αυτά τα πράγματα δηλαδή. Δεν είναι εύκολο να υπάρχουνε τέτοιοι άνθρωποι στη σημερινή κοινωνία. Όλοι είναι αναγκασμένοι να

έχουνε κάποια πισωπατήματα, λόγω της δουλειάς τους, λόγω της οικογένειάς τους και βασικά λόγω των πεποιθήσεών τους. Αυτός δεν δεχόταν να δεσμευτεί από τίποτα, γι' αυτό και πέθανε και πάμφτωχος. Δεν υπήρχε υποστήριξη από κανέναν.

- Θα μπορούσε πιστεύεις να γίνει κάποιο εκδοτικό εγχείρημα από κοινού μεταξύ των διαφορετικών εκδοτών εναλλακτικών περιοδικών; Θα μπορούσαν, για παράδειγμα, να εκδώσουν ένα περιοδικό όλοι μαζί ή να προχωρήσουν στη δημιουργία “πρακτορείου” underground / εναλλακτικού Τύπου, όπως είχε γίνει στην Αμερική τη δεκαετία του ‘60;

-Αλέξης Χρηστάκης: Νομίζω ότι μόνο και μόνο λόγω Ελλάδας, όπου κανείς δεν μπορεί να συμφωνήσει με τον άλλον, δεν θα ήταν δυνατόν να γίνει κάτι τέτοιο. Ο καθένας έχει τις δικές του βλέψεις και είναι δύσκολο να συνεργαστούν ειδικά στην Ελλάδα για οποιοδήποτε θέμα, όχι μόνο για τον χώρο των εκδόσεων. Στην Ιταλία μπορεί να συνέβαινε ή κάπου αλλού, στην Ισπανία μπορεί και υπάρχουνε κολεκτίβες που κάνουνε αυτά τα πράγματα. Στην Ελλάδα δεν υπήρχαν σε κανέναν τομέα και δεν νομίζω ότι θα υπάρχουν ποτέ, γιατί ο Έλληνας δεν μπορεί να τα βρει με κανέναν και για αυτό είναι όλοι απομονωμένοι και μοναχικοί λύκοι. Αν μπορούνε να βρούνε ή να κάνουνε κάτι στην Ελλάδα είναι μέσα από πιο συγκεκριμένες δομές του συστήματος, είτε ιδεολογικού περιεχομένου είτε πολιτικού είτε θρησκευτικού ή οτιδήποτε παρόμοιο. Κι αυτό, άμα γίνει κάτι τέτοιο, είναι αμέσως χαμένο παιχνίδι, γιατί έτσι δεν σκεφτόμαστε μόνοι μας, αλλά σκέφτηκε ο Bourdieu για εμάς, σκέφτηκε ο Μπακούνιν για εμάς, σκέφτηκε ο Λένιν για μας και πάει λέγοντας. Αυτά είναι εύκολα. Το δύσκολο είναι να σκεφτόμαστε όλοι μόνοι μας και να κάνουμε κάτι μαζί. Αυτό είναι το πιο δύσκολο. Αλλά πάντα υπήρχε μια ομάδα, η οποία ήτανε ρευστή κι όσοι ήτανε στο κλίμα της ελευθεριακής σκέψης περνάγανε και φτιάχνανε μια ομάδα, η οποία δεν χάλαγε ποτέ. Μπορεί να χανόντουσαν τα άτομα, αλλά το πνεύμα δεν χανότανε, γιατί κυκλοφορούσε μετά μέσα στις διάφορες ομάδες, για όσο κυκλοφορούσε. Αυτό ήτανε το όλοι μαζί. Κι έτσι είχε συνεργαστεί κατά περιόδους και με μεγάλους εκδότες και πολλοί μεγάλοι εκδότες ξεκινήσανε απ' αυτόν.

- Ποιο είναι το ιστορικό αποτύπωμα της εκδοτικής δραστηριότητας του Λεωνίδα Χρηστάκη και συγκεκριμένα του *Ιδεοδρόμου*;

-Αλέξης Χρηστάκης: Για κάποιους υπήρχε. Για κάποιους άλλους δεν υπήρχε. Δηλαδή, κάποιοι το θεωρούνε πολύ σημαντικό και όλα όσα έχει κάνει γενικά.

-Κώστας: Κοίταξε, ιστορικά το αποτύπωμα είναι να πούμε μπαμ. Δηλαδή, το *Ιδεοδρόμιο* και ο Λεωνίδας δημιούργησαν, εν μέρει, την έξαρση αυτή των fanzine, γιατί απ' το '80 και πέρα είχαμε κάργα fanzine. Αυτά από πού προήλθαν; Νομίζω δηλαδή.

-Νίκος: Ναι, καλά το λες. Το *Ιδεοδρόμιο* είχε αυτό το μεγάλο τιράζ. Τα καλύτερα περιοδικά απ' το *Ιδεοδρόμιο* ήταν αυτά: ο *Κούρος*, το *Panderna* και το *Άλλο στην Τέχνη*. Αυτά ήταν πολύ πιο σημαντικά για μένα.

-Κώστας: Όχι απόλυτα.

-Αλέξης Χρηστάκης: Πάντως σίγουρα άνοιξε ένα δρόμο, ώστε ο καθένας να πει “αφού το έκανε ο Χρηστάκης, θα το κάνω κι εγώ. Ξεκινάω και φτιάχνω ένα πράγμα που να είναι αδέσμευτο κλπ.”.

-Κώστας: Δεν ήτανε μόνος ο Λεωνίδας το '78. Ήτανε κι άλλοι. Δηλαδή, ο Κάιν, ο Πρωτοψάλτης, ο Κωνσταντινίδης, ο Μπαλής. Ήτανε κι άλλοι, οι οποίοι είχανε κι αυτοί δραστηριότητα.

-Αλέξης Χρηστάκης: Φυσικά. Κι ήταν όλοι φίλοι του.

-Κώστας: Αλλά αυτοί αποτέλεσαν τη βάση. Πώς βγήκανε μετά; Βάσει αυτών βγήκανε μετά. Κάπως θα γινότανε, αλλά αυτοί ήταν η βάση.

-Νίκος: Ένα υπόγειο αποτύπωμα.

-Κώστας: Ήταν σημαντική η συμβολή του Λεωνίδα. Αφού το *Ιδεοδρόμιο* έβγαине κάθε 15 μέρες.

-Αλέξης Χρηστάκης: Να λέμε την αλήθεια, είναι ένα ποσό τριών με πέντε χιλιάδων ατόμων που ασχολούνται μ' αυτό το χώρο. Για όλους τους υπόλοιπους δεν υπάρχουμε απλώς.

-Κώστας: Και μάλιστα είχε φτάσει να πουλάει δύο χιλιάδες κομμάτια. Μαρίνο, υπήρχε κυκλοφορία. Δύο χιλιάδες κομμάτια φεύγανε. Δεν φεύγανε στο μήνα, αλλά στο χρόνο φεύγανε.

-Αλέξης Χρηστάκης: Πάντως δεν υπάρχουμε καν για τους υπόλοιπους. Γνωρίζω άτομα, τα οποία δεν ξέρουνε για τον πατέρα μου και όσοι γνωρίζουν τον εκτιμούνε πάρα πολύ. Τον εκτιμούνε τα τρία με πέντε χιλιάδες άτομα, τα οποία γνωρίζουνε για αυτό τον χώρο. Γιατί οι περισσότεροι και το mainstream δεν έχει ιδέα, δεν έχει καμία σχέση μ' αυτό το έργο.

-Νίκος: Τώρα που είπες για ιστορικό αποτύπωμα, θυμάμαι που μού έλεγε ο Μειμάρης, ο ποιητής, ότι τον είχε αναδείξει κι αυτόν, όπως και πολλούς άλλους ο Χρηστάκης.

-Κώστας: Ναι. Μα ποιος τον έβγαλε τον Μεϊμάρη;

-Νίκος: Μας έλεγε ο Μεϊμάρης ότι ίσως κι αν δεν το έβγαζα εκεί και το έβγαζα σ' έναν μεγαλύτερο εκδοτικό οίκο, μπορεί και να πουλάγαμε περισσότερα. Αλλά λέει μετά «όπως και να το κάνω, ο Χρηστάκης είχε μύτη». Δηλαδή οσμιζόταν τον ποιητή που θα γράψει, που θα γίνει γνωστός. Και πραγματικά σε όλα αυτά τα τεύχη που λέγαμε πριν, Κούρος, Panderma κλπ., άμα δεις ποιους έχει αναδείξει, πριν ακόμα γίνουν γνωστοί, πριν καν διαβαστούν, πριν να εκδώσουν...δηλαδή, ναι, είχε μύτη. Για τη θεματολογία θυμάμαι ένα τεύχος του '78 που είχε κάνει για τον Ράιχ και τη γυναικεία σεξουαλικότητα. Δηλαδή, τότε ποιος Ράιχ στην Ελλάδα...

-Κώστας: Τα θέματα του Ιδεοδρομίου ήτανε μπροστά από την εποχή του.

-Νίκος: Βέβαια αυτά τα θέματα στη δυτική Ευρώπη μετά το '68 είχανε τελειώσει, αλλά για την Ελλάδα...

-Αλέξης Χρηστάκης: Έπρεπε να έχεις κάποια υποδομή, για να μπορέσεις να το προσεγγίσεις. Δεν γινόταν έτσι εύκολα να κάτσεις να τα διαβάσεις αυτά.

-Κώστας: Όμως ακόμα κι αν δεν ήξερες, έπαιρνες μια ιδέα.

- Το ενδιαφέρον επίσης είναι ότι πολλά τεύχη του *Ιδεοδρομίου* ήταν θεματικά, αφιερωμένα αποκλειστικά σε ένα θέμα, για το οποίο έθιγαν όλες του τις προεκτάσεις, π.χ. σχετικά με τη σεξουαλική απελευθέρωση και τον φεμινισμό, με προσεγγίσεις που όντως απαιτούσαν προγενέστερη γνώση από τον αναγνώστη.

-Κώστας: Από Έλληνες και ξένους, που συχνά μεταφράζονταν. Και αυτό δείχνει ότι υπήρχε μεγάλη έρευνα γύρω από τα διάφορα θέματα. Το περιοδικό είχε σίγουρα πολλή δουλειά από πίσω του.

- Αλέξη, θα ήθελες στο τέλος της κουβέντας μας να μου μιλήσεις για το πώς βίωσες εσύ τον πατέρα σου; Πώς τον θυμάσαι και πώς θα τον περιέγραφες;

-Αλέξης Χρηστάκης: Κοίταξε, εγώ θα τον περιέγραφα ως εξής: αυτός ο άνθρωπος δεν μπορούσε να πάρει τον ρόλο του πατέρα απέναντί μου ούτε μπορούσε να έχει τον ρόλο του πατέρα απέναντι σε κανέναν, γιατί ήταν αυτό το οποίο πολεμούσε κιόλας, το να πατρνάρεις κάποιον άλλον. Οπότε, θα μπορούσα να πω ότι μεγάλωσα μ' έναν τύπο, ο οποίος ήτανε τελείως ελευθεριακός· δεν μου έδωσε ποτέ κάποια συμβουλή. Δεν μου είπε ποτέ τι να κάνω ή να μην κάνω και το μόνο που μπορούσα να καταλάβω είναι από τον τρόπο με τον οποίο φερόταν· φερόταν κατά τον δικό του τρόπο σκέψης και αυτόν έκφραζε και αυτόν εκδήλωνε. Αυτό ήταν όλο το κόλπο. Δηλαδή, δεν

μπορούσε ποτέ να θεωρηθεί ή να γίνει “κανονικός” πατέρας, γιατί ήτανε το αντίθετο μ’ αυτό που πρέσβευε, του “σκέψου μόνος σου” και καν’ τα πράγματα όπως θέλεις. Δεν μπορεί να συγκριθεί αυτός ο τύπος με κανέναν κι αυτό είναι από τα χαρακτηριστικά του. Δεν μπορείς να πεις ότι κάποιος του μοιάζει ή ότι κάποιος κάνει κάτι αντίστοιχο. Δεν θα μπορούσε κάποιος να κάνει κάτι αντίστοιχο, γιατί δεν θα μπορούσε να έχει τόσο μεγάλη τρέλα ως προς τον ελευθεριακό τρόπο σκέψης, το δεν δεσμεύομαι από κανέναν και από τίποτα, το κινούμαι μόνος μου κι ότι είμαι αυτό που βλέπεις και τίποτα παραπάνω τίποτα λιγότερο. Είναι γενικά δύσκολες αυτές οι έννοιες και δεν μπορούν να καλουπωθούν από κανένα σύστημα ούτε μπορούν να κατηγοριοποιηθούν. Για αυτό και το έργο του είναι ένας αχταρμάς. Έχει βγάλει τόσα διαφορετικά έντυπα, που κανείς δεν ξέρει πόσα και ποια έχει βγάλει. Έχει κάνει τόσες εκθέσεις...όλα αυτά γίνανε, για να γίνουν τη στιγμή που γίνανε και δεν ενδιέφερε κανέναν τι θα γίνει μετά. Αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό που δεν μπορεί να χαρακτηρίσει κάποιον άλλο.

- Αυτό που λες μου θυμίζει τους πρώτους Έλληνες μπητ, όπως ο Μακρής και άλλοι, οι οποίοι γράφανε και μετά μπορεί ακόμα και να καταστρέφανε το έργο τους, γιατί έγινε τότε που έπρεπε να γίνει.

-Αλέξης Χρηστάκης: Αυτό ακριβώς, ναι. Αυτό ήταν το πραγματικό που έπρεπε να κάνουν εκείνη τη στιγμή κι ήτανε πραγματικοί και συνεπείς σ’ αυτό που ήτανε. Απλώς κάποιος δεν διήρκεσαν τόσα χρόνια όσα είχε διαρκέσει ο γέρος μου, που είχε την επιμονή να το επαναλαμβάνει αυτό για όσο χρόνο μπορούσε. Ήτανε πιο πολύ μέσα στα πράγματα κι αυτό που παραδέχονται όλοι είναι ότι κράτησε πάρα πολύ στον χρόνο σχετικά με τους υπόλοιπους. Κι αυτό το γράφει κι ο Άσιμος σ’ ένα βιβλίο του· «Τσακώθηκα», λέει, «με τον Χρηστάκη, αλλά ποιος είμαι εγώ που ο Χρηστάκης ήτανε πριν από μένα και θα είναι και μετά από μένα», όπως και έγινε. Δηλαδή, κράτησε στην ίδια αντίληψη και στην ίδια γραμμή για πολλά χρόνια. Δεν πούλησε αυτό που ήτανε και τα πιστεύω του. Ήταν από την αρχή μέχρι το τέλος ο ίδιος. Υπερασπιστής της αλήθειας και της αυθόρμητης σκέψης και το τι θέλει ο καθένας από μόνος του, πώς να σκέφτεται ο καθένας από μόνος του. Πολύ σημαντικό αυτό.

- Σε αυτό το σημείο νομίζω ότι μπορεί να ολοκληρωθεί η συζήτησή μας. Τουλάχιστον εγώ δεν έχω να κάνω κάποια άλλη ερώτηση. Όλα μου τα ερωτήματα και οι σκέψεις έχουν καλυφθεί και μάλιστα πολλές απ’ τις

ερωτήσεις που είχα ετοιμάσει, δεν χρειάστηκε καν να τις διατυπώσω, καθώς μου τις απάντησες από μόνος σου αυθόρμητα στην πορεία της κουβέντας. Ωστόσο, αν θα ήθελες εσύ ή κάποιος από την παρέα να συμπληρώσουμε κάτι ακόμα εννοείται ότι υπάρχει η δυνατότητα.

-Αλέξης Χρηστάκης: Όχι, δεν νομίζω ότι παραλείψαμε κάτι. Μιλήσαμε για όλη την ουσία σε σχέση με τον Λεωνίδα. Ναι, μπορούμε να σταματήσουμε.

- Σε ευχαριστώ πολύ για τη διάθεση και τον χρόνο σου, όσο και τους υπόλοιπους, οι οποίοι συνέβαλαν με έναν ιδιαίτερα χρήσιμο τρόπο στην κουβέντα μας.

-Αλέξης Χρηστάκης: Να είσαι καλά.

Συνέντευξη Δ.Α.

-Δ.Α.: Από τον Νικόλα γνώρισα τον Λεωνίδα, επειδή ήμασταν φίλοι από το Δημοτικό, τον είχα δει κάποιες φορές κι όταν τέλειωσα το σχολείο, μου είπε «δεν έρχεσαι να βοηθήσεις;».

- Όταν τέλειωσες το Λύκειο πια.

-Δ.Α.: Τότε ήταν Γυμνάσιο εξατάξιο.

- Πού πήγαινες σχολείο;

-Δ.Α.: Στο Καλαμάκι.

- Έμενες εκεί δηλαδή. Μένεις ακόμα στο Καλαμάκι;

-Δ.Α.: Όχι, έχω φύγει από τότε που τέλειωσα, το '76, αν δεν κάνω λάθος. Ήρθα Αθήνα.

- Και πώς ξεκινάει η συνεργασία σου με το *Ιδεοδρόμιο*; Πώς γνώρισες τον Λεωνίδα και το περιοδικό;

-Δ.Α.: Τον Λεωνίδα από τον Νικόλα. Κάναμε πολύ παρέα, ήμασταν κολλητοί κι είχαμε πάει κάποιες φορές στο σπίτι του· έμενε στην Αθήνα ο Λεωνίδας. Ο Νικόλας έμενε με τη γιαγιά του στο Καλαμάκι. Είχαμε πάει, τον είχα γνωρίσει. Κάποια στιγμή, όταν τελείωσα το σχολείο και μπήκα εδώ στο πανεπιστήμιο, μου λέει «άμα θέλεις έλα να βοηθήσεις». Ήξερα τα περιοδικά, είχα δει. Μέχρι τότε έβγαζε τον *Κούρο*· ήταν κυρίως καλλιτεχνικά περιοδικά –όχι πολιτικά. Είχανε βέβαια μια πολιτική χροιά, αλλά περισσότερο κέντραραν στον πολιτισμό κι ο Λεωνίδας ήταν κυρίως ζωγράφος, ας πούμε. Έκανε happening ή ποιήματα κλπ., αλλά κυρίως ζωγράφιζε.

- Άρα, εσύ διάβαζες τους *Κούρους*. Ήξερες πώς ήταν μέχρι τότε περιοδικά του.

-Δ.Α.: Ναι, απ' τον Νικόλα.

- Ο *Κούρος*, αν δεν κάνω λάθος, έβγαινε επί χούντας;

Δ.Α.: Και επί χούντας. Τώρα κοίτα, όλα όσα έχουν να κάνουν με ημερομηνίες να τα τσεκάρουμε ξανά, γιατί δεν θυμάμαι και πολύ καλά.

- Επομένως, η δική σου επαφή με το *Ιδεοδρόμιο* και η γνωριμία με τον Λεωνίδα γίνονται μέσω του Νικόλα.

-Δ.Α.: Τότε το *Ιδεοδρόμιο* δεν είχε βγει ακόμα. Έβγαζε το *Panderma*. Ήταν στη φάση του *Panderma* και σχεδίαζε το *Ιδεοδρόμιο*. Κι αυτό που έκανα πιο πολύ ήταν ότι

πήγαινα τα περιοδικά στα βιβλιοπωλεία. Έμαθα τα βιβλιοπωλεία του κέντρου, πήγαινα τα τεύχη που βγαίνανε, έπαιρνα τα παλιά. Διανομή δηλαδή. Αλλά είδα όλη την παραγωγή, πήγαινα στα τυπογραφεία, είδα πώς έκανε το μοντάζ του τεύχους τότε, που βγαίνανε φιλμ και τα μόνταρε σε επιφάνειες, τυπογραφείο, παράγγελλνε χαρτί. Όλη αυτή τη διαδικασία την είδα δίπλα στον Λεωνίδα.

- Γνώριζες όμως έστω και λίγο τη διαδικασία από πριν ή όχι;

-Δ.Α.: Το έμαθα βλέποντας. Και μετά όταν άρχισε το *Ιδεοδρόμιο* είχε μαζέψει και κάποιους πιο γνωστούς, μια ομάδα αρχικά και εντάζει επέμενε, ήθελε να του γράφω άρθρα, αλλά δεν ήμουν ποτέ καλός στο γράψιμο. Ε, έγραψα δυο-τρία άρθρα, ήτανε λίγο, τέλος πάντων, βεβαισμένα.

- Τι θεματολογίας;

-Δ.Α.: Ήταν ένα για τον πανκ, ένα για το δικαίωμα στην τεμπελιά...δεν θυμάμαι τώρα κιόλας. Αλλά σου λέω, δεν είχα ευχέρεια και δυσκολεύομουν πολύ στο να φτιάξω ένα κείμενο τότε. Η συμμετοχή μου ήταν κυρίως πρακτική.

- Επομένως, με το *Ιδεοδρόμιο* συνεργάζεσαι από την αρχή του. Από τον Γενάρη του '78.

-Δ.Α.: Πιο πριν, όταν ήταν το *Panderna* και ετοίμαζε, σχεδίαζε να βγάλει το *Ιδεοδρόμιο*. Στο *Panderna*, στα τελευταία τεύχη, το '77.

- Άρα, τότε χρονολογείται η συνεργασία σου με τον Λεωνίδα στα περιοδικά του; Ξεκινάει το 1977 με το *Panderna* και συνεχίζεται με το *Ιδεοδρόμιο* το 1978. Μέχρι τότε όμως διαρκεί;

-Δ.Α.: Μέχρι κάπου στο '79. Νομίζω ήταν γύρω στο 10ο τεύχος. Ο Λεωνίδας είχε μια ιδιαιτερότητα, μία απ' τις πολλές. Δεν υπάρχει άνθρωπος που να μην έχει τσακωθεί μαζί του. Ήτανε λίγο πολύ μια υποχρεωτική φάση που περνάει κανείς, όταν ξέρει δηλαδή τον Λεωνίδα. Ήταν στον χαρακτήρα του. Μια μέρα πάμε στο *Ιδεοδρόμιο* – ήταν μόλις είχε βγει το καινούργιο τεύχος – και βρίσκουμε ένα χαρτί απ' έξω που έλεγε ότι δεν θα χρειαστεί το *Ιδεοδρόμιο* τη βοήθεια των συνεργατών του μέχρι, ξέρω 'γω, την άλλη βδομάδα, κάτι τέτοιο. Νομίζω ήταν γύρω στο 10ο τεύχος. Αν δεις, μέχρι τότε με έχει στους συνεργάτες και από εκείνο το τεύχος περίπου σταματάω να αναφέρομαι.

- Αυτό συνέβη μόνο με σένα ή και με άλλους συνεργάτες του περιοδικού;

-Δ.Α.: Όχι, ήμασταν εγώ και μία φίλη, ήταν μια κοπέλα που είχε έρθει και βοηθούσε κι αυτή. Τη γνώρισα εκεί δηλαδή. Και μαθαίνουμε μετά ότι έλεγε “τους έδιωξα γιατί

ερχόντουσαν μαστουρωμένοι και φέρναν ναρκωτικά εδώ και επειδή με παρακολουθούν κλπ. και τους έδιωξα’’. Και η πλάκα είναι ότι το μαθαίνουμε αυτό και πάμε μετά να ζητήσουμε εξηγήσεις, αλλά είχε κόσμο, είχε κι άλλους εκεί, οπότε δεν είπαμε τίποτα, ήπια ένα ποτήρι νερό η κοπέλα και φύγαμε και μαθαίνουμε μετά ότι λέει “ήρθανε κι ήταν πάλι μαστουρωμένοι κι ήθελε νερό η άλλη”’.

- Πέρα όμως από τη δική σας “παρεξήγηση”, πώς θα εξηγούσαμε το γεγονός ότι ο Λεωνίδα συγκρουόταν εύκολα με συνεργάτες του *Ιδεοδρόμιου*; Ήταν μια ιδεολογική συνέπεια του ίδιου προς τον εαυτό του και το έργο του, όταν έδιωχνε αυτούς που θεωρούσε πουλημένους ή συμβιβασμένους ή κι εκείνους που τον εγκωμιάζαν και τον προσέγγιζαν σαν να ήταν ένας μύθος του χώρου του, όπως έχω ακούσει, ή μήπως ήταν ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ιδιοσυγκρασίας του, με διαφορετικά αίτια, όπως ακούγεται από άλλους;

-**Δ.Α.:** Ναι, μάλλον κάτι τέτοιο. Δηλαδή μου έλεγε και η Τσούχλου, η μακαρίτισσα, ότι κάποτε που ήταν μαζί του στην Καλών Τεχνών, πήγαινε πριν πάνε αυτοί και τους ανακάτευε τους πίνακες. Είχε μία τάση να κάνει τέτοια πράγματα, είχε μια τσαπατσουλιά. Δηλαδή ποτέ δεν ήταν ιδιαίτερα ψαγμένα. Ακόμα και τα βιβλία που έβγαζε είχαν πολλές ανακρίβειες και λάθη.

- Θα μπορούσαμε να πούμε όμως ότι αυτό το στοιχείο της κοινωνικής κριτικής και της διαρκούς καταγγελίας του Λεωνίδα που συναντάται τόσο στα περιοδικά του όσο και σε πράξεις της καθημερινής του ζωής έχει κάποια ιδεολογική βάση ή μήπως ήταν ένα στοιχείο της ιδιοσυγκρασίας του ανεξάρτητα από οποιαδήποτε ιδεολογική συνέπεια;

-**Δ.Α.:** Κοίτα, δεν θα έλεγα ότι ήταν τόσο συνειδητοποιημένο και ιδεολογικοποιημένο όλο αυτό. Δεν θα έλεγα ότι το έκανε από ιδεολογικούς λόγους. Το έκανε γιατί έτσι ήτανε. Αυτή είναι η άποψή μου.

- Άρα, για να ολοκληρώσουμε με αυτό το θέμα, η συμβολή σου στην παραγωγή του *Ιδεοδρόμιου* ήταν στο καθαρά πρακτικό κομμάτι του, από την άποψη των γραφιστικών, του μοντάζ, της εκτύπωσης και της διανομής.

-**Δ.Α.:** Ναι. Μετά πήγα με τον Μάκη Τσιπουρίδη. Αυτός έκανε μοντάζ, ήταν γραφίστας δηλαδή σε πάρα πολλά έντυπα. Δηλαδή, ό,τι δεν περνούσε απ’ τον Λεωνίδα, περνούσε απ’ τον Τσιπουρίδη. Ε, και πήγα κοντά του. Εκεί έμαθα περισσότερο μοντάζ, γιατί με τον Λεωνίδα ό,τι έπιανα, το έπιανα μόνος μου, βλέποντας. Με τον Μάκη βοήθησα, άρχισα να φτιάχνω, είχα και μια μονταζιέρα στο

σπίτι κι έκανα διάφορα έντυπα και μετά όταν είχε κατηγορηθεί ο Λεωνίδας – το '80, αν θυμάμαι καλά – και ήταν στις φυλακές, στην Αίγινα, τότε ήτανε στη Λασκάρεως το “γραφειόσπιτο”, πήγαινα κι έκανα το μοντάζ του *Ιδεοδρόμιου*. Δηλαδή πηγαίναν, το βλέπανε, τα κείμενα κλπ. κι εγώ έκανα το μοντάζ πια, βοηθούσα πια πιο ουσιαστικά. Είχε περάσει η περίοδος του τσακωμού. Επέστρεψα με πιο ουσιαστική συμβολή, αλλά και πάλι σαν εξωτερικός συνεργάτης. Γιατί στην αρχή του τσακωμού άλλαζα πεζοδρόμιο. Μετά απλώς βαριόμουν τα μπλα μπλα.

- Παρόλα αυτά, όμως, ο Λεωνίδας Χρηστάκης διατήρησε ορισμένες από τις φιλίες του για πολλά χρόνια. Με κάποιους ανθρώπους είχε πολύ καλή και φιλική σχέση μέχρι τον θάνατό του, όπως για παράδειγμα με τον Ρόμβο κ.α.

-**Δ.Α.:** Ναι, έτσι είναι. Ο Ρόμβος βέβαια έκανε και τις δικές του πρωτοβουλίες, όπως τα κοινόβια και το *Octopus*, που εγώ δεν τα πρόλαβα, γιατί ήρθα μετά στα Εξάρχεια. Την Τρύπα την έκανε ο Μάκης ο Τσιπουρίδης, το μοντάζ, το στήσιμο όλο δηλαδή του περιοδικού.

- Άρα, θα λέγαμε ότι υπάρχει μια κάποια σχέση μεταξύ ορισμένων συνεργατών και εκδοτών από τα διαφορετικά εναλλακτικά περιοδικά εκείνης της εποχής. Είναι σαν να μιλάμε για έναν ευρύτερο χώρο ανθρώπων μέσα στον οποίο οι πορείες κάποιων συναντιούνται.

-**Δ.Α.:** Ναι, ισχύει αυτό σε ένα βαθμό.

- Θα ήθελες να μου πεις λίγα παραπάνω στοιχεία για το καθαρά πρακτικό κομμάτι της παραγωγής των περιοδικών που συνεργάστηκες;

-**Δ.Α.:** Εκεί γνώρισα τον Κοτρώνη. Έγραφε στο *Ιδεοδρόμιο* κάποια άρθρα κλπ. Ε, κι όταν έφυγα, βγάλαμε τη Χιονάτη για μεγάλους, ένα fanzine. Αυτό ήτανε...πώς να σου πω...ζούσαμε μέσα σε μία ατμόσφαιρα τέτοια, με περιοδικά που έγραφε ο καθένας, έκανε το μακρύ του και το κοντό του, ας πούμε, και το τύπωνε το μοίραζε κλπ. Εκεί, στη Χιονάτη για μεγάλους, έγραψα και λίγο παραπάνω, γιατί ήτανε πιο ελεύθερο το στυλ. Στο *Ιδεοδρόμιο* έπρεπε να γράψω κάτι πιο σοβαρό κι επίσημο, ξέρω 'γω. Στη Χιονάτη κάναμε χαβαλέ, όπου έγραψα και διάφορα. Για επιστημονική φαντασία ήταν κι εκεί τα πρώτα κείμενα που έγραψα.

- Αν θυμάσαι, θα ήθελα να μου μιλήσεις για τη δημιουργική διαδικασία του *Ιδεοδρόμιου*, με λίγες περισσότερες λεπτομέρειες.

-**Δ.Α.:** Κοίτα, το ποιος έγραφε ήταν σχεδόν οποιοσδήποτε. Ο Λεωνίδας μάζευε όποιον...του 'λεγε φέρε εδώ, έλα να βοηθήσεις, γράψε κλπ. Συν το ότι κι από μόνος

του όποιος ήθελε να γράψει κάτι ή να βγάλει κάτι, γιατί βοηθούσε και στην παραγωγή κάποιων. Όταν κάποιος ήθελε να βγάλει ένα βιβλιαράκι, ένα fanzine κλπ., πήγαινε στον Λεωνίδα, τον βοηθούσε και του 'λεγε "φέρε και κάνα κείμενο". Έτσι κάπως μαζευόντουσαν τα κείμενα και επειδή το ξέραν το *Ιδεοδρόμιο* φέρνανε κι από μόνοι τους διάφοροι κείμενα. Είχε, λοιπόν, μια ηλεκτρική γραφομηχανή, IBM, και τα χτύπαγε ο ίδιος τα κείμενα, τα δακτυλογραφούσε, είχε χαρτόνια λωρίδες μεγάλα, τα οποία τα δακτυλογραφούσε και μετά τα φωτογράφιζε με μια μικρή σμίκρυνση και ήταν οι στήλες του περιοδικού. Τα φιλμ, λοιπόν, αυτά τα μόνταρε σ' ένα μεγάλο χρωμοφάν, μια ζελατίνα, δηλαδή, μεγάλη κι απ' αυτή τη ζελατίνα ο τυπογράφος έβγαζε τον τσίγκο κι απ' τον τσίγκο τύπωνε την όψη. Την εκτύπωση την έκανε μόνος του. Είχε και μια κοπέλα που βοηθούσε. Στο μοντάζ, επίσης, μόνος του ή εγώ ή η άλλη κοπέλα, μέχρι να μας διώξει και ο κόσμος ερχόταν μετά, αφού ήταν οι επιφάνειες τυπωμένες, 58X86. Έκανε ένα σουαρέ, ας πούμε, μαζεύονταν όλοι και διπλώναμε τα τεύχη στο χέρι, για να μην πληρώνει βιβλιοδεσία για το δίπλωμα. Το δίπλωμα αυτό το είχε αντιγράψει από ένα αμερικάνικο underground έντυπο, δεν θυμάμαι πώς λεγότανε. Τη διανομή την έκανε ο ίδιος κι εγώ στην αρχή. Μια τσάντα και στα βιβλιοπωλεία. Μετά δεν ξέρω αν ήταν κάποιος άλλος. Αλλά το βασικό ήταν αυτό. Έβγαινε το καινούργιο τεύχος, πηγαίναμε στο βιβλιοπωλείο, πόσα είχαν πουληθεί απ' το προηγούμενο, να πάρουμε λεφτά, να αφήσουμε άλλα. Τα περισσότερα ήταν εδώ: Σόλωνος, από Κολωνάκι μέχρι Ομόνοια και κάνα δυο λίγο παραέξω...αυτά ήτανε μετά δηλαδή, κάναμε την πρώτη βασική γύρα. Την πρώτη μέρα μαζί με τον Λεωνίδα, με τις τσάντες, ανεβοκατεβαίναμε. Και στα περίπτερα στην Κάνιγγος, στην Ομόνοια και κάποια άλλα. Είχανε πάρα πολλά τέτοια και πολιτικά. Ήτανε τα περίπτερα που είχανε ούτως ή άλλως και τροτσκιστικά, αριστερίστικά, ήταν ένα σωρό τέτοια. Ήταν τα συγκεκριμένα περίπτερα που παίρνανε ούτως ή άλλως.

- Πώς ήταν το κλίμα μέσα από το οποίο έβγαινε το *Ιδεοδρόμιο*; Έχω διαβάσει και ακούσει συγκεκριμένα για τα περίφημα "γραφειόσπιτα" του Λεωνίδα Χρηστάκη, μέσα στα οποία υπήρχαν πολλοί νέοι σε ηλικία άνθρωποι, συχνά σχεδόν για όλη την ημέρα, οι οποίοι βοηθούσαν στη σύνταξη και την παραγωγή του περιοδικού. Θα έλεγες, για παράδειγμα, ότι το *Ιδεοδρόμιο* έβγαινε από μία κοινοβιακή κατάσταση ή απλώς από ένα κλίμα παρέας, με την καθημερινή επαφή ανθρώπων, την ανταλλαγή απόψεων, τις ζυμώσεις και τον χαβαλέ που συνεπάγεται κάτι τέτοιο;

-**Δ.Α.:** Όχι, δεν θα το 'λεγα κοινοβιακή κατάσταση, γιατί σε ένα κοινόβιο δεν ζεις απλά με τους υπόλοιπους για αρκετές ώρες της μέρας, αλλά κάνεις και άλλα πράγματα, όπως το να κοιμάσαι κιόλας μαζί με τους υπόλοιπους ανθρώπους κ.α. Ήτανε, ουσιαστικά αυτά τα 2-3 τρία χρόνια που ήμουν καθημερινά εκεί – γιατί μετά εντάξει, δεν... - ήταν αυτό, χαβαλές όταν έβγαινε το τεύχος, να το διπλώσουμε κλπ. και μετά το μεσημέρι συνήθως μας πήγαινε στο εστιατόριο και μας τάιζε...μια φιλική έτσι ατμόσφαιρα.

- Πόσα άτομα μπορεί να ήταν σε αυτή την παρέα συνήθως;

-**Δ.Α.:** Ήτανε όποιος τύχαινε να είναι. Εντάξει, δεν τους κέρναγε όλους. Πλήρωνε εμένα που βοηθούσα, δηλαδή, όσους είχαν βοηθήσει με κάποιο τρόπο, οι άλλοι που ήταν περαστικοί πλήρωναν το φαΐ τους.

- Υπήρχε κάτι που ένωνε αυτό το σύνολο ανθρώπων που συνεργάζονταν με το *Ιδεοδρόμιο*; Ποια ήταν η συγκολλητική ουσία μεταξύ τους; Τους ένωνε κάτι ιδεολογικό; Ο κοινός τρόπος και η στάση ζωής τους; Τα γενικότερα ενδιαφέροντα με τα οποία καταπιάνονταν και μέσα από τις σελίδες του περιοδικού;

-**Δ.Α.:** Δεν πρέπει να υπήρχε κάτι κοινό γενικότερα. Πιο πολύ ότι ο καθένας έβρισκε αυτό που ήθελε. Μπορούσε να πει αυτό που ήθελε ή να βρει μια παρέα με συμπαθητικούς ανθρώπους που είχε κοινά πράγματα και να δημοσιεύσει π.χ. τα ποιήματά του ή την κριτική του, να δει, ρε παιδί μου, όλη αυτή τη φάση. Αλλά ναι, κοινό ιδεολογικό, για παράδειγμα, δεν θα έλεγα ότι υπήρχε κάτι απαραίτητα. Εξ ου και άλλαζε πάρα πολύ συχνά και γρήγορα.

- Ναι. Και νομίζω ότι δεν θα το έλεγες αμιγώς πολιτικό έντυπο το *Ιδεοδρόμιο*. Δεν είναι σαν άλλα της ίδιας περίπου περιόδου όπως, ο Κόκορας που λαλεί στο σκοτάδι. Αν θες τη γνώμη μου, θα το χαρακτήριζα ίσως ως ένα περιοδικό αντικουλτούρας, ακριβώς επειδή έχει τα πάντα μέσα: από πολιτικά θέματα μέχρι ζητήματα κουλτούρας και καθημερινής ζωής εστιασμένα στον άνθρωπο. Επίσης, δεν ξέρω αν μπορεί να χαρακτηριστεί underground, με την πρακτική έννοια και όχι τόσο την ιδεολογικά φορτισμένη έννοια, εφόσον δεν μοιραζόταν από χέρι σε χέρι, αλλά ήταν ένα περιοδικό που πουλιόταν στα περίπτερα και στα βιβλιοπωλεία και όποιος-α ήθελε μπορούσε να το βρει σχετικά εύκολα.

-Δ.Α.: Ναι...το underground, το περιθώριο κι η αντικουλτούρα συνδέονται και συγγέονται κάπως, αλλά είναι διαφορετικά κιόλας.

- Επομένως, θα λέγαμε ότι το *Ιδεοδρόμιο* κατατάσσεται κάπου; Ανήκει σε μια κατηγορία; Ποια είναι η γνώμη σου;

-Δ.Α.: Με τι κριτήρια; Ο ίδιος θα έλεγε αντί-πληροφόρηση. Πάντως, όσοι και όσες συμμετείχαμε στο περιοδικό δεν το λέγαμε κάπως. Δεν του βάζαμε, ας πούμε, μια ταμπέλα. Αλλά νομίζω ότι ο όρος αντί-πληροφόρηση θα το περιέγραφε καλύτερα και ότι θα τον χρησιμοποιούσε και ο ίδιος ο Λεωνίδας. Αυτό ήταν. Κάναμε τον χαβαλέ μας και εκφραζόμασταν όπως γουστάρουμε.

- Διαβάζοντας κανείς τα τεύχη του *Ιδεοδρόμιου*, αντιλαμβάνεται την ύπαρξη πληθώρας θεματικών και τον πλουραλιστικό χαρακτήρα του περιοδικού, με τη διατύπωση πολλών και συχνά διαφορετικών απόψεων σε αυτό. Θα ήταν ορθό να συμπεράνει κάποιος ότι αυτή η εικόνα ήταν το αποτέλεσμα της ελευθερίας που παρείχε ο Χρηστάκης στους συνεργάτες του περιοδικού ή μήπως υπήρχαν έστω και λίγες παρεμβάσεις του ίδιου ή της συντακτικής ομάδας αναφορικά με τη δημοσίευση ενός μέρους του υλικού, που ίσως να μην γίνονται εύκολα αντιληπτές;

-Δ.Α.: Κοίτα, δεν υπήρχε συντακτική ομάδα ή καμιά συζήτηση για το τι θα δημοσιευτεί ή όχι.

- Και ποιοι υπογράφουν τα διάφορα σημειώματα μέσα στο περιοδικό ως Σύνταξη του *Ιδεοδρόμιου*;

-Δ.Α.: Αυτοί που είχανε δώσει άρθρα ή αυτοί που βοηθούσανε με κάποιο τρόπο. Αλλά δεν θυμάμαι ποτέ να υπήρξε συζήτηση για το τι θα βάλουμε στο τεύχος. Το “αφεντικό” ήταν ο Λεωνίδας. Αυτός το έβγαζε ουσιαστικά το περιοδικό. Δεν ξέρω αν είχαν συζητήσει ή συμφωνήσει κάτι την περίοδο που είχε κάποιους πολύ γνωστούς δημοσιογράφους σε σχέση μ’ αυτό, αλλά ακόμα και να ίσχυσε, θα ίσχυσε για πολύ λίγα τεύχη.

- Έχω ακούσει ότι ο Λεωνίδας όταν πληροφορούνταν για ένα θέμα, το οποίο πίστευε πως με τη δημοσίευσή του θα προκαλούσε συζητήσεις και θα ταρακουνούσε τα νερά, το ενέτασσε στην ύλη του περιοδικού, συχνά χωρίς δεύτερη σκέψη, ακόμα και αν δεν είχε ιδιαίτερες γνώσεις σχετικά με αυτό.

-Δ.Α.: Ναι, ισχύει αυτό. Πάντως, αυτό που βρίσκω κάπως ενοχλητικό θα έλεγα, σήμερα πια, είναι η προχειρότητα. Το ότι μπορεί να έβγαζε πράγματα χωρίς να τα

είχε τσεκάρει. Γιατί, όπως σου είπα, πάρα πολλά ήτανε λάθος ή ήτανε φήμες. Για να καταλάβεις, έβγαλε μετάφραση Μπόρχες απ' τα Ισπανικά και τα Γερμανικά, ο οποίος δεν ήξερε ούτε Ισπανικά ούτε Γερμανικά. Αυτό το φανταστικό.

- Ένα μέρος του *Ιδεοδρόμιου* αποτελούνταν και από μεταφράσεις ή παρουσιάσεις και ερμηνείες πάνω στη θεματολογία διεθνών εντύπων ή βιβλιογραφίας. Με ποιον τρόπο αντλούνταν αυτό το υλικό, ώστε να παρουσιαστεί μέσα από τις σελίδες του *Ιδεοδρόμιου*; Υπήρχαν συνεργάτες και συνεργάτιδες που ήταν σε επαφή και διάβαζαν διεθνή περιοδικά;

-Δ.Α.: Συνήθως απ' έξω. Έφερναν διάφοροι που πηγαίνουν έξω ή έστελναν. Δεν ξέρω αν είχαν συνδρομή σε κάποια περιοδικά. Έπαιρναν απ' έξω άνθρωποι που πήγαιναν ό,τι μπορεί να έβρισκαν.

- Επίσης, η παρουσίαση και ο σχολιασμός του Λεωνίδα Χρηστάκη πάνω σε διάφορες αθηναϊκές εκδόσεις ή έντυπα, καταδεικνύουν την εργατικότητα και την έρευνα του ίδιου. Δεν νομίζω ότι εκείνη την εποχή θα ήταν εύκολο να συγκεντρώσεις ένα μεγάλο αριθμό εκδόσεων, περιοδικών ή βιβλίων και να σχολιάζεις, θετικά ή αρνητικά, το καθένα από αυτά μέσα από ένα άρθρο.

-Δ.Α.: Εντάξει, είχε πάρα πολλές γνωριμίες. Ήξερε τους εκδότες και τους βιβλιοπώλες όλους και όπως ο ίδιος έδινε το περιοδικό, δηλαδή όταν το πήγαινε σε βιβλιοπωλεία, έλεγε π.χ. πέντε τεύχη για το βιβλιοπωλείο κι ένα για σένα. Έτσι, του στέλνανε υλικό διάφοροι.

- Ποια ήταν τα δικά σου ενδιαφέροντα και οι επιρροές μέχρι να ξεκινήσεις να συνεργάζεσαι με το *Ιδεοδρόμιο* αλλά και κατά τη διάρκεια της συνεργασίας σου; Αποτυπώνονται για παράδειγμα μέσα από τα 2-3 άρθρα που μου είπες πριν ότι έγραψες;

-Δ.Α.: Τότε ήμουν 18. Μόλις είχα περάσει στο πανεπιστήμιο, στο Φυσικό και κυκλοφορούσα εδώ, στα Εξάρχεια. Αυτό, να καταλάβεις, είναι από τότε. Συνήθως συχνάσαμε σε ένα καφενείο που ήταν απέναντι από τα σκαλάκια του Φυσικού και εδώ που καθόμαστε αυτή τη στιγμή, όπου ερχόντουσαν πιο πολύ οι Χημικοί.

- Αν επιτρέπεται, συμμετείχες στα γεγονότα του Χημείου και στην κατάληψη που είχε γίνει για τον νόμο 815;

-Δ.Α.: Ναι, το '79. Τότε που μπήκανε και ο Μαλάμης και οι άλλοι. Ήτανε μόλις είχα φύγει. Είχα πάει σπίτι. Δεν είχα κάτσει το βράδυ και μαθαίνω την άλλη μέρα για αυτά που έγιναν.

- Ας επανέλθουμε στις επιρροές και τα πράγματα που σε ενδιέφεραν ως νέο τότε.

-**Δ.Α.:** Κοίτα, βασικά ήτανε το ροκ, η επιστημονική φαντασία και χαλαρά στο πανεπιστήμιο κάποιες χαλαρές αναρχικές παρέες και μετά απ' αυτό μπήκα στον χώρο του εντύπου. Δηλαδή, όλη την παραγωγή. Έκανα εξώφυλλα, αφίσες, βιβλία, περιοδικά.

- Όταν λες έκανες τα εξώφυλλα, εννοείς τα γραφιστικά τους ή και το εικαστικό τους κομμάτι;

-**Δ.Α.:** Γραφιστικά, ναι. Έκανα στον *Ελεύθερο Τύπο* διάφορα. Ό,τι τύχαινε. Εντάξει, ήταν και λίγο τυποποιημένα. Έγραφα τους τίτλους, έβαζα τις εικόνες, αυτά· μια σειρά βιβλία. Για να επανέλθω όμως στα ενδιαφέροντα, πιο πολύ ήταν η επιστημονική φαντασία. Διαβάζαμε τότε, ας πούμε τα βίπερ, δεν υπήρχαν πολλά αστυνομικά ή επιστημονικής φαντασίας, και ξαφνικά μέσα βλέπεις Arthur Clarke, Ray Bradbury...και σιγά σιγά, γιατί τότε ήταν αρχές, δεν υπήρχαν πολλά, έβγαλε μια πολύ καλή ανθολογία ο Εξάντας. Και μετά άρχισα να μεταφράζω κάποια διηγηματάκια και γνώρισα τον Μπαζίνα απ' το *Παρά Πέντε* και βγάλαμε τον *Απαγορευμένο Πλανήτη*, περιοδικό επιστημονικής φαντασίας, γύρω στο '85. Το '70 υπήρχε το *Αναλόγιο*, που έβγαλε εννιά τεύχη, που ήταν του Καββαθά, που έβγαζε τους *Τέσσερις Τροχούς* και τον *Ηχο* κλπ. κι είχε βγάλει ένα μικρό σχήμα, που ήταν σαν το *Analogie* το αμερικάνικο και είχε και άρθρα επιστημονικής φαντασίας και διηγήματα. Και κείμενα μετά έβγαλε ο Άγγελος Μαστοράκης, έβγαλε τέσσερα τεύχη, το *Nona*, ο οποίος έμενε δίπλα από τον Λεωνίδα, ήταν στον ένα δρόμο ο Λεωνίδας και στον παράλληλο δρόμο έμενε ο Μαστοράκης. Ήταν στον έναν και το τηλέφωνο στον άλλο και έβαλε μια μπαλαντέζα για ρεύμα ο ένας κι ο άλλος τού έδινε τηλέφωνο. Και τότε είχε βγάλει και το *Nona* και μοίραζα και το *Ιδεοδρόμιο* και το *Nona* στα βιβλιοπωλεία.

- Γνωρίζεις αν ο Λεωνίδας Χρηστάκης έκανε παρέα με άλλες σημαντικές προσωπικότητες της εποχής, όπως ο Νικόλας Άσιμος, η Κατερίνα Γώγου ή ο Παύλος Σιδηρόπουλος;

-**Δ.Α.:** Μπα, όχι. Για να καταλάβεις, θυμάμαι ότι του 'χα πει μια φορά “πάμε στην τάδε διαδήλωση” και μου είπε στο περίπου ότι η συμβολή μου και ο αγώνας μου, η δουλειά μου είναι αυτή με τα έντυπα που κάνω. Όλα τα άλλα είναι για άλλους. Η δική μου συμμετοχή είναι μέσω των εντύπων. Τώρα, αν βρισκόταν σε διάφορα

καφεενία, εκδηλώσεις κλπ., δεν ξέρω, αλλά οι παρέες αυτές ήτανε πιο πολύ με νέους, πιτσιρικάδες και όποιον πήγαινε.

- Το εγχείρημα του *Ιδεοδρόμιου* συνέβαλε στο να τεθούν ζητήματα στη δημόσια σφαίρα, για τα οποία δεν γινόταν λόγος μέχρι τότε; Υπήρχε κάποια επιρροή του αναγνωστικού κοινού από το σύνολο της θεματολογίας του περιοδικού;

-**Δ.Α.:** Κοίτα, δεν μπορώ να κρίνω το ευρύτερο πράγμα, γιατί, όπως βλέπω και τώρα, ζούσαμε σ' ένα μικρόκοσμο. Ζούσαμε λίγο-πολύ σ' ένα απομονωμένο περιβάλλον, που ήμασταν εμείς, οι φίλοι μας, οι ομοϊδεάτες, οι άνθρωποι που είχαμε παρόμοιες θέσεις κλπ. Δεν ξέρω τι γινόταν παρα έξω ούτε ποιος επηρεάστηκε και πώς. Δεν μπορώ να το πω αυτό. Δεν ξέρω την κοινωνική επιρροή. Σίγουρα υπήρχε, γιατί και ειδικά το *Ιδεοδρόμιο* ήταν αυτό που έγινε πιο γνωστό απ' όλα τα αντίστοιχα έντυπα εκείνη την εποχή, ως ένα σημείο και λόγω των σκανδαλοθηρικών προθέσεων. Δηλαδή, επειδή υπερέβαλε σε κάποια σημεία και δημιουργούσε κάποιες εντάσεις. Πρέπει να βοήθησε κι αυτό.

- Ποιο θα λέγαμε ότι είναι το ιστορικό αποτύπωμα του *Ιδεοδρόμιου*;

-**Δ.Α.:** Ίσως πιο πολύ αυτό το πράγμα: ότι ο καθένας μπορούσε να βρεθεί ξαφνικά εκεί, να γράψει, να συμμετέχει.

- Ένα απ' τα πρώτα πράγματα που παρατηρεί κανείς στο *Ιδεοδρόμιο* είναι η μεγάλη του διάρκεια, παρά τις όποιες μικρές διακοπές μπορεί να είχε. Αυτή την αντοχή στο χρόνο τη βρίσκω εντυπωσιακή, αν λάβουμε υπόψη μας ότι επρόκειτο για αυτό-έκδοση και ότι αρκετά παρόμοια περιοδικά αντί-πληροφόρησης ή εναλλακτικά έντυπα διήρκεσαν για αρκετά μικρό χρονικό διάστημα.

-**Δ.Α.:** Κοίτα, κάθε φορά δοκίμαζε διάφορα. Σταμάταγε αυτό και ξεκίναγε άλλα. Κάτι για το βιβλίο, “Διάβασε για να διαβάσεις”, κάτι φεμινιστικά. Και κάθε τόσο ξαναδοκίμαζε, γιατί και το *Ιδεοδρόμιο* ήτανε και το πιο πιασάρικο, ήταν ο τίτλος που τον ήξερε ο κόσμος. Οπότε, κάθε τόσο ξαναδοκίμαζε. Και για οικονομικούς λόγους δηλαδή όλα αυτά. Προφανώς αυτά για τα βιβλία κι αυτό ήτανε για να παίρνει ίσως διαφημίσεις από τα βιβλιοπωλεία. Δοκίμαζε διάφορα και το *Ιδεοδρόμιο* ήταν αυτό που επέστρεφε ως σιγουριά. Δηλαδή, έτσι το φαντάζομαι εγώ τώρα. Ότι είχε ένα σίγουρο τίτλο που τον ήξερε ο κόσμος. Οπότε, επέστρεφε στο να βγάλουμε πάλι το *Ιδεοδρόμιο*.

- Η έκδοση όμως ενός περιοδικού βασισμένη στη λογική της αυτό-έκδοσης δεν είναι κάτι εύκολο πρώτα και κύρια από οικονομικής άποψης. Πώς εξηγείται αυτή η αντοχή στο χρόνο;

-**Δ.Α.:** Κοίτα, ένα κόλπο που έκανε ήταν ότι έβγαζε βιβλία για άλλους. Ας πούμε, ερχότανε κάποιος που είχε γράψει το βιβλίο του και τού 'λεγε θα σου πάρω το χαρτί, θα σε πάω στον τυπογράφο κλπ. Και του 'λεγε, για παράδειγμα, χίλια αντίτυπα είναι δέκα τυπογραφικά, θα πάρεις δέκα χιλιάδες κόλλες χαρτί, αλλά η κόλλα έβγαζε δύο τυπογραφικά, το οποίο δεν το 'ξερε ο τύπος κι έτσι εξασφάλιζε το χαρτί για το επόμενο. Έκανε διάφορα τέτοια. Δεν ξέρω τι άλλο μπορεί να έκανε όμως.

- Από την άλλη, όμως, σκέφτομαι ότι διάφορα εγχειρήματα που κράτησαν τόσο πολύ στο χρόνο, όσο αντισυμβατικά και αν ξεκίνησαν, λόγω ακριβώς της μεγάλης τους διάρκειας θα μπορούσαν να μετατραπούν κατά κάποιο τρόπο σε ένα είδος θεσμού ή καθημερινής και εδραιωμένης συνήθειας. Συνέβη κάτι τέτοιο με το *Ιδεοδρόμιο* ή όχι;

-**Δ.Α.:** Δεν νομίζω, γιατί άλλαζε συνέχεια. Ήτανε πολλοί καινούργιοι συνεργάτες κάθε φορά. Δεν ήτανε κάτι το τακτικό ούτε ήξερες τι θα διαβάσεις. Θυμάμαι όταν το πήγαινα στα βιβλιοπωλεία όλοι διαβάζανε την πίσω σελίδα που είχε τα διάφορα “κουτσομπολιά”, να δούνε πάλι ποιον βρίζει, ποιο κουτσομπολιό βγάζει, ήταν όλοι να δούνε τι λέει πάλι αυτός. Η σελίδα αυτή που είχε τον τίτλο “Ειδήσεις που μοιάζουν με διαφήμιση”, την οποία την έγραφε πάντα ο Λεωνίδας.

- Θα μπορούσες να εντοπίσεις αλλαγές στην αρθρογραφία και τη γενικότερη φυσιογνωμία του περιοδικού κατά την περίοδο την οποία συμμετείχες; Για παράδειγμα, έχω την εντύπωση ότι το *Ιδεοδρόμιο* σταδιακά ριζοσπαστικοποιούνταν όλο και σε μεγαλύτερο βαθμό με την πάροδο του χρόνου, δίχως αυτό να σημαίνει από την άλλη ότι και τα πρώτα του τεύχη δεν ήταν ιδιαίτερα πρωτοποριακά και ριζοσπαστικά για τα δεδομένα της εποχής.

-**Δ.Α.:** Δεν ξέρω. Αυτό που θυμάμαι είναι ότι στα πρώτα τεύχη ήταν κάπως πιο συγκεκριμένα τα πράγματα και υπήρχαν ψιλογνωστοί δημοσιογράφοι, ενώ μετά έγινε κάπως πιο χαλαρό. Πάντως, για ορισμένα θέματα έκανε το εξής κόλπο: έβγαζε π.χ. ένα τεύχος με τις προκηρύξεις του ΕΛΑ, το οποίο θα έπρεπε να είναι το τεύχος 13, αλλά εκείνος έβγαζε το 14ο και μετά το θεματικό τεύχος, με άλλη ημερομηνία, για να αποφύγει τα αδικήματα του Τύπου, τα οποία κρατούσαν περίπου για ένα χρόνο. Για άσεμνα επίσης είχε κατηγορηθεί και είχε πολλές δίκες.

- Ο Λεωνίδας Χρηστάκης και το *Ιδεοδρόμιο* βρίσκονταν σε πλήρη ταύτιση; Με άλλα λόγια το περιοδικό ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής ζωής του Λεωνίδα;

-**Δ.Α.:** Ήταν τρόπος ζωής. Εξ ου και το σπίτι-γραφείο. Ήταν η ζωή του.

- Από την άλλη όμως υπάρχει και το θέμα του βιοπορισμού. Δηλαδή, αφενός είναι αξιοθαύμαστο το γεγονός ότι ο Λεωνίδας Χρηστάκης και το σύνολο των ανθρώπων που συνεργάζονταν στο περιοδικό είχαν ταυτίσει τη ζωή τους – ή έστω μεγάλο μέρος της – με αυτό, αφετέρου πρόκειται για μία κατάσταση που συνεπάγεται πρακτικές και οικονομικές δυσκολίες στην καθημερινότητα.

-**Δ.Α.:** Κι εγώ απορώ τώρα με αυτό. Ξέρεις τι έγινε; Κάποια στιγμή άλλαξαν τα πράγματα. Τότε ήταν πιο χαλαρά. Δηλαδή, μπορούσε ο καθένας να κάνει το χόμπι του, να βγάλει ένα έντυπο, ένα βιβλίο. Τώρα πρέπει να κάνεις έναρξη στην εφορία, να έχεις τιμολόγια, να πληρώνεις ασφάλιση. Τότε δεν είχαμε καν ΑΦΜ, δεν υπήρχε ΦΠΑ. Όταν μοιράζαμε τα αντίτυπα, εγώ είχα απλώς ένα τιμολόγιο μαζί μου, στην περίπτωση που πέσω στην εφορία. Αλλά δεν κόβαμε τέτοια πράγματα, ας πούμε. Τώρα δεν μπορείς να κάνεις χόμπι. Δεν μπορείς να πεις π.χ. μεταφράζω ή βγάζω ένα έντυπο για την πλάκα μου, δεν μπορείς να το πουλήσεις στο βιβλιοπωλείο, άμα δεν έχεις τιμολόγιο.

- Το *Ιδεοδρόμιο* χαρακτηρίζεται με μια συγκεκριμένη λέξη; Κατατάσσεται σε μια συγκεκριμένη κατηγορία εντύπων;

-**Δ.Α.:** Πιο πολύ θα το έλεγα περιοδικό αντί-πληροφόρησης. Ένα περιοδικό πολιτιστικό, κοινωνικό, πολιτικό. Όλα αυτά μαζί. Ναι, αντί-πληροφόρησης. Έξω από το κύριο κανάλι πληροφοριών και ειδήσεων. Και από μια άποψη τώρα που το σκέφτομαι και αρκετά περιορισμένο σ' έναν κύκλο.

- Εννοείς ότι είχε απήχηση σε ένα συγκεκριμένο κομμάτι του αναγνωστικού κοινού; Σε ποια μερίδα του κόσμου είχε απήχηση;

-**Δ.Α.:** Δεν ήταν για κνίτες, ας πούμε, ή για δεξιούς. Ίσως, όμως, οι πιο μεγάλοι κι οι πιο κουλτουριάρηδες το παρακολουθούσαν λίγο και για πλάκα ή για τα κουτσομπολιά. Οι πιτσιρικάδες πιο πολύ για να μαθαίνουν τι είναι in, όχι από άποψη μόδας, αλλά από άποψη προβληματισμού και ιδεών που κυκλοφορούσαν στη νεολαία.

- Πόσα φύλλα πούλαγε το *Ιδεοδρόμιο*; Εκτός απ' την Αθήνα πήγαινε και στην επαρχία μέσω πρακτορείου;

-**Δ.Α.:** Πόσα φύλλα πούλαγε ακριβώς δεν θυμάμαι. Στην αρχή, όμως, ναι, πήγαινε επαρχία. Χίλια αντίτυπα σε κάθε τεύχος βγάζαμε σίγουρα, αλλά είχε πάρα πολλές επιστροφές από το πρακτορείο και την επαρχία.

- Ποια θα λέγαμε ότι ήταν η συμβολή του *Ιδεοδρόμιου* σε σύγκριση με τα νεανικά mainstream περιοδικά της εποχής ή με τα νεανικά κομματικά έντυπα, που ήταν κυρίαρχα σε μια εποχή έντονης κομματικοποίησης της νεολαίας; Μήπως η διαφορά έχει να κάνει με τα θέματα που θίγονταν μέσα από τις σελίδες του, αλλά και με τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζονταν;

-**Δ.Α.:** Κοίτα, δεν θα το 'λεγα, γιατί δεν είχε συγκεκριμένη γραμμή. Δηλαδή, δεν μπορείς να πεις ότι προσεγγίζει τον φεμινισμό ή οτιδήποτε άλλο με μια συγκεκριμένη γραμμή. Ήτανε λίγο ανάλογα με το ποιος έγραφε νομίζω.

- Το *Ιδεοδρόμιο*, καθώς και μια πληθώρα άλλων συναφών εντύπων της εποχής, προέκυψαν ως αποτέλεσμα της συγκυρίας και του μεταπολιτευτικού κλίματος των πρώτων χρόνων μετά τη χούντα ή μήπως δίχως ορισμένες περιπτώσεις ανθρώπων, όπως ο Λεωνίδας Χρηστάκης και πολλοί άλλοι, θα ήταν αδύνατο να αναδυθεί αυτό το είδος έντυπης δραστηριότητας;

-**Δ.Α.:** Είναι λίγο υπερβολικό να πούμε ότι δεν θα υπήρχε χωρίς τα συγκεκριμένα πρόσωπα. Θα υπήρχε κάποιος άλλος ίσως. Βέβαια θα ήταν διαφορετικά τα πράγματα. Αυτό που ξέρω είναι ότι εγώ δεν θα είχα καμία σχέση μ' αυτά τα πράγματα. Δηλαδή, ό,τι κάνω σήμερα ξεκινάει από 'κει και κυρίως η επαφή μου με το έντυπο και η παραγωγή του εντύπου.

- Υπάρχει σήμερα στον χώρο του εντύπου κάτι αντίστοιχο με τα περιοδικά όπως το *Ιδεοδρόμιο*, είτε αυτά ονομάζονται underground είτε εναλλακτικά είτε έντυπα αντί-πληροφόρησης;

-**Δ.Α.:** Δεν ξέρω...δεν έχω τόση επαφή με τη σημερινή πραγματικότητα. Θέλω να πω ότι ούτως ή άλλως τώρα τα έντυπα είναι ασύμφορα οικονομικά, κανένας δεν τα παίρνει να τα διαβάσει. Βγαίνουνε ακόμα απ' ό,τι ξέρω fanzine και διάφορα άλλα. Δεν τα παρακολουθώ όμως ιδιαίτερα. Σήμερα, ας πούμε, τι είναι underground στο internet; Υπάρχει underground στο internet; Ή περιθώριο; Αντιπληροφόρηση, θα έλεγες εντάξει, ναι. Αλλά κι αυτό χάνεται μέσα σε τόνους σκουπιδιών και παραπληροφόρησης, disinformation.

- Πού βρίσκονταν τα διάφορα γραφειόσπιτα του Χρηστάκη, στα οποία συντασσόταν και παραγόταν το *Ιδεοδρόμιο*;

-**Δ.Α.:** Πάντα ήταν στην ευρύτερη περιοχή των Εξαρχείων. Τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του '80 ήταν εδώ. Μετά δεν ξέρω αν άλλαξε περιοχή.

- Θυμάσαι το κλίμα των Εξαρχείων εκείνης της εποχής; Υπήρχαν, για παράδειγμα, πολιτικές και πολιτισμικές ζυμώσεις στο χώρο της νεολαίας;

-**Δ.Α.:** Κοίτα, δεν ήμουν και πολύ κοινωνικός. Υπήρχαν 2-3 καφενεία που πήγαινες. Εδώ ή αυτό στην πλατεία, που είναι ο Σάκης που λένε. Θα έβρισκες κάποιους εκεί. Δηλαδή, φεύγοντας απ' τη δουλειά, πέρναγα από 'κει, έβρισκα τον Άγγελο Μαστοράκη και διάφορους άλλους. Κοίτα, σου λέω, δεν ήμουν πολύ κοινωνικός. Δεν είχα μεγάλες παρέες.

- Θα μπορούσε να γίνει ένα κοινό εγχείρημα απ' όσους εξέδιδαν και συνεργάζονταν με τα εναλλακτικά περιοδικά της Μεταπολίτευσης, όπως είχε συμβεί στο εξωτερικό με πρακτορεία underground εντύπων, με σκοπό την αλληλοϋποστήριξη, την ευρύτερη απήχηση και τη μεγαλύτερη αντοχή στο χρόνο;

-**Δ.Α.:** Πολύ δύσκολο, γιατί όλοι αυτοί που φαίνονται τώρα σ' έναν κύκλο, γενικά ήτανε τσακωμένοι μεταξύ τους κατά καιρούς. Ο ένας διέβαλλε τον άλλο. Δηλαδή, αυτό που λες, Κωνσταντινίδης, Γαρμπής, Χρηστάκης, Ρόμβος κλπ., ο καθένας είχε έναν κύκλο, ο οποίος ίσως και άλλαζε και γενικώς διέβαλλε ο ένας τον άλλο, ο ένας κατηγορούσε τον άλλο για αναρχοπατέρα, για τσιγκούνη κλπ. Ένα μεγάλο πρόβλημα στις εκδόσεις πάντα ήταν η διανομή. Λοιπόν, προς τα τέλη του '80 είχε γίνει – νομίζω απ' την Ευρωπαϊκή Ένωση – μία χρηματοδότηση, για να γίνουν συνεταιρισμοί εκδοτών, έπρεπε να 'ναι τουλάχιστον τέσσερεις-πέντε εκδότες, να κάνουν ένα συνεταιρισμό, για να διανέμουν τα βιβλία τους, το οποίο πήγε πολύ καλά στην αρχή, αλλά μετά από ένα διάστημα δεν ξέρω τι έγινε· τσακωθήκανε; Δεν ξέρω. Ακόμα κι αυτό, δηλαδή, που είχε και χρηματοδότηση, κάποια στιγμή διαλύθηκε. Λες ότι είναι σπάνιο τελικά το να μην τσακωθούν.

- Δημήτρη, οι ερωτήσεις μου σχετικά με το *Ιδεοδρόμιο*, τη δική σου συμβολή και το κλίμα της εποχής τελειώνουν εδώ. Με έχεις καλύψει σε όλα όσα είχα σκοπό να σε ρωτήσω. Αν θες να συμπληρώσεις οτιδήποτε άλλο σχετικά με τα όσα συζητήσαμε, θα ήθελα πολύ να σε ακούσω.

-**Δ.Α.:** Γύρω στο '80-'81 δούλευα στο *Σήμα*, το περιοδικό του Παπαδάκη. Το '80 αυτός είχε μία πολυκατοικία, που την είχε κάνει όλη γκαλερί – στη Λυκαβηττού μάλλον – και του έκανα μοντάζ τα περιοδικά και τα βιβλία που έβγαζε για τους

ζωγράφους κλπ.· και ήτανε τώρα στο *Σήμα*, στο μικρό *Σήμα*, βίντεο *Σήμα*...με είχε βάλει και του έκανα ένα άρθρο για όλα τα περιοδικά που κυκλοφορούσαν – πολιτικά, τέχνης κλπ., από το *Δέντρο* μέχρι διάφορα άλλα – με δυο φράσεις για το καθένα, το οποίο – γαμώτο – το 'χω χάσει, γιατί μου το 'χε ζητήσει κάποια στιγμή αυτός που δεν το 'χε, του το έδωσα και δεν μου το ξανάδωσε. Επίσης, είχα δουλέψει λίγο στο *Αντί*, πάλι με τον Τσιπουρίδη, αλλά λίγο, κάποιους μήνες. Στο *Αμφί*, με τον Τσιπουρίδη πάλι.

- Πώς θα ήθελες να κλείσουμε την κουβέντα μας;

-**Δ.Α.:** Το βασικό ήταν αυτό. Ότι θα ήμουν τελείως διαφορετικός. Δηλαδή, οφείλω όλα αυτά στη γνωριμία μου με τον Λεωνίδα. Από 'κει ξεκινά.

- Σε ευχαριστώ πολύ Δημήτρη.

-**Δ.Α.:** Ελπίζω να βοήθησα. Να είσαι καλά.

Συνέντευξη Νικόλα Χρηστάκη

-**Νικόλας Χρηστάκης:** Λοιπόν, εγώ γεννήθηκα το '58. Όταν ήμουν έξι μηνών οι γονείς μου χώρισαν και μετακόμισα στη γιαγιά μου και τον παππού μου. Αυτοί με μεγάλωσαν. Τον Χρηστάκη τον έβλεπα από εδώ κι από 'κει, κάθε λίγο και λιγάκι. Αυτό λοιπόν είναι ήδη ένα ιδιαίτερο στοιχείο της προσωπικής μου ιστορίας. Τον έβλεπα αρκετά αραιά, αλλά όχι πάρα πολύ αραιά και με μία λέξη θα 'λεγα ότι οι σχέσεις της οικογένειάς μου με τον Χρηστάκη ήταν γενικά καλές. Μετά παντρεύτηκε την Μαρία, με την οποία είχα επίσης εξαιρετες σχέσεις εγώ και γεννήθηκε κι ο Αλέξης. Ήταν ένα πολύ ωραίο μέρος, όπου πήγαινα ως παιδί, με έμαθε τάβλι, άκουγα δίσκους όπως, τα κρουστά του Στρασβούργου, το δίσκο "Ζωντανοί στο Κύνταρο", τα "Μικροαστικά" και διάφορα τρελά. Θυμάμαι κάποια στιγμή είχε το εργαστήριό του ο Χρηστάκης στην πολυκατοικία που έμενε με την Μαρία δυο-τρεις ορόφους πιο πάνω, στο δώμα της ταράτσας κι είχε ένα στέρεο πικ-απ μικρό κι είχε τραβήξει ένα καλώδιο γιγαντιαίο, το οποίο κατέβαινε τις σκάλες δυο-τρεις ορόφους κι έτσι το ένα ηχείο ακουγότανε πάνω και τ' άλλο κάτω. Δεν τον πείραζε που ήτανε στέρεο και δεν ακουγόταν όλα. Θυμάμαι εκεί να ακούω το "Relics" των Pink Floyd. Επίσης, ήτανε πάρα πολύ φίλος του Φαληρέα. Οπότε, μαζί με τη μανία μου για τη μουσική που είχε αρχίσει τότε, πήγαινα και στον Φαληρέα και μού έδινε δίσκους ή μου έφερνε ο πατέρας μου. Χάρη σ' αυτόν άκουσα το "Hair", το "Exile on Main Street". Μιλάμε ακριβώς για το *Pop 11* τώρα. Ο πατέρας μου ήταν ένας πολύ φοβιστικός τύπος, με το μούσι του το περίεργο και τον μπερέ του κι έτσι καμένος εδώ πίσω, στο σβέρκο, πάρα πολύ ενδιαφέρον, γοητευτικός και περίεργος στα μάτια μου – δεν τον είχα και κάθε μέρα – και με εκρήξεις θυμού και βίας. Βίας μη φανταστείς ότι τα έσπαγε όλα. Βίας του τύπου "Είσαι καθυστερημένος. Δεν ξέρεις να δέσεις τα κορδόνια σου, γαμώτο", αλλά και πάντα πρόθυμος να συζητήσει, να πει τρελά πράγματα. Έβγαζε λοιπόν τον *Κούρο* και το *Panderna* τότε. Εμείς στην οικογένειά μου και δίσκους είχαμε και διαβάσαμε και όλα τα καλά, αλλά το στυλ Κούρος και *Panderna* ήταν το κάτι άλλο σε σχέση με τα πιο αστικά – έστω και καλλιεργημένα – των δικών. Και είχα ερεθίσματα που σίγουρα ήταν ασυνήθιστα.

- Θυμάσαι πότε εκδόθηκαν τα συγκεκριμένα περιοδικά;

-**Νικόλας Χρηστάκης:** Αυτά τα ξέρουν οι ιστορικοί. Όλα είναι συγκεχυμένα στο μυαλό μου. Ήταν τα πρώτα μου ερεθίσματα, τα περίεργα πράγματα που έκανε ο

πατέρας μου ήταν ο *Κούρος* και το *Panderna*, μέσα στη χούντα γενικά. Κι άλλα πολλά έκανε. Αντικείμενα, ξύλα και σχοινιά πολύχρωμα, αετούς κατασκεύαζε, έργα τέχνης, υπέροχα πράγματα.

- Είχε κάνει και μια έκθεση, αν θυμάμαι καλά.

-Νικόλας Χρηστάκης: Είχε κάνει και μια έκθεση με χαρταετούς στο Σύνταγμα. Πάρα πολλοί περιέργοι τύποι μπαινόβγαιναν εκεί. Θυμάμαι να λένε περίεργα πράγματα και μια φοβερή ασφάλεια που είχε η προσωπικότητα της Μαρίας μέσα σ' αυτά για μένα και πολλή αγάπη. Δεν έχω κάτι άλλο να πω από εκείνη την εποχή. Να μην ξεχάσω να σου πω ότι για άνθρωπο που έζησε την παραγωγή του *Ιδεοδρόμιου*, κάθε μέρα εκεί, που αυτό θα σε ενδιαφέρει πάρα πολύ, ένας απ' αυτούς είναι πάρα πολύ φίλος μου, είναι ο Δημήτρης Αρβανίτης, που έκανε μετά τα περιοδικά επιστημονικής φαντασίας, τις εκδόσεις κλπ. Αυτός ήταν εκεί κάθε μέρα για ένα χρονικό διάστημα, διότι, όπως κατάλαβα εγώ, από ένα σημείο και μετά εκεί υπήρχε ένα μίνι κοινόβιο ας πούμε, που έκανε το περιοδικό, το *Ιδεοδρόμιο*, μοιραζόντουσαν τα λεφτά όλα, το οποίο όμως κάθε τόσο ο Χρηστάκης του τη βίδωνε και τους έδιωχνε όλους και τους άλλαζε. Εγώ δυστυχώς το '76 έφυγα στη Γαλλία· δυστυχώς για σένα. Έφυγα στη Γαλλία για σπουδές. Οπότε, τον έβλεπα μόνο όταν ερχόμουν εδώ διακοπές. Συχνά με κυνηγούσε για τον δω, βαριόμουνα, τον έγγραφα, ήθελα να δω τους φίλους μου. Μια ζωή μου έστελνε το *Ιδεοδρόμιο* με το ταχυδρομείο. Ήμουν μέσα στους σταθερούς αποδέκτες όλα αυτά τα δέκα χρόνια, που έμεινα στη Γαλλία. Συχνά δεν το διάβαζα καν. Δεν ήταν καθόλου στα ενδιαφέροντά μου τότε. Εγώ είχα τις σπουδές μου, είχα τους φίλους μου εκεί, έπαιζα πάρα πολύ μουσική, κάπνιζα πολύ χόρτο και ήμουν λίγο σ' έναν άλλο κόσμο απ' αυτόν του Χρηστάκη, αλλά σιγά σιγά, περνώντας τα χρόνια, άρχισα να ανακαλύπτω τη φάση και άρχισε να μ' αρέσει πάρα πολύ. Δηλαδή, πήγαινα μόνος μου, την άραζα εκεί, γνώριζα τους ανθρώπους που ήταν εκεί, έβλεπα πώς γινόταν το *Ιδεοδρόμιο* και σιγά σιγά, καθώς προχώρησα, έκανα τη διατριβή μου κλπ., έκανα και ψιλοσυνεργασίες, κάτι έγγραφα, κάτι μετέφραζα, διάφορα βιβλιαράκια, κάτι άρθρα και είχα γίνει ένα πλάγιο μέρος του κόλπου.

- Αν δεν κάνω λάθος, η αρθρογραφία σου στο *Ιδεοδρόμιο* ξεκινά τη δεκαετία του '90.

-Νικόλας Χρηστάκης: Ναι, γιατί εγώ υποστήριζα το '86, μετά '87-'88 πήγα στρατό, μετά γύρισα πίσω λίγο στη Γαλλία και μετά, το '89 άρχισα να συνεργάζομαι με το πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, το '90 γεννήθηκε το παιδί μου το πρώτο, η Βαλεντίνη,

έμενα μόνιμα και μάλιστα διάφορα φεγγάρια μέναμε κοντά με τον Λεωνίδα. Είχε πολύ πλάκα. Υπήρχαν πράγματα που είχα αρχίσει να ανακαλύπτω. Δηλαδή είχα φύγει από την ψυχολογία – κοινωνικός ψυχολόγος είμαι· δεν είμαι ψυχολόγος – και είχα αρχίσει να ανακαλύπτω πράγματα, επίσης, που μιλάγαμε με τον Λεωνίδα, μετέφρασα κάποια κεφάλαια από την *Κοινωνία της κατανάλωσης* του Μποντριγιάρ και το έδωσε αλλού, είχε γίνει μια ιστορία εκεί – έκανε τέτοια χουνέρια ο Λεωνίδας, θα το έχεις ακουστά, έλεγε ας πούμε “εντάξει, πάρε, εγώ μπορώ να σου δώσω τόσα”. Μετά έπαιρνε τη μετάφραση την πούλαγε κι έδινε τα χρήματα αλλού, εγώ τον κυνήγαγα, μετά έκανε κάτι τρελά κλπ· μόνιμα γινόντουσαν αυτά, αλλά δεν τον συμεριζόμουν ποτέ ιδιαίτερα. Καμιά φορά μου τη βίδωνε βέβαια. Ναι, παρακολουθούσα πώς γινόταν η φάση, αλλά δεν συμμετείχα στο *Ιδεοδρόμιο*. Εκείνος ήθελε να συμμετέχω, μου ‘λεγε “πες κάποια ιδέα βρε μαλάκα” και δεν το είχα το στυλ αυτό του περιοδικού, το πώς γινότανε. Ήταν πολύ ανασφαλές και άναρχο για μένα. Αν ήταν σήμερα θα το είχα. Αλλά τότε είχα άλλα πράγματα στο νου μου: δεν είχαμε λεφτά με τη γυναίκα μου, είχαμε ένα παιδί. Παρόλα αυτά μόλις πήγα στα Γιάννενα – εγώ είχα κάνει μια διατριβή για τη μουσική, για την ακρόαση της μουσικής στη Γαλλία – είχα γοητευτεί από τις μικρές συναυλίες· τη δεκαετία του ’90 υπήρχε πολύ έντονα η ανεξάρτητη σκηνή· και λέω θα κάνω μια έρευνα, με συνεντεύξεις, με αφηγήσεις ζωής μουσικών και την έκανα πάρα πολύ προσηλωμένος και είναι μια πολύ ωραία δουλειά ακόμα – διαβάζεται ακόμα – είμαι ο παππούς των μελετητών ακαδημαϊκών του ροκ στην Ελλάδα, οι *Μουσικές Ταυτότητες*. Και τότε ο Λεωνίδας τα ‘χε τακιμιάσει με τον Σταθάτο. Ο Σταθάτος είχε τις εκδόσεις *Δελφίνι*, μαζί με τα *Ελληνικά Γράμματα*. Ο Πέτρος ήταν καταπληκτικός τύπος, συμπαθέστατος και είχε βρει τρόπο να τον εκμεταλλεύεται ο Χρηστάκης και του έδινε ένα μισθό συγγραφέα ή δεν ξέρω τι κάνανε τέλος πάντων, αλλά εγώ είχα πάει στον Πέτρο “ε να μου βγάλεις αυτό το βιβλίο” και είχε βγει και το βιβλίο λοιπόν κι ο Λεωνίδας το κοιτούσε με ένα μείγμα ανταγωνιστικότητας και, ας πούμε, αναγνώρισης. Θυμάμαι πάρα πολύ ωραία να πηγαίνω στα διάφορα “γραφειόσπιτα” και να την αράζω είτε με τους άλλους που μπαινόβγαιναν.

- Το όλο κλίμα πώς ήταν μέσα σε ένα “γραφειόσπιτο” του Λεωνίδα Χρηστάκη; **-Νικόλας Χρηστάκης:** Υπήρχανε πάρα πολύ πρόχειρες βιβλιοθήκες, οι οποίες κατέρρεαν και χιλιάδες βιβλία όλων των ειδών, τρομερά πολύ υλικό, πλούσιο από κάθε λογής...εικαστικά, φιλοσοφικά και ιδεολογικά μελήματα και αναζητήσεις. Ήταν ένας χώρος πραγματικά που ένιωθες τη χειροτεχνία των ιδεών. Αυτό εγώ που έγινα

ένας μαλάκας πανεπιστημιακός, μολονότι έχω κάνει μια τρομερά ενδιαφέρουσα έρευνα και πρωτότυπη και δεν μπήκα ποτέ στα κυκλώματα, αυτό το ένιωθα, αλλά δεν μπορούσα τότε να το προσεγγίσω. Πριν από μερικά χρόνια που αρρώστησα πολύ βαριά, είπα τέρμα οι μαλακίες και τώρα παίζω κιθάρα και ζωγραφίζω – είμαι ζωγράφος κιθάρας. Θα σου δείξω μετά. Ζωγραφίζω κιθάρες ηλεκτρικές. Δεν τις φτιάχνω, προσοχή· τις ζωγραφίζω. Τα τελευταία χρόνια εξετίμησα και με έπιασε έτσι μια φοβερή νοσταλγία για αυτή την ιδέα ότι ο Λεωνίδας τα 'κανε όλα με τα χέρια του. Ακόμα και οι ιδέες έχω την αίσθηση ότι γινόντουσαν με τα χέρια. Δηλαδή, ήξερε πάρα πολλά πράγματα, εγώ έγινα ακριβώς έτσι στη ζωή μου, πάρα πολλά και πολύ επιφανειακά. Όσο χρειάζεται, για να καταλάβει τι είναι και ποια είναι η φάση. Εγώ έτσι, τέτοιος πανεπιστημιακός έγινα. Έκανα πάρα πολλά πράγματα έτσι κι αυτήν την υπερεμβάθυνση και την υποδιαστολή στη στατιστική ανάλυση και το αν θα το πούμε έτσι ή αλλιώς δεν μ' άρεσε. Αυτό λοιπόν που έκανε είναι ότι έπαιρνε κάτι που του φαινόταν ενδιαφέρον, έσκαγε μύτη εκείνη τη στιγμή, γιατί κάποιος του μίλαγε, καθώς ήξερε τους πάντες, του 'λεγε π.χ. για την αντιψυχιατρική ή του 'λεγε για τον Λέινγκ ή οι φυλακές, του έδινε μια μετάφραση φτιαγμένη στο χέρι, του 'κανε κάτι ή έφτιαχνε ένα κείμενο, ζήτηγε από δυο-τρεις που ξέραν' καλύτερα – όλες οι μεταφράσεις ερασιτεχνικές, φτιαγμένες στο χέρι και τα κείμενα με λάθη κλπ., θα τα έχεις προσέξει· υπέροχα όμως. Και αυτές τις μαλακίες – έχω πλακωθεί πάρα πολύ για αυτό το θέμα – ότι “πώς ήταν έτσι και δεν είχε επιμέλεια” άντε γαμηθείτε κρετίνοι τεχνοκράτες της πούτσας.

- Αν θες τη γνώμη μου, δεν νομίζω ότι δεν έχει επιμέλεια το περιοδικό.

-Νικόλας Χρηστάκης: “Έχει ατημέλητη επιμέλεια”. Κάτι τέτοια έλεγε ο Χρηστάκης. “Άσε ρε! Να σκέφτονται να βρουν και κάνα λάθος μόνοι τους ρε μαλάκα”.

- Με μια πρώτη ματιά, πάντως, στα περιοδικά του Λεωνίδα, βλέπει κανείς ότι μεταφέρονται σε αυτά η προηγούμενη ενασχόλησή του με τα εικαστικά και η όλη του αισθητική. Δηλαδή, όλα του τα περιοδικά και συγκεκριμένα το *Ιδεοδρόμιο* είναι πολύ καλαίσθητα.

-Νικόλας Χρηστάκης: Δεν μιλάω από άποψη εικαστική. Μιλάω για την επιμέλεια του κειμένου, για τα ορθογραφικά λάθη, τις ασάφειες κλπ. Από άποψη εικαστική το *Άλλο στην Τέχνη*, ο *Κούρος* και το *Ιδεοδρόμιο* πρόκειται για αριστουργήματα. Αυτό το μείγμα τρομερά λεπτεπίλεπτης φάσης και προχειρότητας – εντός εισαγωγικών – δεν

έχω δει ποτέ κάτι τόσο ωραίο. Και ίσως επειδή με συγκινεί τώρα πολύ περισσότερο από κάποιον άλλον. Όχι, μιλάω για την επιμέλεια του κειμένου, γιατί σου λέω για μεταφράσεις, για κείμενα, για τέτοια. Και μετά οι φυλακές, η πορνεία, το ένα, το άλλο, τα δικά του τα κουτσομπολίστικα, αυτά που είχε κάνει με το ίδρυμα με τις επιχορηγήσεις, τους ξεμπρόστιαζε όλους, όλες τις ιστορίες που ήξερε από παντού και τις έγραφε στα βιβλία – ίσως έχεις πάρει χαμπάρι. Αυτό ήταν το κλίμα λοιπόν. Η χειροτεχνία της σκέψης. Μοιάζει αντιφατικό, αλλά εμένα μου βγάζει απόλυτα νόημα. Επαναλαμβάνω ότι τότε δεν μου ταίριαζε, γιατί είχα άλλες ανασφάλειες, άλλα πράγματα στο νου μου, άλλες μαλακίες, άλλο ντρεσάρισμα, ίσως φοβόμουν, αλλά τώρα το έχω ανακαλύψει πάλι. Εγώ είχα ένα ιδιαίτερο στάτους βέβαια, γιατί δεν πήγαινα πολύ συχνά, μόνο διακοπές Χριστούγεννα, Πάσχα κλπ., οπότε είχα ειδική μεταχείριση. Πηγαίναμε καμιά βόλτα στο Μοναστηράκι, τηγάνιζε μπριζόλες με πατάτες για μένα ή κάνα φίλο αν πήγαινα ή την Φλοράνς μετά που παντρευτήκαμε, παίζαμε τάβλι άγρια φυσικά – ο Χρηστάκης ήταν ασύλληπτος ταβλαδόρος, έπαιζε καλά και κυρίως σε κατατρόπωνε ψυχολογικά· είχε ένα καλαμπούρι...μια επίθεση...για κάθε κίνηση...χρηιαζόταν δηλαδή γερά νεύρα για να τον αντέξεις· και πάντα με χρήματα φυσικά. Κι έβλεπα έτσι πώς εκινείτο το χρήμα – “πάρε αυτό, τόσα έχουμε, χρειάζεσαι ναι κλπ.” – ψιλοέκανε κομπίνες – μια φορά ο Άγγελος ο Μαστοράκης, που τότε δεν τον ήξερα ακόμα καλά, μου ’λεγε ότι – ήταν πολύ φίλοι με τον Λεωνίδα· ήταν απ’ τους λίγους, δηλαδή, που δεν τσακώθηκε. Ο Φώτης ο Τερζάκης βέβαια – μου έλεγε ότι μένανε σ’ ένα κόλπο εκεί στα Εξάρχεια, δεν ξέρω πού, που ήταν ο ένας εδώ ο άλλος εκεί και είχανε κάνει διάφορες κομπίνες, για να μοιράζονται/να κλέβουνε το ρεύμα κλπ· ε, και μια φορά έφυγε ο Άγγελος, πήγε σ’ ένα νησί και του λέει “πάρε τα χρήματα, για να πληρώσεις το ρεύμα, να συνεχίσουμε να έχουμε ρεύμα, με το κόλπο”· κι αυτό το έκανε συνέχεια ο Λεωνίδας: πήρε τα χρήματα κι αμέσως πήγε κι αγόρασε χαρτί για να τυπώσει το *Ιδεοδρόμιο*. Δεν τον ένοιαζε τίποτα. Δεν είχε αναστολή. Δεν είναι ότι ήτανε κανιβαλίσκος. Δεν είχε αναστολή. Δεν τον ένοιαζε. Θα έχεις ακούσει ότι έχει αλλάξει πεντακόσια σπίτια...

- Τι επίδραση είχαν οι συχνές μετακομίσεις του Λεωνίδα στην παραγωγή του *Ιδεοδρόμιου* και κατ’ επέκταση στην καθημερινή ζωή της οικογένειάς του;

-Νικόλας Χρηστάκης: Θα σου πω. Αλλά με ρώτησες πώς ήταν ένα γραφειόσπιτο. Συνήθως ήταν ένα διαμέρισμα ή κάποιος χώρος σε στυλ μαγαζί, που το είχε βάψει όμως και είχε βάλει κουρτίνες και υπήρχαν όλα αυτά γύρω γύρω, οι μονταζιέρες, τα περίεργα, οι πίνακες οι δικοί του, τα αρχεία του, γιατί για πάρα πολλά πράγματα είχε

αρχεία. Όταν κάτι τον ενδιέφερε, κάτι έβλεπε στην εφημερίδα, χρακ, το κόλλαγε εκεί και μετά χρησιμοποιούσε αποκόμματα, φωτογραφίες από 'δω κι από 'κει, τις κόλλαγε και συνέθετε το *Ιδεοδρόμιο*. Και συνήθως, αν δεν ήταν κανονικό διαμέρισμα, πίσω σε κάποια γωνία, μ' ένα παραβάν υπήρχε το κρεβάτι, το μέρος όπου κοιμότανε. Όχι, οι συχνές μετακομίσεις, οφειλόμενες σε άρνησή του να πληρώσει – είχε πάντοτε ιδεολογικές αιτιολογίες για τα πάντα: “Να πάει να γαμηθεί ο ιδιοκτήτης. Γαμημένος μικροαστός” – τι να επηρεάζουν; Το *Ιδεοδρόμιο* δεν υπήκουε σε κανένα...δεν είχε κανένα χρηματοδότη, δεν είχε κανένα λόγο να βγαίνει σταθερά.

- Παρόλα αυτά, στο μεγαλύτερο χρονικό φάσμα της έκδοσής του είχε μια σταθερότητα.

-Νικόλας Χρηστάκης: Ναι, γιατί το μανάτζαρε από 'δω κι από 'κει, αλλά δεν ήταν το πράγμα που περίμενε να αγοράσει όλη η Ελλάδα την πρώτη του μηνός, σαν να θες να πας να πάρεις τους *Τέσσερις τροχούς*. Στα αρχίδια του. Αν δεν έβγαινε στη μία έβγαινε στις είκοσι του μηνός. Το χαρτί ήταν ένα πρόβλημα. Όλα τ' άλλα ήταν χειροποίητα, όπως σου είπα. Νομίζω ότι από ένα σημείο και μετά, ίσως και κατά τη διάρκεια όλου του *Ιδεοδρομίου* – θα ήμουν περίεργος να το δω αυτό – είχε χρηματοδότες αυτούς που πληρώνανε συνδρομές, αυτούς που τον βοηθούσαν, γιατί τον γούσταραν και κάποιους που τον αγαπούσαν και του βάζανε διαφήμιση μόνο για να τον βοηθήσουν, να μην έχει την εντύπωση ότι του δίνουν ελεημοσύνη· ο Θανάσης ο Καστανιώτης, ας πούμε. Πάντα του έλεγε “Λεωνίδα πάρε αυτά”, τα οποία ήταν δυσανάλογα μεγάλα “και βάλε εκδόσεις Καστανιώτη”, επειδή ήταν αρκετά φίλοι. Ήξερε όλους τους εκδότες. Ήξερα όλη την Αθήνα. Αλλά εντάξει, ο Καστανιώτης ήταν φίλος. Κι εγώ έτσι γνώρισα όλους τους εκδότες δεξιά αριστερά. Το *Ιδεοδρόμιο* εκδιδόταν, γιατί το γούσταρε ο Λεωνίδας.

- Άρα, κατόπιν ποιας ανάγκης ξεκίνησε η εκδοτική δραστηριότητα του Λεωνίδα και συγκεκριμένα η έκδοση του *Ιδεοδρόμιου*; Υπήρχε κάποιο σκεπτικό πίσω απ' αυτό;

-Νικόλας Χρηστάκης: Δεν ξέρω. Πιστεύω ότι η ψυχή των ανθρώπων είναι αρκετά μυστηριώδης. Νομίζω ότι ο εικαστικός κόσμος, να συνεχίσει να 'ναι ζωγράφος, γκαλερίστας κλπ., είχε χάσει το ενδιαφέρον του για αυτόν. Τα έβρισκε λίγο σάχλες όλα αυτά. Μια φορά μου 'χε πει «Κάνεις ένα ωραίο ηλιοβασίλεμα και σου λένε “Τι ωραίο...σαν αληθινό είναι.” Βλέπεις το αληθινό και λες “Σαν ψεύτικο δεν είναι;”». Εντάξει, εδώ δεν είχε δίκιο, γιατί είναι μιας άλλης τάξεως ψυχικής ιστορίας το

αληθινό και το ψεύτικο, αλλά ήθελε να πει ότι δεν τον ενδιέφεραν οι ψωνάρες καλλιτέχνες πού 'ταν εκεί – ήταν καταπληκτικός ζωγράφος· η μάνα μου τον γνώρισε ως ζωγράφο· έχω μερικούς πίνακές του. Κάποια στιγμή, λοιπόν, με την ιστορία με τις επιχορηγήσεις, με αυτούς που πήραν τα χρήματα κλπ., υποτίθεται ότι είχε βρει τη λίστα των καλλιτεχνών αυτών, του τη βίδωσε να ασχοληθεί, ας πούμε, με την πολιτική, αλλά θα το 'κανε με τον δικό του τρόπο· και η πολιτική του ήταν ένα είδος συστηματικής total αλλά και δημιουργικής καταγγελίας συν και ενασχόληση με πράγματα που δεν ήταν γνωστά, ήταν περίεργα, ήταν παραμελημένα, ήταν περιθωριακά για τον κοινό νοου, ήταν σοκαριστικά, ήταν οι κλέφτες ή ο Νικήτας Νιφάκης ή ο Φασμπίντερ, ο τάδε που έκανε αυτό, εκείνο, το άλλο και γαμιότανε με αυτούς εκεί μέσα κλπ. Του άρεσε να κινούνται όλα αυτά και να γράφει για αυτά ό,τι του πέρναγε απ' το νου και του πέρναγαν συνήθως διασκεδαστικά πράγματα απ' το νου, όχι πάντα ακριβή – καμία φορά δεν καταλάβαινες τι του πέρναγε απ' το νου καθόλου, αλλά δεν έχει σημασία, για αυτό τον πλούτο και την υπέρ-παραγωγικότητα· δεκάδες βιβλία, δεκάδες κείμενα κι ήταν κι ένας τρόπος, ο τρόπος που το 'κανε, με άλλους, συνήθως νεότερους, χειροποίητα, ο τρόπος που το διακινούσε, χωρίς να εξαρτάται από κανέναν. Τα βούταγε εκεί όταν τυπωνόταν και τα πήγαινε σε διάφορα σημεία. Θα τα 'χεις ακουστά όλα αυτά. Όλα αυτά ήταν η ζωή του, αυτό τον έφτιαχνε. Δεν τον ενδιέφερε να 'χει τίποτα άλλο, κανένα πλούτο. Δεν τον ενδιέφερε να 'χει δεύτερο παντελόνι – δεύτερο ίσως να είχε· τρίτο τον ξεπέρναγε το θέμα. Αν ήθελε να πάει κάπου έπαιρνε ταξί συνήθως· ειδική γύρναγε με τα πόδια. Οτιδήποτε άλλο ορίζει τον κανονικό άνθρωπο δεν τον ενδιέφερε.

- Ο Λεωνίδας και τα έντυπά του έχουν ιδεολογία; Κατατάσσονται κάπου; Νομίζω ότι έχουν μια σχέση με έναν ελευθεριακό και αντισυμβατικό τρόπο σκέψης και δράσης. Τι θα έλεγες εσύ;

-**Νικόλας Χρηστάκης:** Αντισυμβατικός σίγουρα· είναι μια λέξη που φαίνεται εύκολη. Ελευθεριακό δεν ξέρω ακριβώς τι είναι. Φαντάζομαι ναι. Αναφορικά με το underground ως έντυπο, όχι τις σχέσεις που είχε ο ίδιος με το κίνημα underground, το dada, μετά με τους μπητ κι όλα που θα ξέρεις δεξιά αριστερά.. Ναι, είχε...δεν ήταν ακριβώς underground. Δεν κινείτο χέρι με χέρι. Είχε γίνει ένας θεσμός για αυτό που είναι και ο Χρηστάκης υπερηφανευόταν πάρα πολύ – και δίκαια – ότι χιλιάδες καλλιεργημένοι άνθρωποι – και αστοί και ο ίδιος έλεγε “αστυνομικοί διευθυντές” και υπουργοί – διάβαζαν το *Ιδεοδρόμο*, γιατί μάθαιναν πράγματα εκεί, γιατί ήταν καλό και ήταν ένας θεσμός που κάποιος, αν δεν είναι τελείως μαλάκας που να θέλει να

διαβάζει το περιοδικό *Ταχυδρόμος*, το διαβάζει σαν ένα κανονικό περιοδικό, που έχει αυτό το στυλ, ασχολείται μ' αυτά τα πράγματα, έχει τον δικό του χαβαλέ και τον δικό του χαρακτήρα.

- Θα λέγαμε ότι το περιοδικό είχε απήχηση σε συγκεκριμένη μερίδα κόσμου, όπως για παράδειγμα στους νέους των Εξαρχείων εκείνη την εποχή;

-Νικόλας Χρηστάκης: Δεν ξέρω. Δεν είναι σίγουρο. Πιστεύω ότι ο Λεωνίδας μπορούσε να αρέσει στον οποιονδήποτε, αλλά και να είναι δυσάρεστος στον οποιονδήποτε. Δεν σου είπε ο Αλέξης ότι μια μέρα τον δείρανε το πρωί οι κνίτες και το βράδυ οι αναρχικοί; Σκουλήκια να πούμε. Όχι επειδή έδειραν τον Χρηστάκη· επειδή είναι ικανοί να δείρουν οποιονδήποτε. Εξάλλου η τοποθέτησή του ήταν ένα μείγμα από κάτι πολύ πολιτικό, φιλοσοφικό, εικαστικό, καλλιτεχνικό, πολύ χάλι, μ' αυτό το στυλ και συγχρόνως ένα πολύ καθημερινό κατινίστικο πράγμα, ας πούμε, που είχε ένα μέρος από την ανθρώπινη και την κοινωνική σκατίλα το *Ιδεοδρόμιο*. Γιατί η ζωή μας έχει πολλή σκατίλα, αλλά ζούμε πάντα εξωραϊσμένα.

- Σαφώς. Αλλά δεν νομίζω ότι αποτελεί μέρος αυτής της κατάστασης, δεν εντάσσεται σε αυτή, αλλά τους τα τρίβει στη μούρη όλα αυτά, στο σύνολο της κοινωνίας.

-Νικόλας Χρηστάκης: Όχι μόνο στο σύνολο της κοινωνίας με την αφηρημένη έννοια του τύπου οι αστοί, οι μικροαστοί κλπ., αλλά και στα συγκεκριμένα πρόσωπα. Αν έβγαινε για παράδειγμα ο Σαββόπουλος και έκανε μια μαλακία ή έλεγε μια μαλακία, θα έγραφε, ας πούμε, “Ο μαλάκας είπε αυτό” κλπ. Στα αρχίδια του. Και πολύ χειρότερα πράγματα απ' αυτό, που θα μπορούσαν να εκθέσουν έναν άνθρωπο ανεπανόρθωτα. Μπορεί να έγραφε για κάποιον ότι τσίμπησε φράγκα, για να κάνει μαλακίες, ότι πουλήθηκε εκεί κλπ. Οπότε, πάρα πολλοί τον μισούσαν. Οι περισσότεροι τον φοβόντουσαν, τον θαύμαζαν και θα του 'παιρναν ευχαρίστως μπόλικες πίπες. Ελάχιστοι τον μίσησαν πραγματικά. Ένας συγγραφέας από τους πολύ γνωστούς – δεν θυμάμαι το όνομά του – τους αριστερούς, έτσι χάλι, τον κυνήγαγε και δικαστικά. Κανείς πραγματικά σοβαρός άνθρωπος δεν κυνήγησε δικαστικά τον Λεωνίδα – καλλιτέχνης εννοώ ή δημόσιο πρόσωπο – εκτός από αυτούς που ήθελαν τα φράγκα τους. Αυτός έλεγε ότι καταδικάστηκε πάρα πολύ λίγο, αλλά δεν ήταν ακριβώς έτσι. Η μάνα μου 'χει πει μια ιστορία, που πούλησε ένα σωρό πίνακες στον Φέξη, για να τον βγάλει απ' τη φυλακή με εγγύηση. Εξάλλου το τι έλεγε για τον εαυτό του και τη δράση του...έβαζε πάντοτε αρκετό νεράκι. Του άρεσε και να ζει

αναφορικά με τον εαυτό του και καθώς πέραναν τα χρόνια και αυτό-θεσμοποιούνταν, προσέθετε και λίγο μύθο και κάνα ψεματάκι.

- Όσο όμως αυτό-θεσμοποιούνταν τόσο ήθελε να απομακρύνεται από αυτό. Δεν πιστεύω ότι του άρεσε αυτή η πραγματικότητα. Απ' αυτά που έχω ακούσει, καταλαβαίνω ότι κάθε φορά που κάτι απ' αυτά που έκανε πήγαινε να μετατραπεί σε θεσμό ή είχε μεγαλύτερη απήχηση, το άφηνε, για να κάνει κάτι καινούργιο.

-Νικόλας Χρηστάκης: Γενικά ναι, αλλά δεν συνέβη αυτό με το *Ιδεοδρόμιο* εύκολα. Μετά το ξανάβγαζε με το παλιό υλικό. Είχε αρχίσει να γερνάει τότε και να κουράζεται. Συγχρόνως βέβαια έγραφε κι όλα αυτά τα περίεργα βιβλία, κάποια απ' τα οποία είναι υπέροχα και κάποια άλλα όχι. Είχε κι αυτό με το γράψιμο, συν διάφορα ψιλά που έκανε δεξιά αριστερά, τα σχιζοφωνητικά. Ειδικά για τη φάση Εξάρχεια δεν ξέρω να πω τίποτα. Ποτέ δεν κατάλαβα τι ήταν τα Εξάρχεια, ποτέ δεν κυκλοφόρησα στα Εξάρχεια, παρά μόνο πάρα πολύ πρόσφατα που πήγαινα εκεί, γιατί πήγαιναν μερικοί φίλοι που τους έβλεπα, στο “Καφενείο” ή έδινα κάνα ραντεβού με τον Χρηστάκη. Δεν ξέρω τίποτα για τα Εξάρχεια κι αυτό το στυλ. Δεν ανήκα ποτέ σε καμία κολεκτίβα, σε καμία παρέα. Δεν έτυχε και δεν είμαι ιδιαίτερα φίλος.

- Πώς ήταν η σχέση πατέρα-γιου μεταξύ σας και ποια ήταν η άποψή σου για εκείνον τότε;

-Νικόλας Χρηστάκης: Στο 'πα και πριν, στο λέω και τώρα. Ήταν ένα μυστήριο. Αλλά σαγηνευτικό μυστήριο κι αρκετά φοβιστικό. Τελείως έξω απ' όλα. Δηλαδή, ήταν ένα κομμάτι του παζλ της ζωής μου, γιατί η ζωή μου ήτανε και είναι πολύ σε στυλ παζλ. Δηλαδή, ζούσα σε μια αρκετά κανονική οικογένεια, καλλιεργημένη, αλλά απ' την πλευρά του παππού μου, που με μεγάλωσε, ο οποίος ήταν χημικός κλπ., με τον Μποδοσάκη κλπ., υπήρχε μια φοβερά πολύχρωμη και χαοτική οικογένεια στο χωριό. Σ' ένα χωριό έξω απ' το Βόλο και κομμάτια της στην Αθήνα. Από την άλλη η μάνα μου έγινε σιγά σιγά μια αστή, ο πατέρας μου ήταν αυτός που ήτανε. Ήταν ένα μέρος του παζλ, με το οποίο έμαθα να συνδιαλέγομαι, να το φτιάχνω και να το ξεφτιάχνω.

- Ποιες ήταν οι επιρροές της εκδοτικής δραστηριότητας του Λεωνίδα Χρηστάκη;

-Νικόλας Χρηστάκης: Αφού τα 'χεις τα έντυπα, τι ρωτάς; Δεν ξέρω. Δεν νομίζω ότι είχε κάτι σταθερό. Ξέρω ότι κάποια πράγματα τον είχαν σημάδεψει πιο πολύ από

άλλα. Αλλά ήτανε εξαιρετικά πολυσυλλεκτικός. Ξέρω ότι ήτανε το ντανταϊστικό το στυλ, το ντάντα το είχε πάρα πολύ. Εξάλλου ήταν κι απ' τους συνεργάτες του *Πάλι*. Από 'κει και πέρα ό,τι έπιανε στον αέρα και τον διασκέδαζε ή ό,τι ήταν διαθέσιμο – δηλαδή, αν πήγαινε ένας και του 'λεγε να γράψουμε στο *Ιδεοδρόμιο* κάτι για τους Μότορχεντ, σου λέει πλάκα θα 'χει, να το βάλουμε. Δεν είναι ότι ήξερε ακριβώς τι είναι οι Μότορχεντ· κάτι καταλάβαινε. Ειδεμή ήταν πράγματα που είχαν να κάνουνε φυσικά με την αμφισβήτηση, την αντικουλτούρα, με το αντί το θεσμικό – γι' αυτό αντιψυχιατρική, ας πούμε, που ήταν απ' τους πρώτους που ασχολήθηκαν ή Καστανέντα· θυμάμαι πιτσιρικάς, που είχε βγάλει το απόσπασμα από το *Ταξίδι στο Ιξτλάν*. Κανείς δεν ήξερε τον Καστανέντα, ήταν περίεργος ο Καστανέντα, κάποιος του 'πε...ήξερε πάρα πολύ κόσμο, παντού, σε διάφορα μέρη του κόσμου και τους είχε όλους ντρεσάρει να του στέλνουνε πράγματα και να του λένε διάφορα, για τον Μπόρχες, ας πούμε, που τον μεταφράσανε στο πόδι από κάποιο βιβλίο στα γερμανικά.

- Επομένως, είχε σχέσεις με εκδότες του εξωτερικού.

-Νικόλας Χρηστάκης: Όχι μόνο εκδότες· συγγραφείς, ποιητές, ταξιδευτές, junky...τα πάντα όλα, τα οποία άμα ζούσες στο Παρίσι είχες περισσότερες πιθανότητες να πέσεις στον Μπόρχες και να πεις “Πω πω! Έχει ένα φοβερό ενδιαφέρον αυτός ο τύπος” και να γράψεις κάτι, να το βάλεις σ' έναν φάκελο, να το στείλεις στον Χρηστάκη. Εγώ έτσι ασχολήθηκα με τον Μποντριγιάρ· πρέπει να 'μουν ο μόνος στην Ελλάδα. Μού 'πεσε στα χέρια εκεί που τέλειωνα τη διατριβή μου τότε η *Κοινωνία της κατανάλωσης* και είχα ενθουσιαστεί, αλλά είχα κι έναν φίλο, που ήταν και μαθητής του. Δεν ήταν κάτι συστηματικό. Ήταν πολυσυλλεκτικός και αρπακολατζής και κυκλοφορούσε κι άμα κάτι ήταν στο δρόμο ήταν σαν μια γλώσσα από ένα χαμαιλέοντα, όπως ο χαμαιλέοντας τσιμπάει τη μύγα.

- Αυτό που μου περιγράφεις όμως χρειάζεται αφενός καλή αντιληπτική ικανότητα και εργατικότητα. Το δεύτερο μάλιστα στοιχείο είναι φανερό, όταν διαβάξει κανείς μεγάλο μέρος της αρθρογραφίας του *Ιδεοδρόμιου*.

-Νικόλας Χρηστάκης: Έχεις απόλυτο δίκιο. Πρώτα απ' όλα σ' αυτό που λες για την αίσθηση, ήταν ιδιοφυής – ένα απ' τα πολλά πράγματα που ήταν – και ήταν ασύλληπτα εργατικός. Όλη τη μέρα ασχολούνταν μ' αυτά· μάζευε, έκανε, σκεφτόταν, έγραφε.

- Η προσωπική του ζωή πώς ήταν μέσα σ' όλα αυτά;

-Νικόλας Χρηστάκης: Πάντα υπήρχε μία γυναίκα, νεότερη, φεμινίστρια. Μία γυναίκα λίγο υπασπιστής, ας πούμε· κάπως εμφανίσιμη, κάπως διανοούμενη.

- Εννοείς ότι περιτριγυριζόταν απλά από γυναίκες της ευρύτερης παρέας του ή μιλάς για τις διάφορες ερωτικές σχέσεις του Λεωνίδα;

-Νικόλας Χρηστάκης: Όχι στην ευρύτερη παρέα. Δικιά του, επίσημη. Η προσωπική ζωή και οι φίλοι του, που έκαναν πλάκες κλπ., αλλά ίσως και αρκετός πόνος και αρκετή μοναξιά. Εμένα δεν μου το βγάζει απ' το μυαλό κανείς αυτό. Ή είναι η δικιά μου προσέγγιση ή ο δικός μου πόνος, που μεγάλωσα με τόσο περίεργες συνθήκες. Αλλά πιστεύω ότι κι αυτός, ναι...

- Δεν είμαι σε θέση να γνωρίζω αν ίσχυε αυτό στη ζωή του Λεωνίδα Χρηστάκη. Μήπως όμως αυτή η ιδιότυπη μοναξιά ήταν απόρροια της διαρκούς και συχνά σκληρής κριτικής που δεν δίσταζε να ασκήσει ακόμα και σε άτομα του φιλικού του περιβάλλοντος; Γνωρίζω ότι ήταν ένα από τα βασικά στοιχεία που τον χαρακτήριζαν.

-Νικόλας Χρηστάκης: Ναι, κάθε έξι μήνες-ένα χρόνο έτρωγε μια κλωτσιά η ομάδα...σε στυλ μίκι μάους· με ξύλο. Όχι ξύλο κανονικό· με υβρεολόγια “Ρε μαλάκες θα με γαμήσετε. Εδώ καπνίζετε, κάνετε ενέσεις” ή – ξέρω ‘γω – “θα με κλέψετε” κλπ. Ναι, έχει πάρα πολύ πόνο αυτή η θέληση αποκόλλησης. Το είπες πολύ ωραία.

- Το γεγονός αυτό όμως δεν έχει να κάνει και με μια συνέπεια του ίδιου απέναντι στις ιδέες του;

-Νικόλας Χρηστάκης: Η συνέπεια νομίζω ότι είναι δευτερογενής. Το πρώτο είναι πιο ψυχικό. Ο Λεωνίδας δεν είχε περάσει καλά ως παιδί. Δεν θέλω να πω περισσότερα. Η οικογένειά του ήταν όλοι παλαβοί για δέσιμο, για να πω ήπιους όρους.

- Πού είχε γεννηθεί;

-Νικόλας Χρηστάκης: Είχε γεννηθεί τυχαία στη Θεσσαλονίκη, αλλά ζούσε στην Αθήνα από πολύ μικρός, στην οδό Σολωμού. Είχε περάσει άσχημα στην κατοχή. Πρέπει να ήταν και αρκετά φτωχοί. Ο πατέρας του πέθανε με πάρα πολύ άσχημο και μυστηριώδη τρόπο, για τον οποίο δεν έχω βγάλει ακόμη σταθερό συμπέρασμα. Συνεργάστηκε; Τον κρέμασαν οι Γερμανοί, γιατί αρνήθηκε; Σκοτώθηκε τυχαία; Εμένα μου είπε ότι τον βρήκε κρεμασμένο μπροστά στην πόρτα. Δεν το πιστεύω. Υπάρχει ένα πολύ ωραίο βιβλίο του Λεωνίδα που πρέπει οπωσδήποτε να διαβάσεις, Μακάβριες Ιστορίες. Καθαρά λογοτεχνικό· αυτό-αφηγήσεις. Επίσης, θα 'ταν ωραίο

μια μέρα να δεις και τα ποιήματά του. Έχω τις δύο απ' τις τρεις ποιητικές συλλογές που έγραψε· είναι καταπληκτικά. Αντίθετα με την πρόζα του, που εμένα δεν με κεντρίζει ιδιαίτερα. Αυτό όμως είναι πάρα πολύ ωραίο. Ναι, είχε περάσει άσχημα και είχε σκουλήκια στον κώλο του, δεν μπορούσε στην κανονικότητα, δεν ξέρω τι συνέβαινε, του άρεσε κιόλας, αλλά και αυτό το “Όλους σας γαμάω, επειδή εγώ είμαι ανένταχος κι εσείς είστε όλοι σκουλήκια” έχει και μια μεγάλη επιθετικότητα μέσα του.

- Ωστόσο, η ύπαρξη ενός άτυπου δικτύου ανθρώπων ήδη πριν από τη χούντα, με το οποίο συγχρωτίστηκε και ο Λεωνίδας Χρηστάκης και το οποίο συνέβαλε στην πολιτισμική αντιστοίχιση της Ελλάδας με τάσεις και αναφορές του εξωτερικού, όπως η περίπτωση των Ελλήνων Υπαρξιστών και της παράγκας του Σίμου και η έκδοση του περιοδικού *Πάλι*, αποτελεί κάτι το εξαιρετικά ενδιαφέρον για τα δεδομένα της εποχής.

-Νικόλας Χρηστάκης: Γιατί σου κάνει εντύπωση αυτό;

- Ακριβώς επειδή νομίζω ότι ήταν πολύ νωρίς για την Ελλάδα να υπάρχουν άτομα με τέτοιες επιρροές, παρά το ότι αυτά υπήρχαν εκείνα τα χρόνια στο εξωτερικό. Από την άποψη ότι η χώρα που λέγεται Ελλάδα διαρκώς ακολουθεί τις εξελίξεις της Δύσης και συνήθως ύστερα από πάρα πολλά χρόνια.

-Νικόλας Χρηστάκης: Αυτό το για την Ελλάδα είναι μία καραμέλα που δεν την καταλαβαίνω. Δηλαδή, τι έχει η Ελλάδα; Η Ελλάδα είχε πάρα πολύ ωραίους τύπους, υπήρχαν επαφές με το εξωτερικό κι είχαν μια κουλτούρα.

- Οι ίδιοι όμως. Αυτές οι λίγες εξαιρέσεις.

-Νικόλας Χρηστάκης: Οι ίδιοι, εντάξει. Δεν ήτανε Παρίσι σίγουρα. Αλλά αν πας αλλού, επίσης θα είναι λίγοι φαντάζομαι.

- Πώς ξεκίνησε η ενασχόληση του Λεωνίδα με αυτά τα ρεύματα σκέψης, δράσης και πολιτισμού; Ποιο ήταν το πρώτο ερέθισμα και πώς έμαθε για αυτά;

-Νικόλας Χρηστάκης: Δεν ξέρω όλα τα βιογραφικά στοιχεία. Λίγο ζωγραφική, έπαιζε λίγο βιολί...

- Ταξίδευε; Είχε τη δυνατότητα να ταξιδεύει;

-Νικόλας Χρηστάκης: Πρέπει να 'χε ταξιδέψει λίγο. Κάτι έλεγε για Σουηδία, που είχε πάει εκεί. Έλεγε και πολλά μυστηριώδη ψιλο-ψεματάκια κι είναι δύσκολο να

βγάλεις άκρη, αλλά σίγουρα το είχε πάρα πολύ να πιάνει με τις κεραίες του καταπληκτικά πράγματα και να τα συγκρατεί και να τα μεταβολίζει και να κάνει παρέα με τους σωστούς ανθρώπους. Ο Κουτρουμπούσης ήταν πάρα πολύ φίλος του.

- Ας μιλήσουμε πάλι, αν θες, για το *Ιδεοδρόμιο*. Θα έλεγες ότι το περιοδικό ήταν απ' τα πρώτα ή ακόμα και το πρώτο στην Αθήνα με αυτά τα θέματα όπως, η προσέγγιση του φεμινισμού μέσα από την αυτόνομη μορφή του, η νεολαία και τα αναμορφωτήρια, μαθητικά και φοιτητικά ζητήματα πάλι με μια διαφορετική και μη κομματική προσέγγιση, σε αντίθεση με την πληθώρα κομματικών εντύπων της εποχής, θέματα κουλτούρας όπως, οι μουσικές ροκ και πανκ κλπ. Υπήρχαν εκείνη την περίοδο αντίστοιχα περιοδικά αναφορικά με θέματα κουλτούρας και πολιτικής;

-Νικόλας Χρηστάκης: Ούτε εγώ ξέρω. Πρέπει να βρεις κάποιον ειδικό. Ένας ειδικός είναι ο Νεκτάριος Παπαδημητρίου. Θα δεις πολλά πράγματα στο βιβλίο που σου 'πα να πάρεις, *Ο πολυπράγμωνας Λεωνίδας Χρηστάκης*. Από εκεί και πέρα...α! Οπωσδήποτε – δεν πιστεύω να μην ξέρεις το βιβλίο του Νίκου Σούζα. Αυτός λέει πολλά πράγματα.

- Υπήρχε αλληλεπίδραση του *Ιδεοδρόμιου* με το αναγνωστικό κοινό; Γνωρίζεις αν το περιοδικό πυροδοτούσε κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές ζυμώσεις; Συζητιούνταν τα θέματά του; Ασκούσε επιρροή στη νεολαία της εποχής;

-Νικόλας Χρηστάκης: Ειλικρινά δεν ξέρω. Υποθέτω πως ναι.

- Δεν θυμάσαι δηλαδή κάποιο σχετικό παράδειγμα...

-Νικόλας Χρηστάκης: Πιθανόν. Για να σου πω ένα παράδειγμα. Ο Πανούσης το πρώτο του βιβλιαράκι το 'χε βγάλει ο Λεωνίδας. Ένα βιβλίο για τις φυλακές, κάτι τέτοιο. Κρίνοντας από τη στάση του Πανούση, υποθέτω ότι ναι. Κάθε είδους τύποι τα συζητάγανε, κάνανε, δείχνανε ή άρχισαν από 'κει κλπ. Αλλά δεν ξέρω καμία λεπτομέρεια περισσότερη.

- Ποια ήταν η σχέση του Λεωνίδα Χρηστάκη με τους διάφορους χώρους, κομματικούς ή μη; Συνομιλούσε ας πούμε με άτομα από πολιτικές συλλογικότητες ή τους αποστρεφόταν;

-Νικόλας Χρηστάκης: Ούτε τους αποστρεφόταν ούτε μιλούσε. Όλα ήτανε στην τύχη. Προφανώς και ως χώρος η ΚΝΕ του 'φερνε εμετό. Δεν συζητάμε για τα κόμματα, ΝΔ κλπ. Αλλά τύχαινε όπως ξαφνικά ένα πολύ υψηλό στέλεχος, γιατί ήταν

πολύ σνομπ και λίγο κομπλεξικούλης, δηλαδή άμα ερχότανε, έπαιρνε τηλέφωνο, ξέρω 'γω, απ' το γραφείο του προέδρου της δημοκρατίας, να φάμε, γιατί είχε φίλη την κόρη του Στεφανόπουλου ή αν του 'λεγε ο τάδε καθηγητάρας ή ο τάδε διευθυντής της αστυνομίας πήγαινε τρέχοντας. Θα μου πεις, είναι μια αναγνώριση. Και μπορεί κι εγώ να πήγαινα τρέχοντας, που είμαι λιγότερο διψασμένος απ' τον Λεωνίδα ή μπορεί όλοι να το κάνανε, δεν ξέρω. Πάντως πήγαινε τρέχοντας. Αλλά με άτομα που του έδιναν μία σημασία και που ήταν εκεί έτοιμοι να του πούνε "είσαι μεγάλος και πολύ ωραίο αυτό που κάνεις, εγώ τα έχω παρακολουθήσει όλα". Τις έλεγε αυτές τις ιστορίες. "Τα 'χει όλα τα τεύχη ο τάδε, ο αρχιμπάτσος". Εγώ συμφωνώ με τον Τέο Ρόμβο ότι είναι ένα πολύ σπουδαίο περιοδικό. Σημάδεψε γενιές και πράγματα. Τώρα με τους χώρους δεν είχε σχέση. Τι εννοείς; Δεν είχε καμία σχέση. Δεν άντεχε τίποτα. «Ξέρεις πώς γράφονται στην ΟΝΝΕΔ;», μου 'λεγε, «Πάει ένας τύπος εκεί και λέει "Θέλω να γαμήσω!" και του λένε "ναι παιδάκι μου, γράψου στην ΟΝΝΕΔ" κλπ.». Δηλαδή, δεν υπήρχε ένα δευτερόλεπτο που να μην ακούσει για κάτι τέτοιο και να μην έχει μια τέτοια άποψη να πει. Τον αηδίαζαν τα πάντα. Αν όμως ερχόσουν εσύ και του 'λεγες "Πάμε σήμερα να φάμε στο *Abreunoir*, στο Κολωνάκι" δεν ήταν ο τύπος που θα 'λεγε "Δεν πάω εγώ σε τέτοια μέρη και θα φάω τη λακέρδα" κλπ. καθόλου. Στο *Abreunoir*; Φύγαμε. Στο τάδε διαμέρισμα με καλό κόσμο; Μια χαρά. Δεν είχε τέτοια κολλήματα, να το παίζει μιζεραμπιλίστ. Όχι, ήτανε το στυλ ζωής του έτσι. Αυτά που έκανε στα περιοδικά δεν ήταν η αγάπη προς το μίζερο. Ήταν αυτό που του άρεσε. Αυτό τον εξέφραζε περισσότερο.

- Πώς ήταν η σχέση του με τους υπόλοιπους εκδότες εναλλακτικών περιοδικών;
-Νικόλας Χρηστάκης: Ήξερε τους εκδότες από παιδιά, με όλη τους τη γενεαλογία. "Α, ο Καστανιώτης; Αυτός είχε καλαθάκι". Όλους, γιατί πάντα ήταν χωμένος παντού. Από τον Μάνο Χατζιδάκι και τον Μίκη Θεοδωράκη έως τον χ, ψ, ω, τους ήξερε όλους, γιατί συχνάζανε όλη αυτή η ιντελιγκέντσια σε διάφορα καφενεία, στου Λουμίδη, στο Μπραζίλιαν τη δεκαετία του '60. Δεν μπορώ να σου πω ειδικά με τους εκδότες, αλλά ξέρω ότι οποιονδήποτε του 'λεγα, μου 'λεγε "Πήγαινε σ' αυτόν" ή με πήγαινε αυτός εκ μέρους του, γι' αυτό έχω τόσα βιβλία στον Παπαχρήστο, *Gutenberg*, στο Καστανιώτη, στον Δουβίτσα.

- Με όσους εξέδιδαν παρόμοια εναλλακτικά περιοδικά;
-Νικόλας Χρηστάκης: Δεν ξέρω τίποτα. Δεν ξέρω αν υπήρχαν παρόμοια, τίποτα. Πρέπει να βρεις πιο ειδικούς, πιο κοντινούς.

- Ποιο είναι το ιστορικό αποτύπωμα αφενός του ανθρώπου-Λεωνίδα Χρηστάκη και αφετέρου του εκδότη-Λεωνίδα Χρηστάκη;

-Νικόλας Χρηστάκης: Τι εννοείς αποτύπωμα;

- Η δραστηριότητα αυτή τι ακριβώς αφήνει πίσω στο χρόνο;

-Νικόλας Χρηστάκης: Εσύ με ρωτάς; Εσύ είσαι το αποτύπωμα, που σε ενδιαφέρει αυτό και κάνεις μια δουλειά.

- Σε σχέση όμως με τη σκέψη του, τη δράση του κλπ.;

-Νικόλας Χρηστάκης: Δεν μπορώ να το εκτιμήσω. Για πολλούς είναι ένας μύθος, για πολλούς είναι κάτι άλλο. Να το κάνω πιο συγκεκριμένο δεν μπορώ. Ξέρω ότι υπάρχουνε ένα σωρό άτομα αυτή τη στιγμή που εμπνέονται απ' αυτό, που κάνουν το στυλ αυτό κλπ. Αλλά έχουν αλλάξει τα πράγματα.

- Υπάρχουν σήμερα περιοδικά σαν το *Ιδεοδρόμιο*;

-Νικόλας Χρηστάκης: Ξέρω πάρα πολύ λίγα. Δεν έχω ιδέα. Σαν το *Ιδεοδρόμιο* όχι, αλλά η ιδέα ότι κάποιος το 'κανε αυτό υπάρχει στο χώρο, στο χρόνο.

- Θα λέγαμε ότι το παράδειγμα του Λεωνίδα Χρηστάκη έχει ξεπεραστεί ή όχι; Νομίζω ότι είναι ελάχιστες οι περιπτώσεις αυτές μέσα στην Ιστορία. Υπάρχουν τέτοια παραδείγματα στις μέρες μας;

-Νικόλας Χρηστάκης: Ενδεχομένως υπάρχουν, που δεν τις ξέρουμε – δεν ξέρω, στην Ελλάδα ίσως όχι. Αλλά τι να ξεπεραστεί; Ναι, είναι σπάνιο φαινόμενο.

- Νομίζω στην εποχή μας ότι τα θέματα του *Ιδεοδρόμιου*, για παράδειγμα, είναι ακόμα επίκαιρα και ίσως δεν διατυπώνονται πλέον με τον ίδιο σωστό τρόπο.

-Νικόλας Χρηστάκης: Αυτό είναι μία γενική διαπίστωση. Εγώ, που κάνω κοινωνική επιστήμη, βλέπω ότι πράγματα που ελέγχθησαν τον 18ο αιώνα, ισχύει αυτό που λένε “παλιό κρασί σε νέα μπουκάλια”.

- Οφείλω να σου πω ότι με έχεις καλύψει σε όλα όσα σκεφτόμουν σχετικά με τον Λεωνίδα Χρηστάκη, τη ζωή του, τη σχέση σας και το *Ιδεοδρόμιο*. Μία ακόμα ερώτηση θα ήθελα να σου κάνω, με την οποία ίσως η κουβέντα μας ολοκληρώνεται. Η εκδοτική δραστηριότητα του Λεωνίδα στη Μεταπολίτευση και η ανάδυση πληθώρας εναλλακτικών εντύπων εκείνη την εποχή, θα έλεγες ότι γεννήθηκε αποκλειστικά ως αναπόσπαστο κομμάτι της τότε συγκυρίας, λόγω της πρότερης καταπίεσης από τη χούντα και την ανάγκη του κόσμου για ένα πέρασμα σε έναν ελεύθερο τρόπο σκέψης και πράξης ή μήπως στην περίπτωση που δεν υπήρχαν και τα ανάλογα πρόσωπα, όπως ο Λεωνίδας

Χρηστάκης, ο Τέος Ρόμβος και άλλοι, μπορεί να μην δημιουργούνταν καν κάτι αντίστοιχο στην Ελλάδα;

-Νικόλας Χρηστάκης: Ε δεν ξέρω να απαντήσω σ' αυτό. Αν δεν κλπ...υπάρχει αυτό. Αυτά που λες έχουνε μέσα την απάντηση. Η συγκυρία υπήρχε, η χούντα κλπ. και η πολιτισμική χώρα στο γύψο κλπ. Η πληροφορία μεταδιδόταν και κυκλοφορούσε πιο δύσκολα απ' ότι σιγά σιγά μετά και ειδικά σήμερα. Άνθρωποι που να ενδιαφέρονται, να ψάχνονται κλπ υπήρχαν. Τώρα, αν μπορείς να πεις ότι από τη μία υπήρχε αυτό το αίτημα το συγκυριακό, δεν είναι αδύνατον μέσα σε 2.000.000 Αθηναίους να βρεθούν δυο-τρεις-πέντε που να μην έχουν το τσαγανό να το στήσουν αυτό. Αλλά δεν μπορώ να σου δώσω μια ιστορική, τεκμηριωμένη απάντηση, με στοιχεία κλπ. Η ερώτησή σου έχει την απάντηση. Είναι και τα δύο. Δεν είμαι σίγουρος ότι...πάντα υπάρχει κάποιος που να κάνει κάτι ωραία. Ξέρω 'γω;

- Παίζουν ρόλο και τα μέσα όμως που έχει κάποιος στη διάθεσή του. Δηλαδή, η ύπαρξη και λειτουργία ενός εντύπου που να είναι ανεξάρτητο, δίχως οικονομική εξάρτηση, με το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής να το αναλαμβάνει ο ίδιος ο Λεωνίδας και κάποιοι συνεργάτες του, η διανομή κλπ...

-Νικόλας Χρηστάκης: Ναι, είναι αρκετά μοναδικό.

- Και ιδιαίτερα δύσκολο.

-Νικόλας Χρηστάκης: Είχε αφιερώσει τη ζωή του στο να είναι έτσι. Ναι. Είχε αυτή την καταπληκτική ισορροπία ανάμεσα στο τελείως χύμα και στο πολύ οργανωμένο, στοχοθετημένο, που να κρατάει μέσα στο χρόνο. Και είχε τις εσωτερικές του ισορροπίες, καθόλου υποχρεώσεις, καθόλου οικογενειακή ζωή. Ακόμα και με τους συνεργάτες υπήρχε πάντα μια δυναμική, γιατί έδιωχνε, ξανάπαιρνε, ξαναέλυνε. Ζούσε απ' αυτό το γαϊτανάκι, το οποίο έχει και συναισθηματικές διαστάσεις στη σχέση του με τους άλλους και με το περιβάλλον του. Τον τροφοδοτούσε αυτό. Ήταν ένα είδος πολιτισμικής πολυγαμίας.

- Από το *Ιδεοδρόμιο* φαίνεται ότι ο Χρηστάκης και οι συνεργάτες του δίνουν ιδιαίτερο βάρος, μέσα από την αρθρογραφία τους, στο πολιτισμικό υπόστρωμα της κοινωνίας της περιόδου, ίσως και μεγαλύτερο συγκριτικά με ζητήματα που άπτονταν της "υψηλής" πολιτικής. Ειδικά η προσέγγιση του περιοδικού σε ζητήματα καθημερινής ζωής...

-Νικόλας Χρηστάκης: Ναι, αλλά αυτός ίσως τη θεωρούσε αρκετά πολιτική. Και είναι.

- Δεν νομίζω ότι έχω να σε ρωτήσω κάτι άλλο. Όλα καλύφθηκαν επαρκώς και μάλιστα έμαθα για πράγματα, τα οποία δεν περίμενα ότι θα ακούσω. Θα ήθελες να συμπληρώσεις κάτι στο τέλος της κουβέντας μας;

-Νικόλας Χρηστάκης: Όχι. Νομίζω είμαστε εντάξει.

- Σε ευχαριστώ πολύ.

-Νικόλας Χρηστάκης: Να είσαι καλά.

Συνέντευξη Τέο Ρόμβου και Χαράς Πελεκάνου

-Τέος Ρόμβος: Καταρχάς, θα ήθελα να πω κάτι πιο γενικό, σαν εισαγωγή. Είναι πράγματι ιδιαίτερο το να μιλήσω για μια οικογένεια ανθρώπων, που αναζητούσαν την ταυτότητά τους, τον εαυτό τους, τη σκέψη τους, τα προβλήματα, τον προβληματισμό και όλα αυτά στην τέχνη. Το λέω αυτό, γιατί οι άνθρωποι που σκέφτονται την τέχνη ή για την τέχνη είναι συνήθως πιο ανοικτοί. Έτυχε, λοιπόν, να γεννηθώ μέσα σε μια τέτοια οικογένεια, που ο πατέρας ήταν εικαστικός, ο αδερφός ο μεγάλος, γιατί δύο ήμασταν, επίσης εικαστικός, δηλαδή γλύπτες και ζωγράφοι και μια σειρά προγόνων που επίσης ήτανε γλύπτες. Η ιδιαιτερότητα είναι αυτή που σου λέω. Έτυχε να είμαι από κάποιους ανθρώπους γόνος, που ήτανε κατά κάποιον τρόπο λίγο πιο ελεύθεροι, όσο επέτρεπε η εποχή. Η εποχή ήτανε πολύ δύσκολη, γιατί ήταν άγρια τα πράγματα: πόλεμος, αφραγκία, οι πόλεις ανύπαρκτες, τότε σπινόντουσαν στην περιοχή μας. Η Αθήνα, δηλαδή, ήταν μεγάλα χωριά, οικισμοί. Εγώ γεννήθηκα σε μια συνοικία σχετικά κέντρο σήμερα, στο Κουκάκι. Απ' τη μία είχα τον Ιλισό, για να τρέχω και να οργιάζω μαζί με τους φίλους και απ' την άλλη το βουνό, όπως το λέγαμε τότε, το λόφο του Φιλοπάππου και λίγο πιο πέρα η Ακρόπολη. Δηλαδή, γεννήθηκα σ' έναν ελεύθερο τόπο, όπου κάποια στιγμή ήρθανε κι αντίσκηνα με πρόσφυγες και ζούσαν οι άνθρωποι εκεί, δίπλα μας δηλαδή. Λοιπόν, μεγάλωσα εκεί ως παιδί και αργότερα, πολύ νέος έφυγα. Έφυγα απ' τη χώρα. Όχι μόνο απ' τη γειτονιά. Στη γειτονιά εκείνη πράγματι, μπορώ να πω ότι είχαμε ανταποκρίσεις πολύ γρήγορες από αυτά που συνέβαιναν στις πιο προηγμένες χώρες. Ήτανε, δηλαδή, κέντρο Αθήνας. Κατά κάποιο τρόπο αρκετοί καλλιτέχνες και διανοούμενοι ζήσανε στην περιοχή. Οι γονείς είχαν ανοικτό το σπίτι. Δουλεύανε βέβαια σαν κτήνη και οι δύο, αλλά αφιερωνόντουσαν και σε φίλους και κάποιους συγγενείς επιλεκτικά. Φίλους βασικά, οι οποίοι ερχόντουσαν εκεί και ήταν συνήθως εικαστικοί. Πολύ νωρίς έζησα από κοντά, στην αρχή τον πατέρα και μετά και τον αδερφό και ψυχιατρεία και ψυχιατρίζομενους κι έχω μια εμπειρία της αγριότητας ενός πολιτισμού, που προχώραγε χωρίς ιδιαίτερη σκέψη, αλλά η καταστολή ήτανε το οφειλόμενο. Οι ψυχίατροι ήταν μιας σχολής, που ξεκινάει το 1880. Είναι καταστολή των βαθύτερων επιθυμιών. Δεν μπορούμε να αφήνουμε τον εαυτό μας ελεύθερο, πρέπει να είμαστε ελεγχόμενοι διαρκώς. Μια ιστορία, μια καταστολή που είναι κοινωνικό φαινόμενο. Δηλαδή, κοινωνιών που βαδίζουν προς κάποια ελευθερία, αλλά πρέπει να μάθουνε οι πολίτες να καταστέλλουν αυτές τις επιθυμίες. Υπάρχει δηλαδή από πίσω αυτό. Κι αυτά στην αντιψυχιατρική είναι γνωστά ήδη απ' το '30. Κάποιοι φωτεινοί, δηλαδή, άνθρωποι,

που ήτανε μέσα σ' αυτό μπορέσανε να τα καταλάβουνε και να τα κατανοήσουν σχεδόν λίγο μετά τις αρχές του περασμένου αιώνα. Δηλαδή, το ότι το σύστημα, η συνύπαρξη των ανθρώπων, που έχει κι εμπορικούς δεσμούς και όλο αυτό το πράγμα, έχει βρει τρόπους για να μπορεί να προχωράει ανενόχλητο και όχι να κάνει στάσεις για να σκεφτεί. Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη σκέψη, σκέφτονται οι άλλοι για μας. Μπορεί να πηγαίνω αλλού την κουβέντα, αλλά οι γονείς, ο πατέρας μου κι ο αδερφός μου ζήσανε στα ψυχιατρεία τα πρώτα χρόνια του '50. Λοιπόν, μεγάλωσα μέσα σ' αυτά τα πράγματα όταν ήμουνα δηλαδή επτά, οκτώ, δέκα χρονών, δώδεκα, δεκατέσσερα. Ο ίδιος ο πατέρας μου αποδεχόταν αυτό το πράγμα, αλλά κάποια στιγμή τα βρόντηξε και είπε τέρμα. Κάπου εκεί βέβαια αρχίζει και το τέρμα της καταστολής στην ψυχιατρική, της σκληρής καταστολής, που τους βάζανε ζουρλομανδύες, που τους δένανε επάνω στο κρεβάτι, ηλεκτροσόκ, που ήτανε το βασικό για να σβήνει η μνήμη και γύρω στο '65 στη χώρα μας, ενώ σε άλλες χώρες έχει αρχίσει ήδη προπολεμικά να σταματάει η καταστολή, φτάνει ο απόηχος αυτού του πράγματος της δυτικής Ευρώπης και της Αμερικής στα μέσα του '60 και τελειώνει η ιστορία με την καταστολή και γίνεται κάτι άλλο: μέσα από κουβέντες που γίνονται προσπαθούνε να λυτρωθούν οι άνθρωποι οι ίδιοι που έχουν το πρόβλημα και το αυτί που ακούει κρατάει κάποιες σημειώσεις, αλλά στην ουσία έχουνε ξεχάσει κι έχουν αρχίσει να σκέφτονται άλλα οι ψυχίατροι. Δηλαδή κάνουν ότι ακούνε, αλλά δεν ακούνε στην πραγματικότητα. Πολύ λίγοι ακούνε πραγματικά. Είμαστε πολύ πίσω στη χώρα αυτή, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει και πολλά. Πάρα πολλές χώρες είναι πολύ πιο πίσω ακόμα. Στο ¼ του πλανήτη, ας πούμε, μπορεί και στο 1/3, η γυναίκα δεν υπάρχει. Ο μισός πληθυσμός, δηλαδή, του πλανήτη δεν αναγνωρίζεται από ένα μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού. Αυτό είναι κάτι χονδροειδέστατο που υπάρχει ακόμα και σήμερα και που υποτίθεται ότι έχουμε προχωρήσει. Σου μίλησα για όλα αυτά, για να καταλάβεις την άγρια καταστολή που βιώναμε οι νέοι μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα. Τα πράγματα ήταν πολύ άγρια μετά από έναν χονδροειδέστατο και αποκτηνωμένο πόλεμο και από τη σύγκρουση, την εσωτερική πια, η οποία έχει αρχίσει από πριν, με τη μη λειτουργία μιας δημοκρατίας στοιχειώδους σ' αυτή τη χώρα, με τις δικτατορίες, με τον υποχρεωτικό θρησκευτισμό και βέβαια από μία στρατοκρατική αντίληψη που δέσποζε στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της αρχής της Ασίας. Λοιπόν, ήθελα να περιγράψω λίγο τα παιδικά χρόνια και είπα αυτά τα πράγματα. Ο αδερφός μου, δηλαδή, 15 χρονών ξεκίνησε να φύγει από αυτή την ιστορία, έκανε σχέση με μια υπέροχη κοπέλα, που ήταν κι αυτή εικαστικός, ζωγράφος δηλαδή, την κοπάνησαν απ'

το σπίτι, γύρναγαν από εδώ κι από 'κει για μήνες και τους πιάσανε οι μπάτσοι. Εκεί να τα χρόνια είχε ξεκινήσει στην Αμερική ο τεντιμποϊσμός, που ήταν ουσιαστικά μια επιθετική αντίσταση απ' την πλευρά της νεολαίας απέναντι σ' ένα σύστημα και καλούπωμα, που θέλανε να αρνηθούν και ήτανε δέκτες μιας άγριας μουσικής, που είχε αρχίσει να πρωτακούγεται. Δηλαδή, οι τεντιμποϊς είναι αυτοί που είπανε "όχι", "άντε γαμηθείτε" στους μεγαλύτερους, "εμείς έχουμε αυτιά και μάτια να ακούμε και να βλέπουμε μόνο αυτούς που λένε όχι και όχι μόνο ναι". Αυτοί είναι γεννήματα του κινήματος των beat, που υπάρχουν αρκετοί διανοούμενοι εκεί, μια πλειάδα ανθρώπων, που με σκέψη και μυαλό έχουνε προσχωρήσει στο όχι: όχι στην κοινωνία αυτή που είναι αμίλητη, αλλά που έχει λόγο και έχει και μια άλλη στάση ζωής. Ακολουθούν κορίτσια, τα οποία είναι μαυροντυμένα εκείνα τα χρόνια, για να πούνε όχι, γιατί αρχίζουν να εμφανίζονται τα χρωματιστά σιγά σιγά, η γυναίκα θα είναι χρωματιστή κλπ. κι αυτές λένε όχι φορώντας τα μαύρα ρούχα. Οι rockers φοράνε τα παντελόνια τα μπλου τζιν, πολύχρωμα πουκάμισα. Και αυτοί θέλουν να δηλώσουν τη διαφορετικότητά τους και με το ντύσιμό τους. Εγώ, λοιπόν, σαν γνώστης, κατά κάποιον τρόπο, αυτού του κινήματος, γιατί το έζησα λίγο από κοντά και έχω διαβάσει, έχω μεταφράσει, έχω κάνει δουλειά πάνω σ' αυτό κι έχω ζήσει μέσα σ' αυτό το κίνημα, στο γενικότερο κίνημα, όχι το beat μόνο. Έπονται κι άλλα κινήματα, τα οποία λένε όχι με τον τρόπο τους, τις επόμενες δεκαετίες. Λοιπόν, εκείνη την εποχή, επειδή το '45 γεννιέμαι και το '50 έχω ήδη αρχίσει να έχω συνείδηση κάπως για το τι συμβαίνει γύρω μου, έχω εικόνες, μνήμες κλπ., μπορώ να σου πω τα εξής: ο αδερφός μου είναι 7 χρόνια μεγαλύτερος και βεβαίως μου δίνει παράδειγμα. Κοιμόμαστε στο ίδιο δωμάτιο, ακούμε το τρίτο πρόγραμμα, το οποίο είναι γέννημα του '50 περίπου, που βάζει τη νύχτα κλασική μουσική, αλλά και λίγο αργότερα μουσική των μαύρων και ροκ πλέον, ροκ εν ρολλ. Βάζει ελάχιστα όμως κομμάτια, τη νύχτα, τη νύχτα που δεν ακούνε οι άνθρωποι. Δηλαδή, ακούγεται από ελάχιστους. Και με αυτά αποκοιμιόμασταν. Στα μέσα του '50. Είναι η μουσική των μαύρων κι έχω κάνει και ταινίες για αυτή αργότερα, έτυχε δηλαδή. Έχω κάνει μια ταινία για τους μαύρους μουσικούς της τζαζ, αλλά πολλά χρόνια αργότερα, το '71 και είναι η πρώτη φορά που έρχονται στην Ευρώπη. Είναι αυτοί όμως που ακούγαμε το '56. Τα ονόματα μπορείς να τα βρεις και στην ταινία. Λέγεται *The giants of jazz* και την έχει ανεβάσει η Χαρά στο διαδίκτυο. Έχουμε, λοιπόν, την εποχή εκείνη αυτά τα πράγματα, που είναι η δική μας κουλτούρα, το νέο. Δηλαδή, υπάρχουν επιτέλους πράγματα από πολύ νέους, μουσική πρώτα απ' όλα, που είναι εύκολο να την

αναζητήσεις και να την ακούσεις, τα ράδια παίζουνε γύρω. Είναι πραγματικά εύκολο το να μπεις μέσα σ' αυτό τον διαφορετικό τρόπο σκέπτεσθαι. Δηλαδή, το να ακούς πράγματα που να σε ευχαριστούν. Πριν ακουγόντουσαν πράγματα που λέγανε όχι και σε ευχαριστούσανε, αλλά ήτανε πολύ λίγα και σπάνια. Κυνηγιόντουσαν βέβαια απ' το γέννημά τους. Δηλαδή, τέτοια πράγματα που έχουνε γίνει απ' τους ρεμπέτες κλπ. ήτανε ήδη underground και δεν εμφανιζόντουσαν πουθενά, γιατί δεν μπορούσε να τους ανεχθεί η ομήγυρη, ο κόσμος ο πολύς.

- Πώς θα ορίζατε εσείς το underground;

-Τέος Ρόμβος: Αυτό να σου πω ότι με δυσκολεύει, γιατί είμαι έξω απ' τις λογικές του περιορισμού μέσα σε κάποια πλαίσια. Κι αυτό περιέχει κάτι τέτοιο. Δηλαδή, η ερώτηση που κάνεις είμαι βέβαιος ότι δεν σου πάει. Αυτό, δηλαδή, πραγματικά το κάνουν οι πανεπιστημιακοί για να μπορέσουνε να υποτάξουν τα βαθύτερα θέλω μας. Ας το εκφράσουμε κάπως αλλιώς. Ας πούμε τι σε καυλώνει ή τι με καυλώνει. Εμένα καταρχήν έτυχε να με καυλώνουν τα κορίτσια. Τα κορίτσια ήτανε οδηγός. Δηλαδή, προχωρώντας εκείνα μπροστά και βλέποντας τα κουνιστά και σπαρταριστά, μπορούσα να ονειρεύομαι και να ακολουθώ. Ας πούμε αυτό είναι μία πλευρά. Η δεύτερη είναι όταν γυρνούσανε και μου στέλνανε και φιλάκια, που τρελαινόμουν ακόμα περισσότερο. Ήμασταν συνέχεια κάτι άλλο ενός παφλασμού, ενός κύματος, που έλεγε προχωράμε ρε παιδιά σε μια πιο ανθρώπινη κοινωνία, πιο άμεση, που να εκφράζει τα θέλω μας, που να μην είμαστε εμείς το κέντρο του κόσμου, όπου η γυναίκα είναι ίση με τον άντρα πρώτα απ' όλα. Μπορούμε να μιλάμε για κοινωνίες, δηλαδή, που είναι η γυναίκα απ' έξω; Πώς είναι δυνατόν; Δηλαδή, να χειραφετηθούμε πραγματικά όλοι σαν άνθρωποι. Μου είναι αδύνατον, λοιπόν, να δώσω ένα συγκεκριμένο ορισμό για το underground. Μπορώ να σου πω μόνο πώς συμπεριφερόμουν εγώ, οι φίλοι μας, το κίνημα γύρω μου που έβλεπα. Αυτό που κάναμε είναι να μην ενδιαφερόμαστε για λεφτά. Ενδιαφερόμαστε να κάνουμε αυτό που ήταν κοντά στη σκέψη μας και στο μυαλό μας, δηλαδή να ασχοληθούμε με πράγματα που μας συγκλόνιζαν, που μας αρέσανε, που μας συνάρπαζαν και που ο σκοπός δεν ήτανε τα λεφτά.

-Χαρά Πελεκάνου: Να πω κι εγώ κάτι; Ήτανε ο τρόπος δηλαδή που ζούσαμε και σκεφτόμασταν ήδη απ' την εφηβεία. Δεν είπαμε ποτέ ζούμε underground, σαν underground ή ότι αυτό που κάνουμε είναι underground, αλλά ζούσαμε μ' έναν τρόπο που δεν ήταν, ας πούμε, το mainstream, που λέμε σήμερα. Ανάλογα σε ποια κοινωνία ζούσε ο καθένας. Μας ενδιέφεραν άλλα πράγματα. Και μετά όταν βρισκόμασταν και

κάναμε παρέες με άλλους παρόμοιους πιτσιρικάδες ή μεγαλύτερους αργότερα, δημιουργούσαμε και πράγματα. Ο Τεό ήταν πάρα πολύ δημιουργικός άνθρωπος και παραμένει. Οπότε, όπου βρισκότανε, δημιουργούσε ομάδα. Όχι ως αρχηγός με την ομάδα του, αλλά ήμασταν μια ομάδα που έκανε πράγματα. Κάθε φορά κάτι άλλο: για τα περιοδικά, για το βιβλιοπωλείο ή το κοινόβιο. Ήταν ιδέες που πλαισιώνονταν από κόσμο και δρούσαν όλοι μαζί. Αλλά δεν υπήρξε ποτέ αυτό το “είμαστε underground”. Δεν ξέραμε τι είναι αυτό. Ήμασταν αυτό που οι άλλοι μας βλέπανε και λέγανε “α πα πα, οι παράξενοι, τα φρικιά, τι μαλλιά είναι αυτά” κλπ.

-Τέος Ρόμβος: Δηλαδή για μας, πράγματι, ήμασταν overground. Οι άλλοι ήταν οι καταπιεσμένοι, που τρώγανε το πακέτο.

- Πότε και πώς ξεκίνησε η σχέση σου, Τεό, με αυτό το ρεύμα – αν μπορούμε να το ονομάσουμε έτσι – μέσα από το οποίο αναδύθηκαν και τα εναλλακτικά ή underground έντυπα;

-Τέος Ρόμβος: Τα πρώτα ερεθίσματα είναι που μεγαλώνω σ’ ένα σπίτι, που είναι δημιουργοί γύρω μου. Αυτά είναι τα ερεθίσματα. Πηγαίνω σε σχολείο, στο Γυμνάσιο και είμαι αδιασπασμένος απόλυτα από τον τρόπο που γίνεται το μάθημα και ο μόνος που υπάρχει εκεί είναι στην ουσία ένας καθηγητής, που μας κάνει ένα διαφορετικό μάθημα. Κι αυτό εμένα με συναρπάζει. Πραγματικά, γράφω εκθέσεις, που είναι αυτά που αισθάνομαι και νιώθω και αυτό το κάνουνε άλλα δύο παιδιά μέσα στην αίθουσα. Μάλιστα, αυτοί οι δύο αργότερα γίνανε και ομοφυλόφιλοι. Ήδη βλέπουμε τη διαφορά τους, αλλά για μένα είναι μια χαρά παιδιά. Προσπαθούν να πούνε όχι σ’ αυτό το συμβατικό πράγμα που ζουν, με τον τρόπο τους και να απελευθερωθούν. Αυτό είναι η προσπάθειά τους. Εμένα μ’ αρέσει αυτό πολύ και κάνω παρέα μαζί τους. Είναι η μόνη ώρα και ο μόνος άνθρωπος και το μόνο μάθημα και γύμνασμα, αν θέλεις, που κατά κάποιο τρόπο με τραβάει και κάθομαι και γράφω και, τέλος πάντων, βγαίνουμε εγώ και το ένα απ’ τα δύο παιδιά που σου ’λεγα ότι είμαστε οι καλύτεροι για αυτό το μάθημα. Μετά τελειώνω με το σχολείο. Στην ουσία δεν ξαναπηγαίνω σχολείο. Μετά πήγα σε νυκτερινό σχολείο, ιδιωτικό, σ’ ένα κολλέγιο, όπως το λέγανε, της Λαζαροπούλου. Κολλέγιο ή κωλοχανείο.

-Χαρά Πελεκάνου: Κολλέγιο με ω.

-Τέος Ρόμβος: Της Λαζαροπούλου, στην Καλλιθέα. Εκεί λοιπόν, ήταν ιδιωτικό, νυκτερινό. Υπήρχε και ημερήσιο. Εγώ πήγα νυκτερινό, γιατί εργαζόμουν την ημέρα. Απ’ τα 13 μου δηλαδή ξεκίνησα να εργάζομαι. Και βρέθηκα μέσα σε μια αίθουσα εκεί, μικρή βέβαια, δεν ήταν πολύς ο κόσμος, καμιά εικοσαριά ήμασταν στην

αίθουσα, οι μισοί ήτανε παπάδες και οι μισοί μπάτσοι κι αυτό γιατί έπρεπε να πάρουνε το απολυτήριο, να ανέβουνε κλίμακα μισθολογική. Εξαφανίστηκα από εκεί. Δεν ξαναπάτησα το πόδι μου. Μια μέρα πήγα και δεν ξαναπήγα. Ήτανε η απόλυτη απελευθέρωση. Δεν ξαναπήγα στο κωλοσχολείο. Εγώ φεύγω απ' την Ελλάδα στα 16 μου και ταξιδεύω για δύο χρόνια μέχρι το '63. Το '63 γυρίζω και πηγαίνω στρατό, χωρίς να έχω επιλογές. Το έχει κάνει ο πατέρας μου. Με έχει δηλώσει και ζει στη Γαλλία τότε ο πατέρας μου και η μάνα μου και εγώ βρίσκομαι αιχμάλωτος στο στρατό, όπου μένω τρία χρόνια. Κι όταν τελειώνω με το στρατό, όπου ήμουν στο Διδυμότειχο, τελειώνω μ' αυτή την ιστορία και εξαφανίζομαι. Πηγαίνω πάλι στη Γαλλία και μετά Γερμανία για κάποια χρόνια και κάνω κάποιες σπουδές κινηματογράφου.

- Στο εξωτερικό, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '50, με την εμφάνιση της γενιάς των beat στην Αμερική και τη δεκαετία του '60, ακόμα πιο μαζικά, με τη ριζοσπαστικοποίηση των νέων και την αντικουλτούρα, εμφανίζονται και κυκλοφορούν underground έντυπα. Είχες κάποιες επιρροές από underground έντυπα του εξωτερικού;

-Τέος Ρόμβος: Όταν ήμουν στο εξωτερικό κάνω κινηματογράφο με τον Νίκο Θεοδοσίου, τον σκηνοθέτη. Βρεθήκαμε, λοιπόν, μαζί. Θέλαμε να κάνουμε κινηματογράφο. Ήταν βέβαια κι ένας τρίτος φίλος μαζί μας, ο Σταύρος ο Καπλανίδης, που ήμασταν ομογάλακτοι αδερφοί. Έγινε κι αυτός σκηνοθέτης, αλλά πέθανε πέρσι. Πριν πεθάνει, όμως, έκανε μία ταινία για μένα και τη Χαρά και τη σχέση μας μαζί του, η οποία προβλήθηκε στο φεστιβάλ Θεσσαλονίκης, ενώ είχε πεθάνει ο Σταύρος. Η ασχολία μου με τα έντυπα έρχεται αργότερα, όταν ζω στη Γερμανία.

-Χαρά Πελεκάνου: Η πρώτη εκδοτική του δουλειά ήτανε στο Δημοτικό, όταν έβγαλε δύο εφημερίδες, τον *Σαλίγκαρο* και τον *Αδάμαντα*. Από εκεί ξεκίνησε.

-Τέος Ρόμβος: Ναι, Πέμπτη Δημοτικού και Α' Γυμνασίου. Ασχολούμαι με το γράψιμο ήδη γράφοντας σενάρια, γράφοντας διάφορα τέτοια πράγματα, που έχουνε σχέση με τον κινηματογράφο και στη Γερμανία το πρώτο που κάνουμε είναι με τον Jörg Fauser, ο οποίος υπήρξε ένας γνωστός Γερμανός συγγραφέας. Τον καιρό που ήμασταν μαζί είχε κάνει ήδη δύο βιβλία. Ήτανε το '72-'73 που ήμασταν με τον Jörg και αυτός ήταν γύρω στα 23. Με τον Jörg καταρχήν αυτό που κάνουμε είναι ότι αυτός γράφει ένα σενάριο και ξεκινάω να κάνω μια ταινία μεγάλου μήκους, η οποία όμως δεν τελειώνει. Πρώτα όμως κάνουμε κασέτα με λογοτεχνία, στα γερμανικά. Αυτό

γίνεται το '72-'73. Μένουμε μαζί με τον Jörg. Κάνουμε το *Road to Morocco*. Αυτό είναι κασέτα, είναι ήχος. Και το πουλάγαμε. Είναι κείμενα που τα διαβάζει ο Jörg κι εγώ και κάποια κομμάτια τα σκηνοθετούσα. Έχουμε και μια κοπέλα κλπ. Τα κείμενα αυτά είναι λογοτεχνικά αλλά και εικόνες. Έχουμε μια σχέση, δηλαδή, και με τον κινηματογράφο. Και είναι beat. Εγώ έχω ήδη διαβάσει τους beat, έχω ξεκινήσει και μεταφράζω κιόλας. Ο Jörg το ίδιο. Γράφει. Έχει εκδώσει ήδη δύο βιβλία. Τον ίδιο καιρό υπήρχε και μια απίστευτη αθλιότητα και μαλακία που έγινε απ' την πλευρά της Αμερικής. Έγινε, δηλαδή, εκείνος ο πόλεμος χωρίς αιτία, που τον προκάλεσαν βέβαια οι σοβιετικοί και οι άλλοι μπήκανε κανονικά και αμολήσανε ένα εκατομμύριο κόσμο σε μια χώρα που αρνιότανε να στρατευτεί. Εγώ, ζώντας στη δυτική Ευρώπη, τότε έχω γνωρίσει άπειρους νέους ανθρώπους που την κοπανάγανε από την Αμερική για να μην πάνε στον πόλεμο, να μη στρατευθούν. Ήτανε απίστευτο δηλαδή αυτό που γινότανε. Αναγκάσανε, δηλαδή, χιλιάδες ανθρώπους να τρέχουν σαν τρελοί να κρυφτούνε από 'δω κι από 'κει. Και βέβαια ήτανε συνέχεια και του κινήματος, της λογικής ενάντια στον πόλεμο που υπήρχε γύρω από το κίνημα της ροκ. Όλο αυτό το κίνημα που ήτανε ενάντια στους πολέμους οποιασδήποτε μορφής, τα χρόνια του '60. Όπως σου είπα προηγουμένως, ήδη από το '56, στην Ελλάδα, ακούω ροκ. Το '63, όμως, εμφανίζονται δειλά δειλά οι πειρατικοί και στην Αθήνα γίνεται ένα μεγάλο κακό από πειρατικούς σταθμούς το '65. Καταρχήν, ξεκινάει ένας σταθμός, που είναι ο πρώτος, το AFRS. Είναι ο αμερικάνικος, ο στρατιωτικός σταθμός της αμερικάνικης βάσης στην Αθήνα, που όμως έχει έναν καταπληκτικό εκφωνητή, ο οποίος δεν είναι εδώ – έρχεται κασέτα απ' την Αμερική – και είναι ο Wolfman Jack και κάθε μεσημέρι όλη η Αθήνα ακούει Wolfman Jack. Εγώ βέβαια ζώντας έξω, έχω κασέτες γεμάτες.

- Διαβάζοντας σχετικά κείμενά σου και μελετώντας το αντικείμενο, μαθαίνει κανείς για την ύπαρξη, κυρίως νεανικών, εναλλακτικών παραδειγμάτων στην Αθήνα, πριν τη χούντα όπως η παράγκα του Σίμου. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα συγκεκριμένα παραδείγματα διαμόρφωσαν ένα είδος εναλλακτικής κουλτούρας στην Ελλάδα και ότι έθεσαν τις βάσεις για αυτό που ακολούθησε και ονομάζεται underground;

-Τέος Ρόμβος: Αυτό που με βεβαιότητα μπορώ να σου πω είναι ότι σαφώς η παράγκα του Σίμου δημιουργεί ένα θέμα στην Αθήνα, γιατί είναι μοναδικό σαν ομάδα, που φαίνεται και προς τα έξω. Υπάρχει το Πινόκιο στην Πλάκα. Αυτά που έρχονται όμως και ανατρέπουν τελείως την εικόνα είναι όταν ξεκινάει ο πόλεμος και

την κοπανάνε και παίζει ρόλο και στο κίνημα ειρήνης και στο χίπικο κίνημα. Δηλαδή, οι Αμερικάνοι ξεκινάνε και την κάνουνε για την Ευρώπη μπας και γλιτώσουν το στρατό. Αυτό είναι η αιτία. Και παροτρύνονται και οι Ευρωπαίοι να αρχίσουν κι αυτοί να την κοπανάνε απ' τις χώρες τους, από κάποιες χώρες. Αυτό που γίνεται πιο πολύ είναι ότι στην κεντρική, δυτική Ευρώπη και βόρεια αρχίζουν κι ακολουθούν αυτό το πράγμα και κέντρο και νότια δεν έχουνε σχέση μ' αυτό. Εκεί είναι οι χώρες που πηγαίνουνε οι νέοι. Οι νέοι δηλαδή της Αγγλίας, Ιρλανδίας, Σκωτίας, Σουηδίας, Δανίας, βασικά αυτών των δύο χωρών, Ολλανδίας, Γερμανίας, είναι αυτοί που αρχίζουν να ταξιδεύουν. Ήδη το '61 ξεκινάει και το λεωφορείο, το '63 είναι φουλ. Το '65 ή το '66 γίνεται και στην Αθήνα γραφείο, στην Πλάκα. Σιγά σιγά αρχίζουνε και προχωράνε προς Ασία. Απ' όπου περνούν οι ξένοι έρχονται σε μια επαφή με τους ντόπιους. Έτσι και στην Ελλάδα. Σιγά σιγά γίνονται και μικρά λεωφορειάκια, βανάκια και αρχίζει και κινείται ο κόσμος, είτε με αυτό τον τρόπο είτε με οτοστόπ. Εγώ, δηλαδή, που ξεκινάω εκείνη την εποχή, προς το τέλος του '60, το '67-'68, κάνω πολύ οτοστόπ. Ζω, δηλαδή, κάνοντας οτοστόπ και ταξιδεύοντας. Και είναι κι εύκολο. Έχουν αρχίσει να το μαθαίνουν αυτό πολλοί πια. Μπορεί να μπει μέσα σ' ένα μικροαστό, αστό κλπ., σταματάει και σε παίρνει. Εμένα με παίρνανε και γυναίκες και μετά ήταν και γυναίκες στο δρόμο, που ήταν αδιανόητο αυτό βέβαια για τα δεδομένα της εποχής. Ο Σίμος, λοιπόν, είναι του '50. Είναι πραγματικά πρωτοποριακό αυτό που γίνεται στην παράγκα, που δεν είναι παράγκα, είναι όροφος, ένας όροφος περίεργος. Είναι δύο όροφοι στην ουσία, αλλά είναι στον αέρα ο ενδιάμεσος όροφος. Και έχουνε κάνει ένα τέτοιο πράγμα περίεργο, που ανεβαίνεις με σκάλα στον αέρα, αλλά δεν υπάρχει τέτοιο πουθενά. Τα παιδιά, λοιπόν, τα κορίτσια και τα αγόρια που μαζεύονται εκεί είναι αποφασισμένα να ζήσουν ελεύθερα και είναι ένας άνθρωπος που τους προσφέρει έναν χώρο. Αυτό κάνει ο Σίμος. Και είναι και τρελάρας ο ίδιος και κάνει και τα δικά του. Δηλαδή, έχει αγοράσει ένα τζίπ στρατιωτικό – αυτά που πούλαγε ο στρατός, που τα βγάζανε στο σφυρί δηλαδή, πέντε δεκάρες – και του βάζει άγκυρα και όπου είναι να σταματήσει πετάει την άγκυρα, φρενάρει και παρκάρει. Με αυτά τα τρελά, που είναι γενικώς έξω απ' τη μαλακία της καθημερινότητας, τα παιδιά ενθουσιάζονται και λένε “να, δικός μας είναι”, γιατί όλοι είναι έτοιμοι να κάνουνε πλάκα στους μεγάλους και να τους ξεφωνήσουνε, όσοι αντιτίθενται στη συντηρητικοποίηση, στις τρεις ηλίθιες αξίες “πατρίς, θρησκεία, οικογένεια”.

- Θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπήρξαν επιρροές από το εξωτερικό για αυτού του είδους τα παραδείγματα;

-Τέος Ρόμβος: Σαφώς. Ο Σίμος έχει ζήσει ήδη στη Γαλλία κι έχει δει διάφορα πράγματα να γίνονται γύρω του και μεταφέρει το κλίμα της εποχής. Λίγο μετά κι αυτά τα ίδια τα παιδιά συνεχίζουν.

- Ποια άλλα παραδείγματα θα εντόπιζες πριν τη δικτατορία;

-Τέος Ρόμβος: Η προσωπική μου εμπειρία είναι αυτό που σου είπα. Νυκτερινό Γυμνάσιο και δεν πατάω το πόδι μου. Δεν είναι προσωπικό αυτό. Το κάνει πάρα πολύς κόσμος, πολλοί νέοι άνθρωποι, ειδικά αγόρια και ειδικότερα αυτοί που δουλεύουνε, οι οποίοι πηγαίνουνε στα σφαιριστήρια. Εμείς δεν πηγαίνουμε σχολείο. Το βράδυ, αφού δουλεύουμε πηγαίνουμε στα σφαιριστήρια. Στην Αθήνα συμβαίνουν αυτά. Δεν είναι όλη η Ελλάδα έτσι. Το '64 που ξεκινάνε να σκέφτονται το *Πάλι*, είναι πραγματικά ένα έντυπο ανοιχτό, αλλά βέβαια δεν είναι όλοι οι συμμετέχοντες ή είναι φιλελεύθεροι αλλά δεν είναι τόσο φιλελεύθεροι όσο είναι κάποιοι. Κάποιοι είναι πολύ ελεύθεροι, κάποιοι είναι λιγότερο. Αυτό έτσι κι αλλιώς συμβαίνει γενικότερα. Αλλά σίγουρα τρεις-τέσσερις δεν είναι για να συγκρουστούν. Οι υπόλοιποι είναι. Αλλά δεν έχει σημασία αυτό. Το θέμα είναι ότι λειτουργούν μαζί με τους άλλους, που σημαίνει ότι αυτό το αποδέχονται και αποδέχονται τους άλλους. Αλλά όλα αυτά δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία και δεν θα έπρεπε να μας αφορούν. Εδώ τυχαίνει να έχει ζήσει σαν παιδί, ενώ έχει γεννηθεί στην Ελβετία, ο Νικόλας Κάλας, ο σουρεαλιστής, ο οποίος είναι μέσα στο κίνημα για το οποίο συζητάμε, γιατί είναι ένα διαρκές κίνημα απ' τις αρχές του 20ου, απ' το 1900, που έχει ξεκινήσει σε κάποιες χώρες ανεπτυγμένες βιομηχανικά, με σχολές κλπ., φιλελεύθερες κιόλας, κάποιες λίγες σχολές υπάρχουνε που είναι πιο ελεύθερες και κάνουν αγώνα και στη Γαλλία και στην Αγγλία και στη Γερμανία, στη Βόρεια Ευρώπη, στην Αμερική που το εκπαιδευτικό σύστημα ήδη απ' το 1900 είναι πολύ πιο φιλελεύθερο. Υπάρχουνε άνθρωποι που μαθαίνουνε τι γίνεται. Δηλαδή, ήδη το '19 γίνεται ένα βιβλίο για το Δημοτικό, ένα καταπληκτικό βιβλίο, το οποίο, εντάξει, Βενιζέλος ήτανε και ας το πούμε, γιατί έχει μια μικρή σημασία, που μπορεί να ήτανε και συμβατικός σε άλλα πράγματα, αλλά δίνει το δικαίωμα σε κάποιον να γράψει ένα βιβλίο που λέγεται *Τα Ψηλά Βουνά*.

-Χαρά Πελεκάνου: Δημιουργεί μια επιτροπή παιδείας καταπληκτική, με τα πιο φωτισμένα μυαλά της εποχής εκείνης, εκπαιδευτικούς μεγάλου μεγέθους. Και αναθέτουνε στον Ζαχαρία Παπαντωνίου να γράψει αυτό το βιβλίο, το οποίο ήτανε επαναστατικό κατά κάποιο τρόπο.

-Τέος Ρόμβος: Μια παρέα παιδιών – αυτό περιγράφει – που είναι του Δημοτικού, πες Πέμπτη-Εκτη, τελειώνουνε δηλαδή και πάνε το καλοκαίρι μαζί παρείτσα να ζήσουνε στο βουνό, με τη συγκατάθεση των γονιών τους. Κι εκεί αρχίζουνε να ανακαλύπτουνε και να μαθαίνουνε μόνοι τους πώς μπορούν να ζήσουνε, να επιβιώσουν. Έχουνε κάποια αντίσκηνα, τα στήνουνε και κάνουνε μόνα τους τα παιδιά τη ζωή τους.

-Χαρά Πελεκάνου: Πρωτοποριακό και για τότε και για σήμερα. Αφήνουν οι γονείς τα παιδιά να πάνε να ζήσουν μόνα τους σε κοινότητα;

-Τέος Ρόμβος: Και μετά για ένα χρόνο ήρθε το άλλο κύμα και το εξαφάνισε.

-Χαρά Πελεκάνου: Το '20 έχασε τις εκλογές, τελειώσανε αυτά. Προσπαθούσανε μετά από δεκάδες χρόνια να επαναφέρουν το βιβλίο. Πάλι κάνα χρόνο πήγε στο σχολείο και μετά πάλι το θάψανε. Δηλαδή, ακόμα και σήμερα το βιβλίο αυτό θεωρείται...ξέρεis.

-Τέος Ρόμβος: Για να επανέλθουμε στα προδικτατορικά, η παράγκα γίνεται το '56 και το *Πάλι* το '64 μέχρι το '67, που έρχεται η χούντα.

- Θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε κάποια σχέση ανάμεσα στα προδικτατορικά εναλλακτικά έντυπα με τα μεταπολιτευτικά; Υπήρξαν επιρροές από τα προδικτατορικά για τα μεταπολιτευτικά;

-Τέος Ρόμβος: Θέλω να σου πω καταρχήν, γιατί δεν το είπαμε αυτό, ότι ήδη τα χρόνια του '60, το κίνημα αυτό από την Αμερική φέρνει στην Ελλάδα ανθρώπους, στην Αθήνα συγκεκριμένα και σε κάποια νησιά, γιατί είναι ιδιαίτερος τόπος τα νησιά, πολύ ιδιαίτερος. Αν θέλεις, γίνεται κάλεσμα απ' τη φύση προς αυτούς τους ανθρώπους που δεν έχουνε ξαναδεί μικρά κομμάτια στεριάς να πλέουνε και να έχουν πάνω και ανθρώπους, οι οποίοι είναι γελαστοί και έτοιμοι να υποδεχθούν τους ξένους. Δηλαδή, στα βουνά δεν ήταν τα πράγματα έτσι. Ήταν πιο άγρια. Υπάρχει ο πόλεμος. Αυτός ο άθλιος πόλεμος που λέγαμε πριν, στο Βιετνάμ, που πέρα απ' όλα τα άλλα, διώχνει και τους διανοούμενους νέους απ' την Αμερική. Δηλαδή, ντρέπονται που είναι Αμερικάνοι, δεν γουστάρουν να είναι μέσα σ' αυτό και οι πιο ρηξικέλευθοι παίρνουνε δρόμο και πάνε αλλού, για να μην τους πάρουνε στο στρατό, για να μη συγκρουστούν μ' αυτή την ιστορία. Η Ευρώπη γεμίζει από τέτοιους ανθρώπους και σιγά σιγά, επειδή είναι οργανωμένες χώρες και μπορούν να τους εντοπίσουν, αρχίζουν και την κάνουνε. Δηλαδή, απ' τα μέσα του '60, πηγαίνουν προς Βόρεια Αφρική, Μαρόκο βασικά, γιατί στη Γερμανία, για παράδειγμα, θα μπορούσαν να τους βρούνε σχετικά εύκολα. Είναι σύμμαχοι οι Γερμανοί και είναι υποχρεωμένοι, κατά

κάποιον τρόπο, να ελέγξουν τα πράγματα. Για να επανέλθουμε, δεν υπάρχει άλλο έντυπο πέρα απ' το *Πάλι*. Υπάρχουν όμως κάποια που γίνονται και βγαίνουν από ξένους. Για παράδειγμα, υπάρχει το *Résidu*, το οποίο βγαίνει το '65, από κάποιους που μένουνε στις παρυφές του Λυκαβηττού και στα Αναφιώτικα. Ο Ginsberg έρχεται τότε εδώ. Ένα άλλο πρόσωπο εκείνης της περιόδου είναι ο Σπύρος ο Μειμάρης, ο οποίος είναι μια καλή περίπτωση. Ο Σπύρος γνωρίζεται τότε με τον Ginsberg και με το *Résidu*. Έχει ζήσει Αμερική για κάποια χρόνια. Ο Σπύρος έχει γνωρίσει, δηλαδή, και προσωπικά αρκετούς του κινήματος αυτού. Ο Ginsberg πηγαίνει Μαρόκο, γυρνάει Ευρώπη, έρχεται Ελλάδα και πηγαίνει Ύδρα. Το κέντρο είναι η Ύδρα. Το κέντρο, δηλαδή, των Αμερικάνων εκείνης της εποχής που είναι λογοτέχνες κλπ. είναι η Ύδρα. Δεν πηγαίνει Μάταλα. Στα Μάταλα είναι κάποιοι άλλοι που πάνε. Εγώ αυτά τα μαθαίνω μετά, διότι είμαι στρατό τότε. Τότε δεν μπορούσες να μην πας. Έπρεπε να φύγω στο εξωτερικό, αλλά δεν πρόλαβα και με πιάσανε κι άρχισα να τρώω φυλακές και ζήτησα μόνος μου να πάω στα σύνορα, στο Διδυμότειχο. Απολύομαι το '66 και εξαφανίζομαι.

- Υπήρξαν underground ή εναλλακτικά έντυπα κατά τη διάρκεια της δικτατορίας;

-Τέος Ρόμβος: Μέσα στη χούντα γνωρίζω ότι έβγαινε ο *Κούρος*, του Χρηστάκη, το '69 ή το '70. Πιο πριν έβγαινε η *Επιθεώρηση Τέχνης*, το οποίο, όμως, δεν ήταν ένα έντυπο αντικουλτούρας. Δεν είναι ενάντια στο σύστημα. Κάνουνε την κορόιδα, ας πούμε. Κάνουνε την κορόιδα, γιατί αμέσως θα τους κλείσουν και θα τους συλλάβουν. Και στη χούντα τελειώνει. Το '54 ξεκινάει και κρατάει μέχρι το '67.

- Πώς ήταν η κατάσταση που συνάντησες όταν επέστρεψες στην Ελλάδα το 1974 σχετικά με όσα συζητάμε;

-Τέος Ρόμβος: Είναι πραγματικά μια φωτισμένη στιγμή για αυτή τη χώρα, η οποία βρίσκεται πολύ πίσω σε σχέση με άλλες χώρες της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης. Δεν μιλάω για το ανατολικό τόξο της Ευρώπης. Το ανατολικό τόξο της Ευρώπης είναι αλλού. Ακόμα και σήμερα, δηλαδή, δεν μπορείς να μιλήσεις ελεύθερα. Το κλίμα στη Δύση είναι πραγματικά απόλυτα φιλελεύθερο, σε πολλές χώρες. Οι μικρότερες είναι κάπως πιο δραστικά φιλελεύθερες, όπως είναι η Ολλανδία και η Δανία. Αυτές είναι δύο χώρες που είναι πάρα πολύ ελεύθερες. Και αυτό που γίνεται στην Κοπεγχάγη δεν είναι τυχαίο. Έχει γίνει μια ολόκληρη συνοικία, λιμάνι κλπ. που είναι υπό κατάληψη. Είναι το πιο προχωρημένο πείραμα ελεύθερης συμβίωσης, που

γίνεται: κοινότητες, όπου υπάρχει κοινοβιακή ζωή και είναι χιλιάδες άνθρωποι εκεί εκείνα τα χρόνια. Είναι, δηλαδή, μια ολόκληρη συνοικία, μάλιστα, απ' τις ακριβές συνοικίες και βγάζουνε και χρήματα, αλλά τελειώνουν αυτά και μπαίνουνε μέσα οι καταληψίες, οι άνθρωποι αυτοί και το πείραμα αυτό κρατάει πάνω από 20 χρόνια. Τον ίδιο καιρό στη Γερμανία και Ολλανδία. Ο κοινοβιακός τρόπος ζωής ταιριάζει, αν θέλεις, θρησκευτικά στις χώρες τις κεντροβόρειες, που έχουνε και την κουλτούρα γενικότερα της συμβίωσης και της συνύπαρξης. Δηλαδή, σε μία θρησκεία που είναι χριστιανική μεν, αλλά που δεν είναι καθολικισμός ούτε ορθοδοξία, όπου η γυναίκα πάλι δεν υπάρχει σχεδόν. Η γυναίκα είναι ίση σ' αυτές τις χώρες, που είναι στο δόγμα αυτό, που γίνεται με επανάσταση κλπ· η γυναίκα γίνεται ο παπάς. Δεν υπάρχει διαχωρισμός. Είναι ένας πολίτης, όπως κι ο άντρας. Και στην Αμερική, στις Ηνωμένες Πολιτείες, βέβαια συμβαίνει αυτό απ' το τέλος του 19ου. Η γυναίκα έχει πάρει κι εκεί τη θέση της ίση με τον άντρα. Η Ελλάδα τότε, το '74, είναι μία τελείως διαφορετική χώρα, διότι είναι σαν να πεινάνε, σαν να μην έχουνε φάει όλα αυτά τα χρόνια και πεινάνε για ελευθερία. Βεβαίως οι δομές κλπ. δεν είναι καθόλου έτσι. Μια συντηρητική απόλυτα κυβέρνηση που υπήρχε και πριν για πολλά χρόνια, η οποία βγαίνει και βοηθιέται για να βγει κι από το σύστημα που αφήνουν πίσω τους οι στρατιωτικοί. Βγαίνει διά ροπάλου, δηλαδή. Θέλουνε δεν θέλουνε θα βγει αυτό το συντηρητικό σχήμα και επτά χρόνια μετά, βγαίνει κάτι που ανατρέπει μερικά πράγματα, ας πούμε, που είναι το ΠΑΣΟΚ. Ανατρέπει λίγο κάποιες ιστορίες, χωρίς να τολμάει βέβαια να συγκρουστεί κι όταν τολμάει να συγκρουστεί στο θέμα της θρησκείας, δηλαδή να μην είναι υποχρεωτική η θρησκεία, να μην είναι υποχρεωτικός ο γάμος ο θρησκευτικός και μια σειρά τέτοια πράγματα εκεί τρώει τα μούτρα του, δηλαδή γίνονται όργια. Έτσι, κάποιοι λίγοι πολιτικοί που βρίσκονται μέσα στο ΠΑΣΟΚ και προσπαθούν να κάνουνε κάποιες ρεφόρμες, τους τσακίζουν. Ο νέος κόσμος είναι πραγματικά αλλού, βρίσκεται πολύ μπροστά, αλλά γενικότερα ο κόσμος βρίσκεται περίπου στην ίδια κατάσταση που βρισκόταν και πριν τη δικτατορία. Τότε βλέπω τη νεανική αγωνία ανθρώπων, οι οποίοι δεν έχουνε κατασταλάξει, αλλά που τους απασχολούν άπειρα πράγματα και ενδεχομένως υπάρχει ένας ατελείωτος αχταρμάς διαφόρων πραγμάτων. Τα κορίτσια έχουν άλλα ερωτήματα, άλλα τα αγόρια πολύ συχνά. Υπάρχουν και μερικά παραδείγματα. Ο Θάνος ο Λοστ, ο οποίος είναι ένας γνωστός αναρχικός σήμερα, της αμφισβήτησης, τότε ήταν πιτσιρικάς 15 χρονών. Ερχόταν στο χώρο που ήμασταν, μαζί με τη Βουλίτσα, οι οποίοι ναι μεν ήταν απ' την ίδια συνοικία, την Καλλιθέα, αλλά μοιάζανε, μπορεί να μην έχει συναντήσει ποτέ ο

ένας τον άλλο, αλλά ήτανε δύο παιδιά που εκφράζανε την αμφισβήτηση απόλυτα και είχαν ένα χαρακτηριστικό: στηνόντουσαν στη μέση και μιλάγανε προς όλες τις πλευρές, σαν να κάνανε διάλεξη.

-Χαρά Πελεκάνου: Ταλέντο ρήτορα είχαν αυτά.

-Τέος Ρόμβος: Ναι, και η Βουλίτσα και ο Θάνος.

- Εκείνο το διάστημα άνοιξε το βιβλιοπωλείο *Octopus Press*, στην οδό Κωλέττη, στα Εξάρχεια. Θα ήθελες να μου πεις λίγα λόγια για αυτό;

-Τέος Ρόμβος: Το *Octopus* είναι ένας ανοιχτός χώρος, που εγώ μπορεί να είμαι εκεί, μπορεί να λείπω, δεν έχει σημασία. Όποιοι είναι εκεί διαχειρίζονται τον χώρο και μπαίνουν άνθρωποι, μπορεί να ρωτάνε, να ζητάνε, προσπαθούν να τους εξηγήσουν τα παιδιά αν ξέρουν, αν δεν ξέρουνε, ψάχνονται και υπάρχουνε κάποιοι που βγαίνουν έξω και πουλάνε βιβλία Πηγαίνουν δηλαδή στο Πολυτεχνείο και πουλάνε βιβλία που διαλέγουν απ' το χώρο του μαγαζιού. Τότε υπάρχει ελευθερία και βγαίνουν τα πάντα. Αυτά που βγάζουμε εμείς είναι πραγματικά τρελά πράγματα. Ας πούμε, αυτό το *Κόκκινο Βιβλιαράκι των Μαθητών* ή βγαίνουν διάφορα αναρχικά έντυπα όπως το *Όταν του Νίκου του Μπαλή*. Βγαίνουνε τα πάντα. Φτάνει να τολμήσουνε. Οι εκδότες δεν τολμάνε. Εγώ μέσα σ' αυτό τον χώρο του βιβλιοπωλείου που νοίκιασα βρίσκω μεγάλες ποσότητες βιβλίων, που τα είχαν κρύψει στη χούντα και μετά επειδή δεν θέλανε να πληρώνουνε νοίκια, σταματήσαν να τα πληρώνουνε και είχανε μείνει εκεί. Βρήκα λοιπόν ποσότητες τέτοιων βιβλίων και απ' το *Θεμέλιο*.

-Χαρά Πελεκάνου: Το *Θεμέλιο* ήταν ένας αριστερός εκδοτικός οίκος, που είχε βιβλία στις αποθήκες και μέσα στη χούντα – επειδή δούλεψα κι εγώ σε βιβλιοπωλείο την περίοδο της χούντας – ήταν κάποιοι τύποι, οι οποίοι μας φέρνανε στα μουλωχτά βιβλία απ' το *Θεμέλιο*, Λένιν κλπ. Υπήρχανε και οι *Νέοι Στόχοι*, που έβγαζαν τροτσκιστικά βιβλία και η *Διεθνής Βιβλιοθήκη* του Χρήστου.

-Τέος Ρόμβος: Εγώ με το *Octopus* κάνω κάτι που με εκφράζει. Πρώτα απ' όλα δεν με ενδιαφέρουν τα λεφτά. Οπότε, δεν διαχειρίζομαι οικονομικά το πράγμα αυτό. Όποιος είναι μέσα και κάθεσαι εκεί μπορεί να φέρνει κάποια λεφτά. Τρώμε όλοι μαζί, ζούμε όλοι μαζί. Είναι εμπειρίες, που εγώ έτσι κι αλλιώς ζούσα με αυτό τον τρόπο στο εξωτερικό. Δηλαδή, ζούσα σε κοινόβια και ο τρόπος αυτός μου πήγαινε και κατά κάποιο τρόπο αυτό με εκφράζει. Προσπαθώ να το μάθω και στους άλλους που είναι έξω απ' αυτό· να συνυπάρχουν, να συνεργάζονται και να κάνουν πράγματα μαζί. Και αυτό κατά κάποιο τρόπο συμβαίνει. Κάποια παιδιά έχουν ιδιαίτερα ταλέντα, γλυπτά κάνουνε, παίζουνε μουσική κλπ., κι έτσι βγαίνουν και διάφορα αυθόρμητα πράγματα.

Δηλαδή, και τα ίδια τα παιδιά κάνουνε μπροσούρες. Ό,τι μπορεί να κάνει ο καθένας, το κάνει. Μαζεύονται αυθόρμητα τα απογεύματα στην πλατεία και παίζουνε μουσική και μέσα σ' αυτά έρχεται και ο Άσιμος αργότερα, ο οποίος ήτανε μαοϊκός και κάποια στιγμή λέει “άντε και γαμηθείτε”, πούλαγε μαοϊκά έντυπα στο Πολυτεχνείο. Στο Πολυτεχνείο είναι κάποια παιδιά που πηγαίνουνε είτε εναλλάξ ή όπως εκείνοι θέλουνε, παίρνουνε βιβλία απ' το βιβλιοπωλείο και πηγαίνουν και τα πουλάνε· και στα Προπύλαια επίσης. Υπάρχουνε, δηλαδή, πάντα παιδιά απ' το βιβλιοπωλείο που πηγαίνουν εκεί. Και τα κέρδη τα κρατάνε. Το μεσημέρι πηγαίνουμε όλοι μαζί και τρώμε. Ήμασταν μια ενότητα, που μπορεί να ήμασταν την ημέρα μαζί και το βράδυ όχι, μπορεί να ήμασταν και τη νύχτα μαζί. Και κάποια στιγμή νοικιάζουμε και κάποιο χώρο, μια ταράτσα δηλαδή, που μένουνε διάφοροι εκεί και μετά από κάνα χρόνο κάνουμε ένα κοινόβιο κανονικό πλέον, όπου τυχαίνει και γίνεται αυτή η ιστορία με τον Pohle, ο οποίος ήτανε στη RAF, στη Γερμανία. Κάνουμε μια επιτροπή για τον Pohle κι εγώ αναλαμβάνω τη διερμηνεία. Εκείνο το διάστημα είχε κλείσει ένα μήνα πριν το *Octopus*. Είναι τον Ιούνιο του '76.

- Πώς ήταν τα Εξάρχεια εκείνη την εποχή;

-Χαρά Πελεκάνου: Να σου πω ό,τι θυμάμαι με κέντρο την πλατεία. Γιατί αυτοί που ερχόντουσαν στην πλατεία, δεν σημαίνει ότι μένανε Εξάρχεια, αλλά μπορεί να μένανε σε διάφορα μέρη, αλλά και Εξάρχεια κάποιοι. Αργότερα εγκατασταθήκανε πολλοί, αλλά στην αρχή μαζευόταν κόσμος, που είχε κοινά ενδιαφέροντα, ας το πούμε έτσι. Το κλίμα εκείνη την εποχή, μιλάω για το '76-'77, ήτανε χαρούμενο. Υπήρχε μια ζωντάνια. Τα βράδια ειδικά μαζευόμασταν σε μεγάλες παρέες, καθόμασταν στην πλατεία, τρώγαμε, πίναμε. Η πλατεία είχε πιο πολύ, αν θυμάμαι καλά, έναν χαρούμενο χαρακτήρα. Έτσι κάπως χαβαλέ εκείνα τα χρόνια, τα πρώτα χρόνια. Μετά άρχισε να μεταλλάσσεται.

-Τέος Ρόμβος: Όχι ακριβώς. Εγώ διαφωνώ. Κοίταξε, τα καφενεία και τα περίπτερα στη χώρα ήταν πάντα, κατά κάποιο τρόπο, συνεργαζόμενα με την ασφάλεια. Για να τα λέμε τα πράγματα με το όνομά τους. Ήτανε, δηλαδή, κατά κάποιο τρόπο, οι δύο χώροι που ψαρεύανε πληροφορίες.

- Αυτό συνέβαινε και με τα καφενεία των Εξαρχείων;

-Τέος Ρόμβος: Με το ένα καφενείο, γιατί το άλλο ήταν ένα καφενείο τεράστιο και δεν είχε χαρακτήρα. Το ένα, όμως, είχε εσωτερικά πατάρι, όπου παίζανε ζάρια, που ήταν απαγορευμένα και επειδή οι μπάτσοι κάνανε τα στραβά μάτια, επειδή ήτανε

συνεργαζόμενοι οι καφετζήδες, ήταν δηλαδή άνθρωποι της ασφάλειας, τους δίνανε πληροφορίες κλπ. και τους επιτρέπανε να λειτουργούν πάνω την παράνομη μπαρμποutiέρα. Ε, αυτοί ήταν έτοιμοι να πούνε και την κάθε μαλακία και ψέματα κλπ. Όχι μόνο αυτά που ακούγανε δηλαδή. Λοιπόν, υπήρχε όλο αυτό το πράγμα που ήταν από τη χούντα, αλλά κι από πριν. Δεν ήταν καινούργια αυτά τα πράγματα. Δηλαδή, ξέραμε ότι τα περίπτερα, για παράδειγμα, στην Αθήνα, ήτανε τα πρώτα μέρη χαφιέδων. Όχι αυτοί που δουλεύανε μέσα, αλλά αυτοί που είχανε τα περίπτερα, επειδή υποτίθεται ήταν για τους ανάπηρους, αλλά συνήθως τα νοικιάζανε και για να μπορούν να τα δουλεύουνε, για να μην τους πετάξουν έξω οι μπάτσοι, γι' αυτό θέλανε να τα έχουνε καλά. Οπότε, τους δίνανε πληροφορίες αφιλοκερδώς και εξασφαλίζανε τη δική τους ασυλία.

- Το έντυπο, όμως, που βγάζατε εσείς, η *Τρύπα*, δεν υπήρχε στα περίπτερα; Στα περίπτερα των Εξαρχείων δεν υπήρχαν underground έντυπα;

-Τέος Ρόμβος: Όχι. Μετά άρχισε κι ένα περίπτερο στα Εξάρχεια, το κάτω περίπτερο και μετά το από πάνω, στο Τσαφ δίπλα, το οποίο ήταν το κεντρικό καφενείο που πηγαίναμε. Τότε υπήρχανε πολλά περίπτερα – 5-6 – και σιγά σιγά άρχισαν να αλλάζουν αυτά, όπως και τα καφενεία και πάσανε να είναι πια χαφιέδες, πάσανε να είναι και οι περιπτεράδες το ίδιο, γιατί δεν μπορούσαν να σταθούν εκεί, όπως καταλαβαίνεις.

- Νομίζω ότι δεν θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε σε άλλους ανθρώπους, που εκείνη την εποχή εκδίδουν έντυπα με βάση την πρακτική της αυτό-έκδοσης, τα οποία αποτελούν αντανakλάσεις της ευρύτερης ριζοσπαστικοποίησης της νεολαίας και των πολιτισμικών της αναφορών, όπως ο Λεωνίδας Χρηστάκης, με το *Ιδεοδρόμιο*, ο Μιχάλης Πρωτοψάλτης, με τον *ΚΟΚΚΟΡΑ ΠΟΥ ΛΑΛΕΙ ΣΤΟ ΣΚΟΤΑΔΙ*, καθώς και πολλοί άλλοι. Ποιες ήταν οι σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών εκδοτών και παρεών των underground ή εναλλακτικών εντύπων της περιόδου;

-Τέος Ρόμβος: Ο Λεωνίδας ο Χρηστάκης δεν ήτανε ποτέ μιας ιδεολογίας άνθρωπος. Δεν ήταν, δηλαδή, περιορισμένος. Οτιδήποτε μπορούσε να φέρνει κάτι προοδευτικό ήτανε μέσα. Δεν ήτανε εγώ, μολονότι είχε ισχυρή προσωπικότητα. Δεν πρότασε το εγώ. Ο δε Μιχάλης ο Πρωτοψάλτης υπήρξε επίσης ένα πολύ σημαντικό πλάσμα, πολύ ευαίσθητος. Ο Λεωνίδας δεν ήταν ευαίσθητος. Ήταν ένας άνθρωπος, που είχε περάσει κατοχές και ιστορίες πολύ άγριες. Ο Μιχάλης, όμως, ήταν πολύ ευαίσθητος

άνθρωπος στο βάθος, παρότι φαινόταν ένα δυνατό παιδί και πέθανε νωρίς. Ο Μιχάλης, λοιπόν, ήταν ένας άνθρωπος πολύ ανοικτός. Ο Μιχάλης ήταν στους Πράσινους. Θέλω να πω, δεν ήταν περιορισμένος σε καμία περίπτωση. Κατέβηκε σαν υποψήφιος με τους Πράσινους. Δηλαδή, αρχίσανε να τον κοιτάζουν με μισό μάτι κάποιοι.

-Χαρά Πελεκάνου: Ο Μιχάλης έκανε κάποια χρονιά το εξής καταπληκτικό: κατέβαινε υποψήφιος με τους Πράσινους και από την άλλη βόηθαγε τον Περικλή τον Κοροβέση να εκλεγεί βουλευτής του ΣΥΡΙΖΑ, γιατί εκτιμούσε τον Περικλή, αλλά ιδεολογικά ήταν κοντά στους Πράσινους.

-Τέος Ρόμβος: Ενώ ήταν αναρχικός.

-Χαρά Πελεκάνου: Ήταν αναρχικός, κατέβαινε με τους Πράσινους και βοήθαγε τον Περικλή, γιατί έβλεπε ότι ήταν μία εξαιρετική περίπτωση.

-Τέος Ρόμβος: Να σου πω, λοιπόν, μια παρόμοια ιστορία η οποία είναι από την πλευρά των ομοφυλόφιλων, που είναι μια άλλη σημαντική ιστορία. Όταν βγαίνει το *Αμφί*, ο ένας από τα παιδιά - που δεν είναι παιδιά, είναι παίδαροι - είναι διανοούμενος και βασικός μέσα, είναι αυτός, δηλαδή, που το έχει ξεκινήσει, ο Λουκάς ο Θεοδωρακόπουλος, ο οποίος έχει γράψει και δύο βιβλία. Είναι πολύ σημαντικός άνθρωπος, έχει κάνει μεταφράσεις, έχει κάνει τα μύρια όσα. Ο Λουκάς, δηλαδή, είναι ένας διανοούμενος λαμπερός και σχετικά μεγάλος σε ηλικία τότε, σαραντάρης. Και υπάρχουν εκεί παιδιά, τα οποία είναι καταπληκτικά. Ένας απ' αυτούς, ο Αντρέας Βελισαρόπουλος, έχει εδώ, στη Σύρο, μια καταπληκτική ιστορία. Έχει κάνει μια ταινία, εκείνη την εποχή, με όλα τα παιδιά, αυτούς που ήταν γύρω απ' το *Αμφί*, που είναι περίπου 250-300 και την έχει γυρίσει εδώ, στη Σύρο, η οποία πήρε και το βραβείο στη Θεσσαλονίκη.

-Χαρά Πελεκάνου: Και ο Κάλας και ο Βελισαρόπουλος που λέμε είναι παιδιά πλουσίων οικογενειών της Ερμούπολης της Σύρου κι είναι αυτοί οι Χιώτες οι πλούσιοι που ήρθανε με την καταστροφή των νησιών τους το 1822-'23.

-Τέος Ρόμβος: Ορισμένοι που ερχόντουσαν στο *Octopus* ήταν ο Άγης Στίνας, ο Γαλανόπουλος, ο ποιητής ο Κατσαρός, που ήταν σπουδαία περίπτωση. Ξέχασα να σου πω ότι κάναμε διάφορα. Σάββατα μοιράζαμε βιβλία και γινόταν ουρά. Οπότε, ήταν ο Βασίλας πίσω από μια βελούδινη κόκκινη κουρτίνα, απ' τον οποίο ακούγαμε μόνο τη φωνή και έλεγε διάφορα. Ας πούμε ρώταγε "πώς σε λένε;", μίλαγε ένα κορίτσι ή αγόρι και του έθετε κάποια ερωτήματα και απάνταγε ο άλλος - εύστοχα ή άστοχα δεν έχει σημασία - κι έβγαине ένα χέρι και του έκανε δώρο το βιβλίο του.

Απέναντι απ' το βιβλιοπωλείο υπήρχε ένα φροντιστήριο τότε, του Μπελεζίνη, με πολύ σημαντικούς καθηγητές, οι οποίοι ερχόντουσαν όλοι στο μαγαζί. Εγώ είχα φτιάξει και μια δανειστική βιβλιοθήκη και είχα ξένα βιβλία πάρα πολλά, που ήταν πολύ σημαντικά, αλλά δεν τα δάνειζα εγώ. Έπαιρνε ο καθένας ό,τι ήθελε και το επέστρεφε. Και αυτοί, που είχανε σπουδάσει έξω, σε διάφορα πανεπιστήμια, ερχόντουσαν στο *Octopus*, γιατί δεν είχανε αυτό το υλικό που είχα εγώ, πολύ νεότερα ή πολύ παλιότερα βιβλία. Τα βιβλία αυτά τα είχα φέρει μόλις γύρισα από το εξωτερικό, στη Μεταπολίτευση. Ήταν προσωπικά βιβλία. Είχαν βρει αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά βιβλία που τους ενδιέφεραν πάρα πολύ: φιλοσοφία, κοινωνιολογία, ψυχανάλυση. Αυτά ήταν που έψαχνα πολύ εγώ εκείνα τα χρόνια. Επίσης, ήταν και χώρος για να κάνουν εκθέσεις τα παιδιά, είτε ζωγραφική είτε σχέδιο, οτιδήποτε.

- Ας πάμε στην *Τρύπα*. Πότε εκδίδεται το συγκεκριμένο περιοδικό;

-Τέος Ρόμβος: Το '76, όπως σου είπα, γίνεται η επιτροπή για τον Pohle. Εκείνο ακριβώς τον καιρό είμαι με τη Χαρά. Γνωριζόμαστε ουσιαστικά και είμαστε από τον πρώτο καιρό μαζί. Το λέω αυτό, γιατί μετά από λίγο εγώ φεύγω απ' το κοινόβιο και μένω με την Χαρά. Πήγαμε λίγο πιο πέρα απ' την Μπενάκη, στη Ζωοδόχου Πηγής. Βλεπόμασταν συνέχεια με τους φίλους, αλλά πλέον ήμασταν οι δυο μας και μαζευόντουσαν άλλοι εκεί. Εκεί ξεκίνησα να σκέφτομαι αυτό το περιοδικό, το '76 δηλαδή, και ξεκινήσαμε να το κάνουμε. Μαζεύαμε υλικό, βρήκα πολλούς ανθρώπους, οι οποίοι θέλανε να συνεργαστούμε και οι οποίοι εγκαθίστανται στο σπίτι μας πλέον, στη Ζωοδόχου Πηγής και είμαστε απ' το πρωί μέχρι το βράδυ και πολλοί κοιμούνται εκεί το βράδυ. Έχουμε, δηλαδή, έναν κόσμο πάλι, οι οποίοι αρκετοί είναι απ' το βιβλιοπωλείο, αλλά είναι και άλλοι καινούργιοι. Ένας κόσμος όπου άλλος γράφει, άλλος σχεδιάζει, άλλος ζωγραφίζει, ό,τι μπορείς να φανταστείς· φτιάχνουνε ιστορίες, φωτογραφίζουνε και όλος αυτός ο κόσμος αρχίζει και σκέφτεται αυτό το ανατρεπτικό περιοδικό για μια πολύ συντηρητική ακόμα εποχή.

- Η *Τρύπα*, λοιπόν, ξεκινάει ως ιδέα το '76. Πότε εκδίδεται όμως;

-Τέος Ρόμβος: Το '79 δουλεύουμε πολύ για να βγει και βγαίνει το '80.

-Χαρά Πελεκάνου: Νομίζω τον Ιούνιο. Τότε που είχες πάει για δουλειά Μονεμβασία, για την ταινία εκείνη.

-Τέος Ρόμβος: Ναι, δούλευα στον κινηματογράφο εγώ εντωμεταξύ.

-Χαρά Πελεκάνου: Και η IBM που αγοράσαμε για την *Τρύπα* βγήκε από τα λεφτά που πήρες από την ταινία, που δούλεψες.

- Κατόπιν ποιας ανάγκης ή επιθυμίας ξεκίνησε η έκδοση του συγκεκριμένου περιοδικού; Ποια ήταν η αρχική ιδέα; Υπήρχε κάποιος στόχος που ήθελες εσύ ή η ομάδα να εκπληρωθεί με τη δημιουργία του περιοδικού;

-Τέος Ρόμβος: Τέτοια ανατρεπτικά περιοδικά, με μια άλλη θέαση και έξω από συμβάσεις βγαίνουν στο εξωτερικό, κάνοντας σάτιρα άμεση, κάνοντας έμμεση ή άμεση κριτική κλπ. Αυτά υπήρχανε. Δηλαδή, στη Γαλλία, στη Γερμανία υπήρχανε, που ήτανε δυο χώρες που παίζανε με το χιούμορ. Στην Αγγλία δεν είχε τέτοιο πράγμα. Στην Αμερική υπήρχε επίσης κάτι παρεμφερές. Έχοντας αυτά – όπως άλλωστε είχα διάφορα έντυπα από διάφορα μέρη του κόσμου – κι έχοντας και κινηματογραφική αντίληψη, γιατί δούλευα στον κινηματογράφο, ξέρω ότι μπορώ να στήνω ιστορίες πολύ εύκολα και αντί να τις κάνω ταινίες, να τις κάνω φωτορομάντζο, φωτοαφήγηση. Η *Τρύπα* ήταν κάτι που οι άλλοι δεν μπορούσαν να το φανταστούν, γιατί δεν είχε ξαναγίνει τέτοιο πράγμα. Εγώ, όμως, είχα εμπειρία τέτοιων περιοδικών απ' το εξωτερικό – και στη Γερμανία και στη Γαλλία υπήρχαν αντίστοιχα περιοδικά. Βέβαια, δεν υπήρχαν από πιστοποιημένα και νέους τέτοια περιοδικά· υπήρχαν από επαγγελματίες. Στη Γαλλία είχανε γίνει δύο και στη Γερμανία άλλα δύο, που ήτανε σάτιρα. Εγώ δεν θα έλεγα ότι ήταν σάτιρα η *Τρύπα*. Για μένα είναι ανατρεπτική η ματιά της και θα ήθελα να μείνω καλύτερα στη λέξη αυτή για την *Τρύπα*, γιατί αυτό δεν το κάνανε οι άλλοι. Ας πούμε, εμένα είναι ο πατέρας μου στην *Τρύπα*, ο αδερφός μου επίσης. Δηλαδή, παίζουνε οικογένειες, φίλοι, παίζει όλος ο κόσμος. Οι άλλοι τα κάνουν επαγγελματικά· ναι μεν με πολύ καλές προθέσεις, αλλά επαγγελματικά.

- Ξεφυλλίζοντας κανείς την *Τρύπα* αντιλαμβάνεται αμέσως αυτό που λες. Ειδικά με τις ιστορίες που φτιάχνετε, με το φωτορομάντζο, όπου συμμετέχει η παρέα που απαρτίζει το περιοδικό, μέσα από φωτογραφίες που έχετε βγάλει, όπου κάθε φορά είστε ντυμένοι με ανάλογα ρούχα για το κάθε σκετς, μετά βάζετε διαλόγους κλπ. Με λίγα λόγια φαίνεται αυτό το μεράκι, η αγάπη του ερασιτέχνη, το ομαδικό στοιχείο, το αυτοσχέδιο και το χειροποίητο.

-Τέος Ρόμβος: Ναι, υπάρχει και αυτό που λες. Δηλαδή, επειδή ακριβώς είχα την εμπειρία του κινηματογράφου, κάνω αυτά που θα μπορούσαμε να είχαμε κάνει στον κινηματογράφο. Αλήθεια, τώρα που το συζητάμε, έχεις υπόψιν σου την ταινία *Πέφτουν οι σφαίρες σαν το χαλάζι*; Πρέπει να τη δεις αυτή την ταινία. Έχει μια

ιστορία τόσο βεβαρημένη αυτή η ταινία, απίστευτη, που δεν θα πιστεύεις αυτά που θα ακούς. Ο Νίκος Αλευράς είναι μικρότερος από μένα κάποια χρόνια, ο οποίος έχει τελειώσει τη σχολή Σταυράκου νομίζω και ξεκινάει και δουλεύει στον κινηματογράφο κι έτσι γνωριζόμαστε, γιατί για τον καιρό που σου μιλάω εγώ δουλεύω στον κινηματογράφο και δεν με ενδιαφέρουν τα λεφτά. Γι' αυτό είμαι ανοιχτός με όλους. Αν είχα ανάγκη τα λεφτά, θα έπρεπε να σφίγγομαι σαν μαλάκας, κάτι που δεν θα μπορούσα να το κάνω και δεν με ενδιέφερε. Εγώ ήθελα να έχω ένα χώρο, που θα έρχονται οι φίλοι μου και να περνάμε ωραία μαζί κλπ. Αλλά για να μπορώ να επιβιώσω και να έχω κι ένα δωμάτιο, που είχα τότε ένα υπόγειο και για να πληρώνω και το μαγαζί, έπρεπε να έχω κάτι να βγάλω και δούλευα, λοιπόν, στον κινηματογράφο. Δεν δούλευα συνέχεια, αλλά πότε πότε· μπορεί να ήταν τρεις μήνες, πέντε μήνες, έξι μήνες. Γιατί αυτή ήταν η δουλειά μου. Και τηλεόραση δούλευα στο εξωτερικό και στον κινηματογράφο, αλλά ερχόμενος εδώ έπρεπε να συναντήσω κάποιους λίγους που γνώριζα από τη Γαλλία, για να με πάρουνε σε δουλειές, για να μπορώ να επιβιώσω. Έκανα λοιπόν αυτό το πράγμα. Κάποιους μήνες το χρόνο δούλευα στον κινηματογράφο. Ο Νίκος Αλευράς είναι νέος και τον γνωρίζω σε μια ταινία· βοηθός σκηνοθέτη, σ' ένα φίλο μου σκηνοθέτη, που δουλεύω κι εγώ σαν βοηθός. Είναι ο Δήμος ο Θέος.

- Με ποιο τρόπο γινόταν η παραγωγή της Τρύπας; Τι θυμάστε από τα στάδια της δημιουργικής διαδικασίας του περιοδικού;

-Χαρά Πελεκάνου: Ήμασταν μια καλή παρέα. Μαζί μας ήταν πολλά παιδιά που κάνανε πάρα πολλά πράγματα: ζωγραφίζανε, όπως είπαμε, γράφανε κλπ. Βέβαια, η βασική ιδέα και οι πολλές ιδέες – η ιδέα της αντιδιαφήμισης, για παράδειγμα – ήταν του Τεό και γενικά του στησίματος και του φωτορομάντζου. Όλες αυτές οι ιδέες ήταν δικές του. Αποφασίζαμε, λοιπόν, να φτιάξουμε ένα φωτορομάντζο. Το πρώτο ήτανε αυτό με τον Μιλιώνη και τη Φιλιώ. Σκέφτηκε ο Τεό μια ιστορία κι αρχίσαμε εμείς να βλέπουμε πώς θα την εικονογραφήσουμε, ποιοι θα πάρουν μέρος στη φωτογράφιση, ποιοι θα τραβάνε τις φωτογραφίες. Φωτογραφίες συνήθως τραβάγαμε εμείς οι δυο, αλλά στην τρίτη *Τρύπα* έχουμε μια πολύ καλή Γερμανίδα φωτογράφο, φίλη μας, την Άννα Βιχ, που έχει κάνει το *Noir*, το φωτορομάντζο. Μαζεύουμε, επειδή πολύ συχνά χρειάζονται και ρούχα, ειδικά ρούχα για τις φωτογραφίες. Φτάνουμε και στο σημείο να νοικιάζουμε από βεστιάρια, επαγγελματικά, θεατρικά κλπ., για να κάνουμε μια φωτογράφιση. Δηλαδή, υπήρχε πάρα πολύ δουλειά. Η στολή του στρατηγού, για παράδειγμα, είναι νοικιασμένη από κινηματογραφικό βεστιάριο, όπως και άλλες.

Άλλες φορές καθόμασταν και ράβαμε, ζωγραφίζαμε, φτιάχναμε κατασκευές. Ο αδερφός του, ο γλύπτης, έχει κάνει κατασκευές καταπληκτικές για διάφορα θέματα και φωτογραφίσεις. Ένα πολύ εντυπωσιακό πράγμα για εμάς όλους ήταν οι αντιδιαφημίσεις. Η αντιδιαφήμιση ήθελε και σκέψη: τι θα πεις από πίσω και τι θα φωτογραφίσεις, πώς θα φωτογραφίσεις, ποιος θα παίζει, γιατί παίζαμε κιόλας. Θα μπορούσες να πεις ότι είχε τόση προετοιμασία ένα φωτορομάντζο όσο μια ταινία μικρού μήκους. Να βρεθούνε χώροι, να μεταφερθούν αυτοκίνητα, αν χρειαζόταν, έξω απ' την Αθήνα, σε διάφορα μέρη, στο αεροδρόμιο, στην Ακρόπολη. Είχαμε κάνει σε πολλά σημεία φωτογραφίσεις. Σχετικά με τα κείμενα, όποιος μπορούσε έγραφε από την παρέα μας. Και στο σπίτι μας έγραφαν. Ήταν το σπίτι μας στο κέντρο. Μαζευόμασταν δέκα-είκοσι άτομα κάθε μέρα, τρώγαμε μαζί και δουλεύαμε, συνεργαζόμασταν, κοιμόμασταν μαζί. Πρέπει να σου πω ότι ήταν πολύ ακριβή η *Τρύπα*. Το τύπωμα, δηλαδή. Όλα τζάμπα εμείς τα κάναμε, αλλά όταν θέλαμε να νοικιάσουμε ρούχα, κομπάρσους, σε μερικές φωτογραφίσεις έχουμε πάρει κομπάρσους από το σωματείο κομπάρσων. Όλα αυτά τα πληρώναμε.

- Πώς γινόταν το τύπωμα του περιοδικού;

-Χαρά Πελεκάνου: Αρχικά έγραφα εγώ σε γραφομηχανή IBM. Δεν υπήρχαν ακόμα ηλεκτρονικοί υπολογιστές, για να γράψεις. Υπήρχαν μηχανές IBM, οι οποίες ήταν πολύ προχωρημένες για τα μέτρα της εποχής. Είχαν γραμματοσειρές διαφορετικές, μπορούσες να κάνεις διορθώσεις, μπορούσες να κάνεις κόλπα. Εγώ την έγραφα την *Τρύπα*. Μετά, στην εκτύπωση αναλαμβάνανε πια οι ειδικοί. Πηγαίναμε σε κάποια τυπογραφεία, είχαμε τον φίλο μας τον γραφίστα, ο οποίος αναλάμβανε και τα φιλμ, γιατί γινόντουσαν φιλμ όλα αυτά, για να πάνε στο τυπογραφείο. Βοηθούσαμε όλοι. Πηγαίναμε νύχτες, δουλεύαμε στα εργαστήρια και μετά πηγαίναμε τυπογραφείο. Στο τυπογραφείο πήγαινε κι ο Τεό και κάνανε τρελά πράγματα. Ανακατεύανε τα χρώματα. Δηλαδή, στον κύλινδρο τον τυπογραφικό ρίχνανε διάφορα χρώματα πάνω και έβγαινε αυτό το ανάμεικτο, που έχει το περιοδικό. Ένα περιοδικό, δηλαδή, που είναι τελείως χειροποίητο. Ακόμα και οι φωτογραφίες και τα σχέδια και τα κόμικς κι όλα αυτά, για να φτάσουν στο σημείο να γίνουνε φιλμ, περνάγανε από μια διαδικασία στο εργαστήριο, πώς να σου πω...περίεργη. Ξύναμε, καλύπταμε με ένα ειδικό υγρό τις επιφάνειες του φιλμ, κάναμε διάφορα. Χειροτεχνία. Και μετά βιβλιοδετείο.

- Εφόσον το περιοδικό ήταν αποτέλεσμα αυτο-έκδοσης, που σημαίνει ότι τα έξοδά του καλύπτονταν μόνο από τις πωλήσεις και δεν χρηματοδοτούνταν από κάπου, πώς ανταποκρινόσασταν οικονομικά;
- Τέος Ρόμβος:** Δεν ανταποκρινόμασταν. Ξεκινήσαμε να κάνουμε αυτό το πράγμα, λόγω τρέλας και κάποια στιγμή εμφανίστηκε ένας άνθρωπος με πολλά χρήματα και είπε “εγώ είμαι εδώ, έχω το τυπογραφείο, έχω τα πάντα, έχω λεφτά, έχω επιχειρήσεις, ό,τι θέλετε. Πάρτε το πιο γνωστό όνομα που θέλετε, να δουλεύει για την *Τρύπα*”.
- Χαρά Πελεκάνου:** Είτε κάποιο συγγραφέα, είτε κάποιο σκιτσογράφο κλπ.
- Τέος Ρόμβος:** Είχαμε και τέτοιες ιστορίες. Κι αυτός ο άνθρωπος – νομίζω τώρα έχει πεθάνει – ήταν γνωστό πρόσωπο, αλλά δεν τον ξέραμε εμείς. Είχε ενθουσιαστεί με το περιοδικό δηλαδή και έχει παιδιά, έναν αδελφό που ήταν πανεπιστημιακός, στο πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης. Ο ίδιος είχε επιχειρήσεις στην Ελβετία, στην Αφρική, σε διάφορα μέρη του κόσμου.
- Χαρά Πελεκάνου:** Και ήταν παιδί δημοσιογράφων. Δηλαδή είχε κουλτούρα.
- Τέος Ρόμβος:** Γνωστή οικογένεια. Μεγάλος άνθρωπος όμως. Δεν ήτανε νέος.
- Χαρά Πελεκάνου:** Κοίταξε, τον ήξερε κι ο Λεωνίδας Χρηστάκης.
- Τέος Ρόμβος:** Αλλά είχε και κινηματογράφους στην Αθήνα. Βασικά ήταν επιχειρηματίας στον πλανήτη. Απ’ την Αφρική είχε πράγματα, που τα πούλαγε στην Ελβετία, σε διάφορες χώρες της κεντρικής Ευρώπης. Έπαιρνε τηλέφωνο τη Χαρά ξημέρωμα, στις έξι, όσο είχαμε τηλέφωνο.
- Χαρά Πελεκάνου:** Μετά μας κόψανε το τηλέφωνο, μας κόψανε το ρεύμα, τα πάντα.
- Τέος Ρόμβος:** Δεν είχαμε, δεν πληρώναμε νοίκι. Μας έπαιρνε τηλέφωνο και της έλεγε “τι γίνεται Χαρά; Πώς πάμε;” Με την *Τρύπα* δηλαδή πώς πάμε. “Προχωράει, για να βγει; Ναι, εγώ είμαι τώρα στο αεροδρόμιο στη Νέα Υόρκη”...
- Χαρά Πελεκάνου:** Στο Ναϊρόμπι, στη Βιέννη, απ’ όπου θέλεις...απ’ όλο τον κόσμο.
- Τέος Ρόμβος:** “Και παίρνω το αεροπλάνο σε λίγο και φεύγω για το Ναϊρόμπι”, για παράδειγμα. Κατάλαβες; Δηλαδή, μια τέτοια κατάσταση. Κι εμείς δεν είχαμε να φάμε.
- Χαρά Πελεκάνου:** Τα πλήρωσε όλα βέβαια. Δηλαδή, την τρίτη *Τρύπα* την πλήρωσε, αλλά μας το έβγαλε απ’ τη μύτη.
- Τέος Ρόμβος:** Και γι’ αυτό έχει και κάποιους, που είχαμε πάρει για να μας κάνουν και δουλειά.
- Χαρά Πελεκάνου:** Τον Μποστ μόνο νομίζω είχαμε πάρει.
- Τέος Ρόμβος:** Είχαμε βρει κάποια ονόματα, που τους γουστάρουμε.

-Χαρά Πελεκάνου: Κάποιους καλούς θεατρικούς συγγραφείς της εποχής εκείνης. Ήθελα να πω ότι στη δεύτερη *Τρύπα* το χαρτί μας το χάρισε η Μάνια η Τεγοπούλου, που είχε την *Ελευθεροτυπία*.

-Τέος Ρόμβος: Ο Τεγόπουλος, ο πατέρας, ήταν αυτός που είχε την *Ελευθεροτυπία*. Πέθανε ο πατέρας και μετά ήταν η Μάνια. Αυτή η κοπέλα είχε κάνει έναν εκδοτικό οίκο μ' ένα παιδί, τον Ευγένιο Αρανίτση. Η Μάνια ερχόταν στο *Octopus*, πιτσιρικά, με τον Ευγένιο Αρανίτση. Στον εκδοτικό οίκο βγάζανε πρωτοποριακά πράγματα. Και ο Ευγένιος είχε γράψει κι αυτός κάποια βιβλία.

- Τι θα λέγατε για όσους ανθρώπους συμμετείχαν στην *Τρύπα*;

-Τέος Ρόμβος: Όλοι όσοι συμμετείχαν στην *Τρύπα* ήταν εξαιρετικοί άνθρωποι. Όλοι ανιδιοτελώς κάνανε αυτό το πράγμα. Όλοι το κάναμε ανιδιοτελώς. Ξέρανε, ας πούμε, ότι κι εμείς δεν είχαμε να φάμε, τα έχουνε βιώσει αυτά μαζί μας, τα ξέρανε. Εγώ είχα βρει λεφτά απ' τον κινηματογράφο που δούλευα, για να μπορέσω να κάνω τα δύο τεύχη. Από εκεί και πέρα, δεν μπορούσα. Στον κινηματογράφο δούλευα ως τεχνικός, βοηθός σκηνοθέτη και κάμερα έκανα, αν χρειαζόταν και διάφορα άλλα.

- Όπως μου είπες ήδη, θεωρείς την *Τρύπα* ένα ανατρεπτικό περιοδικό και όχι τόσο σατιρικό. Ωστόσο, και το ίδιο το περιοδικό έχει αρκετά σατιρικά στοιχεία, αλλά και η σάτιρα από μόνη της έχει κάτι το ανατρεπτικό. Ποια είναι η δική σου σχέση με τη σάτιρα;

-Τέος Ρόμβος: Ακριβώς. Εγώ θα το 'λεγα ανατρεπτικό. Βεβαίως και η σάτιρα είναι μια μορφή ανατροπής. Απλώς σου λέω ποια είναι η δική μου θέση απέναντι σ' αυτά. Δηλαδή εγώ δεν ήθελα να ανατρέψω στιγμιαία. Ήθελα να αλλάξω την αντίληψη των πραγμάτων. Γι' αυτό δηλαδή μπαίνει στο περιοδικό ο στρατηγός με το αεροπλανάκι, αυτό που ρίχνεις το δίφραγκο, το τάλιρο, ίπταται και αρχίζει να βομβαρδίζει κλπ. Μέσα στο δικό μου μυαλό η λογική είναι αυτή: ότι γελοιοποιώ τον στρατηγό ή καγχάζω για τους συνταξιούχους που μαζεύουνε το γρασίδι και τρώνε. Δηλαδή, θέλω να το κάνω βαθύτερο αυτό κάπως σαν έννοια.

- Και προσπαθείς να σπάσει και η σοβαροφάνεια απέναντι στα πράγματα.

-Τέος Ρόμβος: Ακριβώς.

-Χαρά Πελεκάνου: Αυτό είναι, έτσι κι αλλιώς, στόχος βασικός.

- Ποια ήταν η συμμετοχή των γυναικών σε τέτοιου είδους έντυπα, όπως η *Τρύπα*; Σε ποιο βαθμό συμμετείχαν οι γυναίκες και πώς ήταν η συνεργασία μεταξύ αντρών και γυναικών;

-Τέος Ρόμβος: Ωραία ερώτηση.

-Χαρά Πελεκάνου: Ήταν εντελώς ισότιμα τα πράγματα, θα έλεγα. Τώρα βέβαια, το ότι κυρίως – αλλά όχι μόνο – γράφουν άντρες, είναι γεγονός. Αλλά γράφουν και γυναίκες. Υπάρχει η Άννα η Αττάρτ, υπάρχει η Σοφία. Έχει σαφώς και γυναίκες που γράφουνε. Και η Μαριάννα έχει γράψει. Αλλά, εντάξει, είναι θέμα πια χιλιάδων ετών προϋστορίας. Δεν είναι θέμα μόνο της δεκαετίας του '70. Οι γυναίκες συμμετέχουν εξίσου, με τον ίδιο τρόπο. Όπως είπαμε βγάζουνε φωτογραφίες, έχουμε μια φωτογράφο Γερμανίδα καταπληκτική, φωτογραφίζω κι εγώ, φωτογραφίζει κι ο Τεό φυσικά. Στις φωτογραφίες συμμετέχουν εξίσου – ανάλογα τις ανάγκες του σεναρίου – κορίτσια κι αγόρια. Ήμασταν μια μεγάλη παρέα, που είχε και κορίτσια και αγόρια και συμμετείχαμε όλοι, ο καθένας με τον τρόπο του. Δεν σημαίνει ότι είχαμε όλοι όλα τα ταλέντα. Απλώς γουστάρουμε να κάνουμε αυτό και βοηθούσαμε με όποιο τρόπο μπορούσε ο καθένας.

- Από πολλές φωτογραφίες του περιοδικού, αλλά και από κείμενα, αναδεικνύεται έντονα το στοιχείο μιας καλώς εννοούμενης σεξουαλικής πρόκλησης και απενοχοποίησης. Σας είχε ασκηθεί ποτέ κάποια κριτική για αυτό;

-Τέος Ρόμβος: Όχι, δεν ξέρω κάτι τέτοιο εγώ.

-Χαρά Πελεκάνου: Κοίταξε, ότι το περιοδικό θεωρούνταν προκλητικό, θεωρούνταν.

-Τέος Ρόμβος: Πρέπει να σου πω ότι πουλιόταν σε δύο περίπτερα.

-Χαρά Πελεκάνου: Ναι. Και σε κάποια βιβλιοπωλεία.

-Τέος Ρόμβος: Ναι, υπήρχαν αρκετά βιβλιοπωλεία που το δίνανε. Αλλά δεν πουλιόταν παντού. Το τρίτο ίσως πουλήθηκε 6.000.

-Χαρά Πελεκάνου: Όλα πουληθήκαν πολύ. Δηλαδή, από 4.000 και πάνω πουλιόντουσαν.

-Τέος Ρόμβος: Πάντως αυτό γινόταν στα δύο-τρία περίπτερα.

- Δηλαδή, τι απήχηση θα λέγαμε ότι είχε; Πόσος κόσμος το διάβαζε;

-Χαρά Πελεκάνου: Πολύ περισσότεροι.

-Τέος Ρόμβος: Πάντως 3.000 αντίτυπα βγάλαμε. Ενώ το τελευταίο, το τρίτο, ήταν 6.000. Αυτό πήγε πρακτορείο.

-Χαρά Πελεκάνου: Και τα προηγούμενα τα δώσαμε. Όλα τα δίνουμε πρακτορείο. Πήγαινε και επαρχία.

-Τέος Ρόμβος: Δίναμε τα μισά.

-Χαρά Πελεκάνου: Ναι, δίνουμε τα μισά και τα άλλα τα μοιράζουμε εμείς στα περίπτερα και στα βιβλιοπωλεία.

-Τέος Ρόμβος: Σε δύο περίπτερα. Αυτά τα δύο περίπτερα πουλάγανε τα μισά. 1.500 αντίτυπα.

-Χαρά Πελεκάνου: Κοίταξε...και μόνο η λέξη τρύπα προκαλούσε. Δεν πέρναγε, δηλαδή, ντούκου.

-Τέος Ρόμβος: Ήταν, λοιπόν, στην πλατεία Αμερικής και στην Κάνιγγος δύο περίπτερα. Αυτά πουλάγανε τα μισά τεύχη.

-Χαρά Πελεκάνου: Ναι. Και τα παίρνανε δέκα και είκοσι μαζί κάθε φορά.

- Γενικότερα, βλέπουμε ότι την περίοδο της Μεταπολίτευσης υπάρχει μια άνθιση αυτού που αποκαλείται αθηναϊκό underground και των εντύπων του.

Πώς ερμηνεύετε τον οργανισμό εκείνης της περιόδου; Πού θα τον αποδίδετε;

-Τέος Ρόμβος: Δεν έχει σχέση η *Τρύπα* με τα υπόλοιπα έντυπα. Του Χρηστάκη το έντυπο, για παράδειγμα, είναι πράγματι ιδιαίτερο, εντελώς ιδιαίτερο κατασκευάσμα – έχει κάνει τρία νομίζω εκείνα τα χρόνια, τρία διαφορετικά – και κάποιιοι προσπαθήσανε λίγο να αντιγράψουνε τον Λεωνίδα, αλλά όχι εξολοκλήρου. Είναι, όμως, άλλο πράγμα. Δηλαδή, πράγματι ο Λεωνίδας έχει χαράξει ένα δρόμο από πολύ νωρίς, από πολλά χρόνια πριν, εντελώς διαφορετικό στη χώρα. Δηλαδή, εκτός από την *Επιθεώρηση Τέχνης*, τις δεκαετίες του '50-'60, δεν υπήρξε άλλο περιοδικό, πέρα από το *Πάλι*, που να έφερε κάποια ανατροπή. Ενώ αυτό που έκανε ο Λεωνίδας προς το τέλος του '60, το '67-'68, που πρωτοβγαίνουνε τα έντυπά του, έχει ανατροπή· δηλαδή, έχει το στοιχείο της ανατροπής. Μετά, με το *Ιδεοδρόμιο*, πραγματικά χαράζει έναν καινούργιο δρόμο και μάλιστα συνεργατικά, γιατί είναι πολλοί άνθρωποι, που γράφουνε για πρώτη φορά, εμφανίζονται, μιλάνε μια άλλη γλώσσα, απευθύνονται πολύ πιο ανοιχτά, μιλάνε πολύ πιο ανοιχτά και μάλιστα ήδη από την εποχή της χούντας. Κάτι που δεν το κάνει η *Επιθεώρηση Τέχνης*, που είναι της ΕΔΑ. Παρόλα αυτά, είναι μέσα σε κάποιους κανόνες όλο αυτό πάντα. Και όταν κάνει για πρώτη φορά το *Ιδεοδρόμιο*, πράγματι ανατρέπει και ο ίδιος τον εαυτό του εκεί. Αρχίζει, δηλαδή, να μη γράφει την πρώτη σελίδα και βάζει άλλους, νέους ανθρώπους, γράφουνε άλλοι, σχολιάζουν άλλοι. Στο τέλος κρατάει αυτός το σχολιασμό γενικότερα που κάνει στην τελευταία σελίδα. Αυτή τη σελίδα την κρατάει πάντα για τον εαυτό του και καλά κάνει. Οπότε, ο Λεωνίδας μπορεί να μην κάνει ούτε την πρώτη σελίδα ούτε τη δεύτερη, να κάνει μόνο την τελευταία. Εντάξει, συνήθως γράφει, γράφει πολύ, αλλά αφήνει χώρο σε πολλούς άλλους.

-Χαρά Πελεκάνου: Και συνεργάζεται πάρα πολύ με νέους. Δηλαδή, τους νέους τους θέλει, τους ζητάει. Τους κάνει συνεταίρους του, κατά κάποιο τρόπο.

-Τέος Ρόμβος: Καταρχήν έχει ένα σπίτι πάντα, στο οποίο μένουνε κι εκείνοι, δηλαδή λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο που κάναμε κι εμείς.

-Χαρά Πελεκάνου: Το λέει “γραφειόσπιτο”.

-Τέος Ρόμβος: Το σπίτι του είναι πάντα ανοιχτό στον κόσμο και πολλά παιδιά, που τσακώνονται και με το σπίτι τους κλπ., μένουνε στο σπίτι του αν χρειαστεί. Παιδιά στρατιωτικών, διάφορα παιδιά.

-Χαρά Πελεκάνου: Δηλαδή, το πόσοι νέοι έχουν περάσει από τον Λεωνίδα, από το *Ιδεοδρόμιο*, είναι φοβερά νούμερα· και άνθρωποι που μετά γίνανε δημοσιογράφοι, συγγραφείς.

-Τέος Ρόμβος: Το ίδιο γινόταν παλιότερα και στο Μοναστηράκι απέναντι, στην παράγκα του Σίμου. Μόνο που ο Σίμος δεν έχει την ευρύτητα που έχει ο Χρηστάκης.

- Δεν μπορούσε όμως να έχει και την ίδια απήχηση το παράδειγμα του Σίμου εκείνη την εποχή. Δεν είχαν περάσει και πολλά χρόνια από τον Εμφύλιο και τον απόηχό του.

-Χαρά Πελεκάνου: Ήταν πρώιμο πολύ.

-Τέος Ρόμβος: Το '56 που ξεκινάει η παράγκα του Σίμου είναι πια απομακρυσμένη η εμπειρία του πολέμου. Για την Αθήνα, συγκεκριμένα, είναι μακριά η προηγούμενη εμπειρία. Εγώ, επειδή τότε ζω από κοντά αυτά τα πράγματα, μπορώ να σου πω ότι τον αδερφό μου το '56 τον πιάνουν ως τεντιμπόη. Δεν μπορούμε να λέμε ότι στην Αθήνα εκείνη η περίοδος ήταν ακόμα μετεμφυλιακή. Άσε την επαρχία. Η επαρχία εκείνη την εποχή ήταν αλλού. Αλλά στην Αθήνα το '56 υπάρχουν τεντιμπόις. Τι σημαίνει αυτό; Είναι εξαγριωμένοι νέοι, οι οποίοι με το ντύσιμό τους δείχνουνε ποιοι είναι για να προκαλέσουν. Η παράγκα, λοιπόν, του Σίμου το '56 γίνεται. Δεν έχει σχέση με εμφύλιους και τέτοιες ιστορίες. Όλα αυτά τα πράγματα, τα οποία ήταν πολύ φρικαλέα και άγρια σαφώς και υπάρχουνε στα μυαλά αρκετών, η ΕΔΑ υπάρχει, υπάρχει η δεξιά κλπ., αλλά υπάρχει κι ένα κομμάτι νεολαίας, που δεν λειτουργεί πολιτικά, αλλά έχει μια άλλη στάση ζωής.

-Χαρά Πελεκάνου: Ένα κομμάτι νεολαίας, που απελευθερώνεται.

-Τέος Ρόμβος: Είναι, δηλαδή, άλλη ιστορία. Και συγκρούονται πάνω σ' αυτό.

- Ας επανέλθουμε στο περιοδικό σας, την *Τρύπα*. Δυστυχώς, η *Τρύπα* ήταν ένα βραχύβιο περιοδικό. Το 1980 ξεκινάει η έκδοσή της και το 1981 βγαίνει το

τρίτο και τελευταίο τεύχος της. Η σύντομη, όμως, διάρκεια είναι ένα γεγονός που ισχύει και για πολλά άλλα εναλλακτικά ή underground έντυπα της Μεταπολίτευσης, εξαιτίας διάφορων λόγων και πιθανότερα του οικονομικού. Υπήρξε κάποια πρόταση ή πρωτοβουλία ενοποίησης και συνεργασίας underground εντύπων στα πλαίσια ενός δικού σας δικτύου έκδοσης και διακίνησης των εντύπων, όπως είχε συμβεί στο εξωτερικό, με σκοπό τη μεγαλύτερη απήχηση και διάρκεια στο χρόνο;

-Τέος Ρόμβος: Όχι, δεν υπήρξε τέτοια πρόταση απ' όσο γνωρίζω. Δεν θα μπορούσε να γίνει, διότι το καθένα ήταν διαφορετικό. Αυτό που ήθελα εγώ ήταν να γίνει ένα ανατρεπτικό πράγμα. Ήμουν τελείως συνειδητοποιημένος σ' αυτό.

- Κοιτάζοντας την όλη πορεία σου, και τον τρόπο ζωής σου, αντιλαμβάνεται κανείς ότι και η *Τρύπα* αποτέλεσε αναπόσπαστο κομμάτι αυτής της στάσης ζωής, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί και αντισυμβατική.

-Τέος Ρόμβος: Εγώ στη ζωή μου, όπως είπα και πριν, δεν έψαχνα για χρήματα. Με ενδιέφεραν οι άνθρωποι, οι σχέσεις. Έχω εισπράξει και αρκετό πόνο, γιατί γύρω μας πολλοί φίλοι εξαφανίστηκαν· εξαφανίστηκαν, δηλαδή, πεθαίνοντας. Φύγανε πολύ νωρίς. Ίσως επειδή ήταν πολύ πιο ελεύθεροι άνθρωποι και οδηγήθηκαν πια στο θάνατο, λόγω υπερβολικής ελευθερίας. Δηλαδή, δεν μπορεί να μπαίνεις μέσα στα ναρκωτικά, για παράδειγμα, γιατί κάποιοι φίλοι μας πεθάνανε κι από ναρκωτικά. Εγώ δεν έχω αφευθεί ποτέ σ' αυτό το ταξίδι, αλλά γύρω μου άπειροι νέοι άνθρωποι ή και μεγαλύτεροι μπαίνανε μέσα σ' αυτό και γινόντουσαν κομμάτι μιας εξουσίας αρρωστημένης. Πώς να μιλήσω για αυτά; Αυτά έχουνε πολύ πόνο. Πάρα πολλοί φίλοι μας φύγανε πολύ νωρίς ή αργότερα, στα 40 ή στα 50, αλλά πάλι φύγανε νωρίς. Πριν από κάποιους μήνες βρήκαμε κάποιο φίλο μας, που είναι και στην *Τρύπα* – είναι αυτό το παιδί που είναι με μούσια και μαλλιά, που έχει και βυζιά σε μια ιστορία. Ο φίλος αυτός βρέθηκε στο διαμέρισμα που έμενε μετά από αρκετό καιρό πεθαμένος. Το διανοείσαι δηλαδή; Ήτανε πεθαμένος και δεν ενδιαφέρθηκε κανείς. Και κάποια στιγμή, ένας αδερφός ζήτησε να ανοίξουν την πόρτα, για να δει τι γίνεται. Τον βρήκανε νεκρό.

- Σε ένα κείμενό σου έχεις γράψει για την *Τρύπα* ότι ήταν «η ουτοπία σας, το γιουκάκι σας, ο περιοδικός τόπος όπου θα ένωνε την ανατρεπτικότητα σας αντίκρυ σε μια κοινωνία εφησυχασμένη, βουλιαγμένη, θανατερή, σκοτεινή, αγέλαστη και σκυθρωπή». Επίσης, σε μια εκδήλωση για τα αθηναϊκά

underground έντυπα είχες πει ότι ήταν «μια προσπάθεια διαφύλαξης της παιδικότητάς σου». Αυτές οι δύο φράσεις σου, θεωρώ ότι δείχνουν την ειλικρινή αγάπη και το μεράκι που είχες για αυτό το αντικείμενο, ότι σε ενδιέφερε πραγματικά. Σήμερα, πώς θυμάσαι αυτή σου τη σχέση με την εκδοτική δραστηριότητα;

-Τέος Ρόμβος: Καταρχήν, αυτό που προέχει σε όλη τη ζωή – και το είπα και πριν κάνοντας έναν απολογισμό – είναι το εξής: αποφασίζεις, για παράδειγμα, να κάνεις παιδί· θέλει σκέψη αυτό το πράγμα. Εγώ στη ζωή μου προσπάθησα να ζήσω με σκέψη. Έχω προσπαθήσει να μπω μέσα σε μια ορθολογική αντίληψη αυτών που συμβαίνουν γύρω μας. Ήμουν τυχερός, επίσης, στη ζωή – και πρέπει να το τονίσω αυτό – που βρήκα ένα σύντροφο ζωής, αυτόν εδώ τον κύριο ή την κυρία, δεν έχει σημασία. Βρήκα έναν άνθρωπο για να μπορέσω να συνυπάρξω και να μπορώ να αποτίνομαι σ’ αυτόν, να λέω το κάθε τι, να μου λέει κι εκείνος κλπ. Στη ζωή έχω βρει και άλλους ανθρώπους, που βαδίσαμε μαζί, αλλά κάπου μου την κάνανε και φύγανε δεξιά, αριστερά, στρίψανε, φίλους εννοώ, που αρκετοί πεθάνανε νωρίς. Όταν λέω στρίψανε και φύγανε, εννοώ και αυτό το πράγμα που ήταν και το βασικό. Αρκετοί, λοιπόν, φύγανε νωρίς. Και είχα, λοιπόν, την τύχη να βρω ένα σύντροφο ζωής, που είμαστε τώρα σχεδόν 50 χρόνια. Εκείνη τα πρώτα χρόνια στηριζόταν πάνω μου. Μετά, όταν εγώ μπήκα στο ταξίδι του γραψίματος, εκείνη με στήριξε. Δηλαδή, προσπάθησα να γράψω επαγγελματικά και για αυτά που έγραφα συνήθως δεν πληρωνόμουν. Δεν μπορούσαμε να ζήσουμε απ’ αυτό· ήταν αδύνατον. Δηλαδή, έγραφα για το *Αντί* και δεν πληρωνόμουν ή πληρωνόμουν πολύ λίγο. Έγραφα για κάποια άλλα περιοδικά, κάποια σενάρια που έγραφα και δεν πληρωνόμουν. Έπρεπε, δηλαδή, να ψάχνω να βρω αυτόν που μου είχε πει ότι θα με πληρώσει και δεν μου τα έδινε, δεν είχε, δεν μπορούσε κλπ. Δεν μπορούσα να κάνω αυτή τη δουλειά, με αυτό τον τρόπο. Οπότε, το άφησα. Σταμάτησα να γράφω σενάρια για άλλους, σταμάτησα να κάνω μεταφράσεις – έκανα και μεταφράσεις, πήρα κάποια λεφτά – αλλά ήταν ένας αγώνας χωρίς αντίκρισμα. Δεν ήταν μόνο τα χρήματα. Δεν μου ‘κανε κέφι, να σου πω την αλήθεια, να κάνω μεταφράσεις και τέτοια πράγματα και μερικά βιβλία που έκανα, δηλαδή μεταφράσεις, τα έκανα βασικά για την πλάκα μου και για μένα περισσότερο. Πληρώθηκα σε λίγα, αλλά δεν ήταν δουλειά. Το βιβλίο δεν μπορούσε να μου δώσει χρήματα. Εγώ Μαντά δεν μπόρεσα να γίνω. Δεν το προσπάθησα, βέβαια. Δεν μου πήγαινε. Η συμμετοχή μου όμως στο underground σ’ ένα βαθμό έγινε κι από αντίδραση, γιατί ήμουν αντιδραστικός.

- Τι αίσθηση σου έχει αφήσει, λοιπόν, η συμμετοχή σου στο underground; Σήμερα πώς το θυμάσαι; Θα έλεγες ότι νοσταλγείς αυτή την εποχή;

-Τέος Ρόμβος: Σήμερα θυμάμαι όλη αυτή την εποχή με μεγάλη χαρά, αλλά δεν νοσταλγώ τίποτα από τα παλιά, γιατί αν νοσταλγήσω, θα νοσταλγήσω και τον θάνατο, που δεν μου πάει. Σίγουρα έχω ζήσει πάρα πολύ ωραίες στιγμές και μέσα απ' τα γραψίματα αυτά, που λες. Αυτά όσα έκανα δεν είχαν, όμως, χρήματα και δεν τα καταφέρνω κιόλας με τα χρήματα. Δεν μπορώ να πουλάω κάτι που σκέφτομαι. Αυτά που σκέφτομαι δεν τα πληρώνει κανείς.

- Ποιο θα λέγατε ότι ήταν το αποτύπωμα που άφησαν έντυπα όπως η *Τρύπα*; Υπήρχε κάποιος αντίκτυπος στις επόμενες γενιές;

-Τέος Ρόμβος: Αυτά έχουν τεράστια αξία, για την εποχή πρώτα απ' όλα που γίνανε. Σίγουρα για την εποχή εκείνη παίζανε κάποιο σημαντικό ρόλο. Είναι αυτό που σου 'λεγα λίγο με τον Αλευρά, που ο Αλευράς, κάνοντας αυτή την ταινία, ανέτρεψε διάφορα πράγματα εκείνη την εποχή. Τώρα βλέποντας αυτή την ταινία, δεν θα πεις ότι είναι κάτι καταπληκτικό. Είναι μια σοβαρή, όμως, ιστορία, που έχει σπρώξει τη σκέψη και τα μυαλά διαφόρων νέων ανθρώπων εκείνη την εποχή. Εγώ βλέποντας σήμερα ένα κορίτσι, εικοσάρα, που έρχεται και μου λέει "ευχαριστώ για ό,τι έχεις κάνει για μας", είμαι περίεργος να μάθω τι ακριβώς έχω κάνει, για το οποίο με ευχαριστεί.

-Χαρά Πελεκάνου: Εγώ θέλω να πω το εξής: πριν από τρία-τέσσερα χρόνια μας κάλεσε στη Νίσυρο μια επιμελήτρια τέχνης, που διοργανώνει διάφορα πολιτιστικά δρώμενα, όπου έκανε μια διοργάνωση σε σχέση με το νησί και το ηφαίστειο. Εκεί είχε καλέσει νέους ανθρώπους, απ' όλο τον κόσμο, καλλιτέχνες. Κάνανε happenings, βόλτες πάνω στα βουνά, ξεναγήσεις από ντόπιους αρχιτέκτονες κλπ. Αυτό που είχε ζητήσει ήταν να μιλήσει ο Τέος για το βιβλίο του για τον Νέγρο και για τα νησιά και τη ζωή μας εδώ.

-Τέος Ρόμβος: Και μίλησα και για το γεωλογικό πάρκο, για το οποίο εμείς δουλεύαμε πολύ εκείνα τα χρόνια. Είναι μια ιστορία επτά χρόνων για τις Κυκλάδες. Αυτό είναι το πρότζεκτ.

-Χαρά Πελεκάνου: Να κηρυχθούν γεωπάρκο, προστατευόμενο απ' την Unesco, μπας και σωθεί κάτι.

-Τέος Ρόμβος: Που σημαίνει τουρισμός για όλο το χρόνο, γνωστικός.

-Χαρά Πελεκάνου: Περιπατητικός κλπ. Εκεί, λοιπόν, είναι διάφορες και διάφοροι απ' όλο τον κόσμο, που έχουν κυρίως σχέση με τις τέχνες. Κι ένα βράδυ σ' ένα κλαμπ, όπου ήταν ωραίο και το σκηνικό, μας βάζει η Νάντια, η curator που λέγαμε, να μιλήσουμε γενικώς και ξεκινάει ο Τεό με τον Νέγρο και καταλήγουμε στο γεωπάрко. Λέμε τι είναι το γεωπάрко, τι έχουμε κάνει και τι θέλουμε να γίνει κλπ. Πέρασε αυτό, ωραία ήταν, φύγαμε. Μετά από λίγο καιρό, κάποιους μήνες μετά, μας λέει η Νάντια, “ξέρετε, εκείνο το βράδυ στη διοργάνωση ήταν πολύς κόσμος από Τσεχία. Ήταν δυο Τσέχες, επίσης επιμελήτριες τέχνης, που τους άρεσε πάρα πολύ αυτό που είδανε κι ακούσανε και σας ψάξανε πολύ στο διαδίκτυο και βρήκανε την *Τρύπα* και θέλουνε να κάνουνε στην Τσεχία ένα αφιέρωμα σε εσάς και στην *Τρύπα*”. Και μετά από λίγους μήνες, ένα χρόνο, διοργανώνεται μια πολύ μεγάλη έκθεση στην Οστράβα της Τσεχίας, που είναι μια βιομηχανική πόλη, μεταβιομηχανική – παρηκμασμένη βέβαια βιομηχανία και εκεί – με την ονομασία *Τρύπα*. Η έκθεση ονομάστηκε *Τρύπα*. Και παρουσιάζει εμάς, την *Τρύπα*, διάφορα ταινιάκια και βιντεάκια απ' αυτά που είδες κι εσύ στο διαδίκτυο, ταινίες που έχουνε γυριστεί, όπως η ταινία του Σταύρου του Καπλανίδη. Κάνουν, λοιπόν, την έκθεση, κρατάει έξι-οκτώ μήνες και μετά συνεχίζουν και δημιουργούν έναν ιστότοπο, που τον ονομάζουν *Octopus Press*. Αυτό είναι ένα πρότζεκτ, το οποίο χρηματοδοτεί και έρευνες πια και ξεκινήσανε μια έρευνα, που την αναθέσανε σε δυο ανθρωπολόγους, σύγκρισης κατά κάποιο τρόπο της Οστράβα με την Σύρο, σαν βιομηχανικές πόλεις. Ήρθαν εδώ δυο ανθρωπολόγοι πέρσι το φθινόπωρο, μείνανε κάποιες μέρες, τους γυρίσαμε από εδώ κι από 'κει και γράψανε, κάνανε εργασία πάνω σε αυτό. Αυτοί ξεκινήσανε θέλοντας να συγκρίνουν δύο αποβιομηχανοποιημένες πόλεις, την Ερμούπολη και την Οστράβα. Φτάνοντας, όμως, εδώ και γνωρίζοντάς μας και κάνοντας βόλτες, τελικά καταλήγουνε στη διαπίστωση ότι υπάρχει ένας χρόνος που μπορεί να κινούνται οι άνθρωποι, που να μην είναι ο χρόνος των μεγαλουπόλεων, ο νευρωτικός, ο γρήγορος και τον ονομάζουνε βαθύ χρόνο. Υπάρχει μια τέτοια φιλοσοφική-κοινωνιολογική προσέγγιση, όπου τα πράγματα είναι πιο ήπια και δεν υπάρχει η επιπολαιότητα και δεν είναι χρόνος χωρισμένος σε στιγμές που χάνονται και φεύγουν, αλλά ζεις σ' έναν τόπο, όπου κάπως συνδέσαι κλπ.

-Τέος Ρόμβος: Αυτό κυρίως είναι με αφορμή τη ζωή των ανθρώπων στα ερημονήσια. Ότι είναι, δηλαδή, έξω απ' το χρόνο.

-Χαρά Πελεκάνου: Ναι, ότι ζεις, κατά κάποιο τρόπο στην αιωνιότητα. Δεν είναι η ζωή της Αθήνας, όπου τρέχεις συνεχώς.

- Θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε το αθηναϊκό underground ως ένα αναπόφευκτο νεανικό φαινόμενο, που καθυστέρησε -σε σύγκριση με τη Δύση- να εμφανιστεί λόγω του καθεστώτος της δικτατορίας; Ξέσπασε, δηλαδή, την περίοδο της Μεταπολίτευσης, όταν πια υπήρχαν οι αναγκαίες και ικανές συνθήκες;

-Τέος Ρόμβος: Είμαστε στις παρυφές της Ευρώπης, αλλά είμαστε και στα παράλια της Τουρκίας. Όλα αυτά παίζουν τον ρόλο τους. Είναι έμμεση η απάντησή μου, γιατί δεν μπορεί να είναι αλλιώς. Ζώντας στα νησιά του Αιγαίου, βλέπεις ότι έχουν αφομοιώσει διάφορους πολιτισμούς. Εδώ που καθόμαστε είναι ένα κομμάτι της Μάλτας, της κάτω Ιταλίας και έχει και τούρκικο άνεμο και βέβαια υπάρχει και κάτι απ' τους αρχαίους χρόνους, αυτού του συνονθυλεύματος, που ονομάζουμε Ελλάς, το οποίο δεν υπήρχε στην πραγματικότητα, αλλά ήταν μικρές νησίδες, ας πούμε, ελληνόφωνες και μάλιστα με διαφορετικά εκφρασμένα ελληνικά, αρχαία ελληνικά. Δηλαδή, δεν ήταν ένα εθνικό πράγμα, αλλά ήταν μία γλωσσική ας πούμε, συγγένεια που υπήρχε. Ναι, σαφώς. Είναι, λοιπόν, εδώ πέρα ένα πράγμα. Και βλέπεις: ορθόδοξη εκκλησία απέναντι, καθολική από 'δω, στημένες και οι δύο απέναντι, ανταγωνίζονται ποια τον έχει ποιο μεγάλο. Εδώ είναι ο ταπεινός ο Άγιος Νικόλας, ο φτωχός, ο μπάρμπα Νικόλας, που στα μάτια κάποιων ανθρώπων μπορεί να τύχει να είμαι εγώ ο μπάρμπα Νικόλας. Κυκλοφόρησε, μάλιστα, ότι είμαι ο άγιος Νικόλαος. Χωρίς πλάκα! Με είδανε με το σώβρακο, το κόκκινο, που φόραγα και θεωρήσανε ότι είναι ο άγιος Νικόλαος, ότι έκανε εμφάνιση. Είχα βγει στο δρόμο. Προσπαθούσα να πιάσω το γάτο μου. Έπεσα πάνω σε κάποιον και με πέρασε για τον άγιο Νικόλαο, το φτωχό, έτσι όπως ήμουν γυμνός και ξυπόλητος.

- Ας επανέλθουμε στην προηγούμενη ερώτηση. Το αθηναϊκό underground και το κομμάτι των εντύπων, για το οποίο συζητάμε, θα μπορούσε να προκύψει δίχως τη συμβολή ανθρώπων όπως εσείς;

-Τέος Ρόμβος: Γιατί να μην μπορούσε να προκύψει;

-Χαρά Πελεκάνου: Πώς να γίνει μόνο του όμως αυτό;

-Τέος Ρόμβος: Με άλλους ανθρώπους.

-Χαρά Πελεκάνου: Από μόνο του δεν θα γινόταν, ως γέννημα απλά της συγκυρίας. Πάντα θα υπάρχουν κάποιοι άνθρωποι, που θα το σπρώξουν, που θα το κάνουν γνωστό και στους άλλους, θα βρουν κι άλλους να συμμετέχουν.

-Τέος Ρόμβος: Μην μπαίνουμε σ' αυτό, γιατί το εγώ δεν υπάρχει και είναι μαλακίες. Είναι η εποχή. Είμαστε γεννήματα της εποχής μας.

- Σαφώς. Αλλά θα συμφωνήσω με τη Χαρά, ότι από μόνο του, λόγω της εποχής και μόνο, δεν θα μπορούσε να γεννηθεί κάτι τέτοιο σε μια Ελλάδα, που μόλις έχει βγει από τη χούντα. Σίγουρα η συμβολή ανθρώπων που έζησαν εκείνη την περίοδο στο εξωτερικό ή που έστω επηρεάστηκαν από ιδέες και κουλτούρες του εξωτερικού ήταν σημαντική για τη διαμόρφωση του underground κινήματος στη χώρα. Θα μπορούσε η Ελλάδα ποτέ, από μόνη της, να αρχίσει να επηρεάζεται από δυτικά πρότυπα πολιτικής και κουλτούρας, όπως αυτά της Αμερικής ή ο Μάης του '68;

-Τέος Ρόμβος: Από μόνη της όχι. Από κάποιους ανθρώπους. Πάντα υπάρχουν άνθρωποι που κουβαλάνε την κουλτούρα και άλλων χωρών και άλλων πλευρών κλπ. Θέλεις να σου πω, για παράδειγμα, εδώ τι έχει γίνει; Το τι συνονθύλευμα σκέψεων κλπ.; Γιατί εγώ προσπάθησα να συναντήσω τέτοιους ανθρώπους. Εδώ έχουν βαδίσει – το ξέρεις κιόλας – τουλάχιστον τους τελευταίους δέκα αιώνες, άνθρωποι από απίστευτα μέρη. Εδώ, στα νησιά εννοώ. Και εδώ στη Σύρο και σε άλλα.

- Αν θες τη γνώμη μου, πάντως, για το θέμα μας και τα έντυπα, πιστεύω ότι αν δεν υπήρχαν άνθρωποι, όπως εσύ και κάποιοι άλλοι...

-Τέος Ρόμβος: Ναι, εντάξει. Αγγελιοφόροι. Χωρίς, όμως, όλα αυτά τα παιδιά που ήτανε μέσα δεν θα γινόταν τίποτα. Είναι σαφές. Όπως εγώ ενέπνεα κάποιους, έτσι εμπνέανε και μένα κάποιοι άλλοι, όλοι όσοι ήταν γύρω μου.

- Χωρίς τη συμβολή, λοιπόν, όλων αυτών των ανθρώπων, που κάποιοι από αυτούς, επί χούντας, είχαν φύγει στο εξωτερικό, επηρεάστηκαν από διάφορα κινήματα και ιδέες και επηρέασαν με τη σειρά τους ένα κομμάτι της νεολαίας, ερχόμενοι εδώ, νομίζω πως θα μπορούσαμε να πούμε ότι δεν θα είχε αναδυθεί αυτό που ονομάζουμε underground ή αντικουλτούρα την περίοδο της Μεταπολίτευσης.

-Τέος Ρόμβος: Καλά κάνεις και το λες αυτό, αλλά θα επιμείνω να μην το προσωποποιούμε τόσο. Σαφώς υπάρχουνε κάποιοι ιδιαίτεροι, κάποιοι ξεχωριστοί κλπ., που μας εμπνέουνε, αλλά μπορεί τον δίπλα να τον ανατριχιάζουνε. Το θέμα είναι, όμως, ότι εσύ είσαι ο ευαίσθητος δέκτης.

-Χαρά Πελεκάνου: Μα έτσι όμως κι ο ένας που έρχεται απ' έξω και φέρνει μια κουλτούρα...

-Τέος Ρόμβος: Ξέρεις τι με ενοχλεί εμένα σ' αυτό; Είναι ο Χίτλερ, ας πούμε, που έρχεται, κουνάει το δάχτυλο και λέει “θα τους γαμήσουμε. Είμαστε η ανώτερη φυλή” κλπ.

-Χαρά Πελεκάνου: Ναι, αλλά οι άνθρωποι είναι φορείς ιδεών. Και τα βιβλία σαφώς, αλλά και τα πρόσωπα.

-Τέος Ρόμβος: Εγώ, όμως, δεν θέλω να είμαι εμπνευστής, να είμαι καλόγερος και παπάς για κάποιους.

-Χαρά Πελεκάνου: Ναι, δεν το λέμε με την έννοια της άμεσης προσωποποίησης. Εννοούμε ότι υπήρξαν πέντε-δέκα-είκοσι πρόσωπα σε αυτό το χώρο. Ο Πουλικάκος πρόσωπο είναι, ο Κουτρομπούσης πρόσωπο είναι, ο Χρηστάκης πρόσωπο είναι.

-Τέος Ρόμβος: Ο Πουλικάκος αυτό που κάνει διαρκώς είναι ότι ανατρέπει αυτό το πρόσωπο που είναι. Ο άνθρωπος είναι πραγματικά συγκλονιστικός, γιατί συνέχεια απ' το πρωί μέχρι το βράδυ ανατρέπει αυτό που είναι.

- Υπάρχει σήμερα underground; Είναι ένα ζωντανό παράδειγμα ή τείνει να αποτελέσει ένα αντικείμενο της ιστορίας;

-Τέος Ρόμβος: Εγώ θα έλεγα ότι πάντα θα υπάρχει αυτή η ροπή στους ανθρώπους να ανακαλύψουν το άγνωστο, την αλήθεια και να την φανερώνουν. Δηλαδή, πάντα θα υπάρχει ένας Λεωνίδας Χρηστάκης, πάντα θα υπάρχει ένας Σίμος, πάντα θα υπάρχει ένας Τζακ Κέρουακ. Σίγουρα δεν έχει σβήσει αυτό που ονομάζουμε underground και πάντα θα υπάρχει η αντίθεση και η σύνθεση. Πάντα θα υπάρχει. Και πάντα θα προχωράμε, θα προχωράει η ανθρωπότητα προς τη γνώση.

- Σας ευχαριστώ πολύ και τους δύο.

Χαρά και Τέος: Να είσαι καλά!

Γιώργος Ματορίκος, <<ΕΤΟΙΜΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΦΑΪ>>, Τρύπα, τχ. 1, Ιούνιος 1980, σ. 28.

EPXETAI!

Ο SUPER-ΗΡΩΑΣ ΠΟΥ
ΚΑΙΘΕ ΗΛΕΚΤΡΟΚΥΡΕΜΕΝΗ
ΚΟΠΕΛΑ ΟΝΕΙΡΕΥΕΤΑΙ...
Ο ΠΥΘΩΝ ΚΑΤΣΙΚΙΖΕ

- 1) Καθαριότητα
- 2) Χαμογελαστή
- 3) κλπ.

συγκαταβατική, ντροπαλή,
ύστερική, αντιδραστική,
χοντρή, προνοητική, προλη-
πτική, άναστητή, χορταστική,
μελωδική, τρυφερή, ζεστή,
μορφωμένη, τακτική, ψυχρή,
άθωα κλπ.

νά, όμως που οι καιροί
αλλάζουν, ρόδα είναι και
γυρίζει. Πριν να κάνετε
όποιαδήποτε δουλειά στο
σπίτι σκεφτείτε: Ή
καθαριότητα είναι ή μιση
δρχοντία είναι ή άλλη μιση
είναι ή βρώμα.
Νοικοκυρά ήθελε ή έφα να
δείξεις την πυμνή σου, να
πάρες την έκδίκησή σου.
Πριν μαγειρέσεις ένα γλυκό
θυμήσου πως οι ζώντιες
νοικοκυρές βάζουν στριχνίν.
Έξέ δαλου σκέψου τίς
ευκαιρίες που θα'χεις να
γνωρίσεις κόσμο.
Όλες στο χίμα, μία στον
άγωνα!
Νοικοκυρά έσύ που με τη
σκούπα σου καθαρίζεις τη
βρώμα του κόσμου δωσε το
πλῆγμα σου. Το τελειωτικό
στην ακατοστασία και στους
λεκέδες.

Χρύσα Παραμύθη

Είπαμε γάρ, κάπου εννιά η ώρα, αυτός έφθισσε και η κακόμορη έμεινε να κοιτάζει τόν κόσμο πού 'στανε γύρω από τό κρεβάτι και τόν τόν κοιτάζε εσείς και ώρα πολλή.

Όλοι ήσαν εκεί, νεκροί και ζωντανοί. Ο ΧΟΜΟ ΣΑΠΙΕΝΣ, ο ΔΑΒΙΔΙΟΝ, ένα εκατομμύριο άνθρωποι στέκταν γύρω τριγύρω και ένα εκατομμύριο χρόνια στανίμεθα και στοβιγίμεθα μαζί με ήλιους και με πλανήτες, πύθους και ανήλους.

Ακούστε τό χέρι του και πονοειδίως έμασε δίπλα στο κομπούλι, βόηκε τό ποροαυλί, τό άνοιξε και πήρε από μέσα τό ρόδιμα. Τό ξεβίβισμα κι αυτό άνοιξε σέ σχήμα γυναικείου χειρού, άπορτήκε απ' τό λαίμω του κι αφού τώριπκε και τόν χείριδός έτσι ώρα πολλή, μετά κούνηθηκε απλά στον αέρα κι άπρέθηκε να κούνησε στο πάτωμα σέ μέση κόβουσα καρτί.

Ακούστε τό χέρι του πού γινού το πούδι κι 'όστερα αμείως έμπηξε τό γέλια γιατί ένα χάρτινο δάχτυλό του

γαλάνηλες την πατούσα.
Άρση το χάρτινο χέρι, να
κουνηθεί τα χάρτινα δάχτυλα
και πήγε στο τηλέφωνο.
75321 κανένα και ντυνού-
ντο στης τηλεόρασης.
"Ευχαριστώ πολύ της καλής
1950 Ευτυχία περνούσα, από
απομυστά τεσσάρωνκαι τρείς,
από το πόση οργήθηκαν τρείς
κι από πίσω εκατόν δεκατρείς.
Η διεύθυνσή μου είναι Βασιλείου".
Νά άνοιξε πιά ν' ανοίξει τη
καλή της νύχτα, να
σπάσει, να κινήσει λοιπόν το
ασυνήθιστο στον τοίχο μιά, δυό
τρείς φορές μυχρί, μπό εκείνη
σταμάτησε να μιλεί, μυχρί
πό το τοίχος άνοιξε και μέσα
από την ΤΡΙΠΛΗ ανόρεξη απεύθυνε
στον άρση ντυνόντων νύχτα,
κάτι που περίμενε από τρείς
μηνες πια.

Ευχαριστημένος τῆς εἶπε
"καλῆμέρα". Εκείνη ἀγούροξυ-
πημένη τού χαμονόλασε.
Τότε μόλις θυμήθηκε ὅτι
δὲν εἶχε πει κατὰ σκόνη,
καὶ τὴν κάλεσε.
Εκείνη εἶπε "ναί" καὶ
σημείωσε.

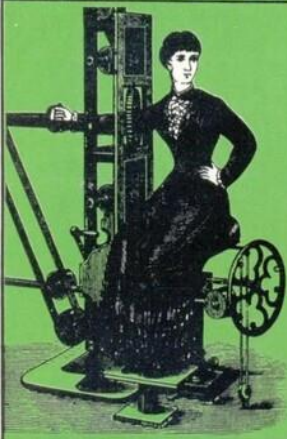
195

η σελίδα του αντιφεμινιστή

1
1981

ΕΙΔΗΣΕΙΣ· ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΙΣ· ΑΠΟΦΕΙΣ ΜΕ ΠΛΟΥΣΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ ΚΙ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ·

ΜΕΡΙΚΟΙ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑ-
ΚΟΙ ΤΡΟΠΟΙ ΚΩΛΑΣ-
ΜΟΥ ΕΙΝΑΙ ΠΑΝΤΑ Ε-
ΠΙΚΑΙΡΟΙ ΚΑΙ ΧΡΗ-
ΣΙΜΟΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ
ΑΥΤΟΥΣ ΤΟΥΣ ΚΑΙ-
ΡΟΥΣ ΠΟΥ ΟΙ ΜΥΝΑΙ-
ΚΕΣ ΣΗΚΩΣΤΑΝ ΚΕ-
ΦΑΛΙ. ΤΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΤΗΣ ΔΕΞΙΑΣ ΕΙΚΟ-
ΝΑΣ ΦΤΗΝΟ ΚΑΙ
ΕΥΚΟΛΟ ΣΤΗ ΚΑΤΑ-
ΣΚΕΥΗ, ΜΠΟΡΕΙΤΑΙ
ΝΑ ΤΟ ΠΑΡΑΤΕΙΛΕ
ΤΕ ΣΤΟΝ ΜΑΡΑΓΚΟ
ΤΗΣ ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΣΑΣ.
ΘΑ ΣΑΝ ΤΟ ΦΤΙΛΕΙ
ΠΡΟΘΥΜΑ ΕΑΝ ΤΟΥ
ΠΕΤΕ ΓΙΑΤΙ ΤΟ ΘΕΛΕ-
ΤΕ. ΤΟ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕ-
ΡΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΔΕΝ
ΥΠΑΡΧΕΙ ΑΚΟΜΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ Α-
ΓΟΡΑ ΚΑΙ ΕΙΝΑΙ ΠΑ-
ΝΑΚΡΙΒΟ.....

ΕΜΕΙΣ

ΕΞΕΣΤΡΩΣΑΝ ΠΑΝ ΟΙ ΚΟΥΛΤΟΥΡΙΑ
ΡΗΔΕΣ ΜΕ ΤΟ «ΕΤΟΣ ΤΗΣ ΓΥ-
ΝΑΙΚΑΣ» ΧΕΡΙ-ΧΕΡΙ ΜΕ ΤΙΣ Α-
ΓΩΝΙΖΟΜΕΝΕΣ ΚΑΤΙΝΕΣ ΚΑΙ ΤΙΣ
ΑΝΩΜΑΛΕΣ ΠΟΥ ΤΟΥΣ ΣΥΝΗΣΕ
Ο ΠΟΥΤΟΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΒΡΙΣΚΟΥ-
ΝΕ ΛΕΕΙ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥΣ... ΜΑΛΛΑ
ΚΕΣ ΞΥΠΝΗΣΤΕ ΒΡΟΝΤΟΦΩΝΑ-
ΖΟΥΝ ΟΛΟΙ ΟΙ ΑΝΤΙΦΕΜΙΝΙΣΤΕΣ
ΕΝΩΜΕΝΟΙ! Η ΓΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΙΑ
ΜΑΣ ΑΠΕΙΛΕΙ ΚΑΙ ΑΥΤΟΙ ΜΠΛΑ
ΜΠΛΑ-ΜΠΛΑ ΙΣΤΗΤΑ ΛΕΕΙ ΤΕ-
ΛΕΥΤΑΙΟ ΚΑΙ ΜΟΝΑΔΙΚΟ ΠΡΟΤΥΠ
ΠΟ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ, ΑΠΑΣΤΡΑΠΤΟ
ΝΤΟΣ ΑΝΔΡΙΣΜΟΥ Η ΣΕΛΙΔΑ ΑΥ-
ΤΗ, ΕΤΣΙ ΠΟΥ ΠΑΜΕ ΘΑ ΚΑΤΑ-
ΝΤΗΣΕΙ ΦΩΝΗ ΒΩΒΟΝΤΩ ΣΤΗΝ
ΑΝΥΔΡΗ ΕΡΗΜΟ ΤΟΥ ΑΝΩΤΕΡΟΥ
ΦΥΛΛΟΥ. ΣΕ ΛΙΓΟ «ΚΥΡΙΟΙ» ΘΑ
ΕΙΝΑΙ ΠΟΛΥ, ΠΑΡΑΠΟΛΥ ΑΡΓΑ!
ΞΥΠΝΗΣΤΕ. ΤΑ ΜΑΣΤΙΓΙΑ, ΟΙ ΕΚΟΥ-
ΤΟΙ ΚΑΙ ΤΑ ΦΡΑΓΓΕΛΙΑ ΑΡΧΝΙΑ-
ΖΟΥΝ ΣΤΙΣ ΑΠΟΘΗΚΕΣ ΤΩΝ
ΠΡΩΩΝ ΙΣΧΥΡΩΝ. ΕΜΠΡΟΣΤΑΣΙΑ!

ΤΗΝ ΕΠΟΜΕΝΗ ΦΟΡΑ
ΠΟΥ Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΑΣ
ΘΑ ΖΗΤΗΣΕΙ ΚΛΗΝΟΥΡ
ΓΙΟ ΑΓΟΡΑΣΤΕ ΤΗΣ ΤΟ
ΜΟΝΤΕΛΑΚΙ ΠΟΥ ΒΛΕ-
ΠΕΤΕ ΣΤΗ ΦΩΤΟΓΡΑ-
ΦΙΑ ΜΑΣ. ΘΑ ΕΚΠΛΑ-
ΓΕΙ ΜΕ ΤΟ ΓΟΥΣΤΟ ΣΑΣ
ΚΑΙ ΧΩΡΙΣ ΠΟΛΛΑ ΛΟΓΙΑ
ΘΑ ΚΑΤΑΛΑΒΕΙ ΤΙ ΖΗΤΑ-
ΤΕ ΑΠΟ ΚΕΙΝΗΝ...
ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΑ
ΧΡΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΙΜΕΣ
ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΙΟ-
ΤΗΤΑ ΤΟΥ ΥΦΑΣΜΑΤΟΣ.
ΣΕ ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΑ ΚΑΤΑ-
ΣΤΗΜΑΤΑ ΟΠΟΥ ΘΑ ΒΡΕΙ-
ΤΕ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΧΡΗΣΙΜΑ
ΑΦΕΣΟΥΡ ΓΙΑ ΚΕΙΝΗ.

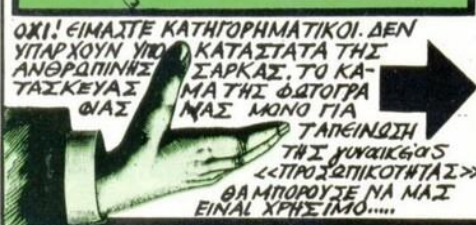
SEX

400%

ΑΥΞΗΘΗΚΕ ΤΑ ΔΥΟ (2) ΤΕ-
ΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟ ΠΟ-
ΣΟΣ ΤΩ ΣΥΜΕΤΟΧΗΣ ΤΩΝ
ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΔΗΜΟΣΙΑ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΑΓ-
ΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ! ΑΛΛΟ
ΤΟΣΟ ΑΥΤΟΜΑΤΑ
ΑΥΞΗΘΗΚΕ ΚΑΙ Η
ΑΝΤΡΙΚΗ ΜΑ-
ΛΑΚΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟ-
ΒΛΑΚΩΣΗ ΤΩΝ
ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΕΩΝ
ΤΗΣ ΜΥΝΑΙΚΕΑΣ
ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗΣ.
ΑΠΟ ΚΕΙ ΟΜΩΣ
ΠΑΝΕ ΚΙ ΑΛΛΟΙ.
ΤΙΠΟΤΑ ΔΕΝ ΤΕ-
ΧΕΙ ΣΙ ΑΥΤΟΥΣ
ΤΟΥΣ ΚΥΡΙΟΥΣ...

ΑΝΤΡΕΣ!
ΤΟ ΚΑΤΡΑΚΥΛΙΣΜΑ
ΣΥΝΕΧΙΖΕΤΑΙ!
ΚΑΙ ΟΙ ΕΡΑΣΤΕΣ ΤΗΣ «ΕΛΕΥ-
ΘΕΡΙΑΣ», ΤΩΝ «ΙΣΩΝ ΔΙ-
ΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΟΝ ΘΝΑΤΟ»
ΑΠΟΒΛΑΚΩΝΟΝΤΑΙ ΜΕΡΑ ΜΕ
ΤΗΝ ΜΕΡΑ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟ...
ΑΛΛΑ ΥΠΑΡΧΕΙ ΚΑΙ ΘΕΟΣ.....

ΟΧΙ! ΕΙΜΑΣΤΕ ΚΑΤΗΓΟΡΗΜΑΤΙΚΟΙ. ΔΕΝ
ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΥΠΟ ΚΑΤΑΣΤΑΤΑ ΤΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΑΡΚΑΣ. ΤΟ ΚΑ-
ΜΑΤΗΣ ΦΩΤΟΓΡΑ-
ΤΑΣΚΕΥΑΣ ΦΩΣ ΜΑΣ ΜΟΝΟ ΓΙΑ
ΤΑΠΕΙΝΩΣΗ
ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΑΣ
«ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ»
ΘΑ ΜΠΟΡΟΥΣΕ ΝΑ ΜΑΣ
ΕΙΝΑΙ ΧΡΗΣΙΜΟ.....

ENJOY THE GREATEST SEX EVER WITH
HORNY HONEY!
OUR BEST LOOKING
SEX DOLL
LIFESIZE, 5'2" TALL
LARGE
BREAST
& PUBIC
HAIR
Better
than
the old-
fashioned
inflatable
dolls that
can go
flat, this
unique doll
is not a toy,
but a solid
depiction
of a real
girl.
SOLID
EASILY COLLAPSABLE!
DOLL BEAL, BOX 27041 HOLLYWOOD, CA. 90027
Add \$1 postage. Add \$2 for vibrating vagina (optional)

ΑΠΟ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟ ΠΟΡΝΟΠΕΡΙΟΔ.

ΠΕΡΙΛΗΦΘΗΚΕ ΓΡΑΦΗ-
ΤΑ ΣΑΣ ΜΕ ΑΠΟΡΙΕΣ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ, ΕΙΔΗ-
ΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΑ-
ΣΤΡΕΙΑΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΙΝΗ-
ΜΑΤΟΣ ΜΑΣ, ΤΟΥ ΕΙΝΗ-
ΜΑΤΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩ-
ΠΙΝΗΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΝΤΡΩ-
ΠΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΙΣΙΣΤΗΝ ΣΤΗ
ΒΑΛΙΑ ΔΟΞΑ. ΠΕΡΙΩΡΟ
ΗΚΕΝ ΣΤΟΥΣ ΠΙΛΑΤΕΣ
(Π.ΖΗΚΟΣ ΗΒ)

Λάζαρος Ζήκος, <<η σελίδα του αντιφεμινιστή. ΕΙΔΗΣΕΙΣ, ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΙΣ, ΑΠΟΦΕΙΣ ΜΕ ΠΛΟΥΣΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ ΚΙ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ>>, Τρύπα, τχ. 3, Ιούλιος 1981, σ. 3

Πηγές και βιβλιογραφία

Συνεντεύξεις¹⁴⁷

Α., Δ., συνεργάτης του Λεωνίδα Χρηστάκη στο περιοδικό *Ιδεοδρόμιο* (1978-1979, 1980), [11.5.2023].

Ρόμβος, Τέος, εκδότης του περιοδικού *Τρύπα* (1980-1981) και Χαρά Πελεκάνου, συνεργάτιδα του περιοδικού *Τρύπα* (1980-1981), σύντροφος Τέο Ρόμβου και φιλόλογος, [5.8.2022].

Χρηστάκης, Αλέξης, γιος Λεωνίδα Χρηστάκη, [23.3.2023].

Χρηστάκης Νικόλας, γιος Λεωνίδα Χρηστάκη, [30.3.2023].

Αρχειακές πηγές

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ)

Περιοδικά

αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο

Αρθρογραφία

Ανώνυμος, «ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ», *Τρύπα*, τχ. 1, Ιούνιος 1980, σ. 30.

Ανώνυμος, «ΕΝΑΝΤΙ ΦΩΤΟΡΟΜΑΤΖΟΥ», *Τρύπα*, τχ. 1, Ιούνιος 1980, σ. 63.

Ανώνυμος, «ΕΡΧΟΝΤΑΙ ΟΙ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 31, 23 Ιούλη 1979, σ. 10.

Ανώνυμος, «ΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΓΓΕΛΙΕΣ ΑΡΙΣΤΕΡΙΣΤΩΝ ΠΟΛΥ ΠΡΟΦΗΤΙΚΕΣ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 10+11, 18 Σεπτέμβρη 1978, σ. 6.

Ανώνυμος, «ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ και ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 2, 3 Φλεβάρη 1978, σ. 12.

Ανώνυμος, «ΟΜΟΦΥΛΟΦΙΛΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΡΑΒΕΣΤΙ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 2, 3 Φλεβάρη 1978, σ. 12.

Ανώνυμος, «PUNK», *Τρύπα*, τχ. 1, Ιούνιος 1980, σ. 26-27.

¹⁴⁷ Οι χρονολογίες των παρενθέσεων αφορούν τις περιόδους που οι συνεντευξιζόμενοι σχετίστηκαν με το θέμα του παρόντος πονήματος. Στις αγκύλες σημειώνονται οι ημερομηνίες των συνεντεύξεων.

- Αττάρτ, Άννα, «Η ΜΕΤΑΜΕΣΟΝΥΚΤΙΑ ΡΑΤΚΑ», *Τρύπα*, τχ. 2, Νοέμβριος 1980, σ. 34-35.
- Αυτόνομη ομάδα (Α.Β.Σ.Π), «για ένα λαό στην υπηρεσία...», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 14, 4 Νοέμβρη 1978, σ. 5.
- Αυτόνομος μαθητής, «μαθητικός τυπος», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 4, 14 Μάρτη 1978, σ. 6.
- Ελένη, «ΣΚΕΨΕΙΣ ΕΝΟΣ ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΗΣ ΟΜΑΔΑΣ ΟΜΟΦΥΛΟΦΙΛΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 62, 26 Μάρτη 1981, σ. 16.
- Ζήκος Λάζαρος, «η σελίδα του αντιφεμινιστή. ΕΙΔΗΣΕΙΣ, ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΙΣ, ΑΠΟΨΕΙΣ ΜΕ ΠΛΟΥΣΙΑ ΕΙΚΟΝΟΦΡΑΦΗΣΗ ΚΙ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ», *Τρύπα*, τχ. 3, Ιούλιος 1981, σ. 30.
- Η Σύνταξη, «Ο εισαγγελεύς επενέβη και προειδοποίησε ΔΙΩΞΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΑΡΣΙΑ των φοιτητριών ΣΤΟΥΣ ΚΟΙΤΩΝΕΣ. Αν επιμένουν να δέχονται επισκέψεις ανδρών. Επεισόδια με τις διαφωνούσες», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 10+11, 18 Σεπτέμβρη 1978, σ. 12.
- Η Σύνταξη, «ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ αντιστεκονται στο Νομο-Πλαιο», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 14, 4 Νοέμβρη 1978, σ. 6.
- Η Σύνταξη του Ι., «...ΚΑΙ ΠΩΣ ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 4, 14 Μάρτη 1978, σ. 5.
- Η συντακτική ομάδα του Ιδεοδρόμιου, «ΓΙΑ ΜΙΑ ΟΜΟΦΥΛΟΦΙΛΙΚΗ ΣΥΛΛΗΨΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ. Η φυσιολογική κοινωνία έχει κολλήσει την εικόνα της γυναίκας στους ομοφυλοφίλους», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 62, 26 Μάρτη 1981, σ. 8.
- Καραγιάννης, Δημήτρης, «αντισυλληψη και σεξουαλική επανάσταση», *δεκαήμερη φυλλάδα πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 1/68, 10 Σεπτεμβρίου 1981, σ. 11-12.
- Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών, «Αντισυλληπτικά μέσα. Ένα βιβλίο που πρέπει να έχει κάθε γονιμή γυναίκα», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 21, 22 Φλεβάρη 1979, σ. 13.

- Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών, «OXI KOITΩNES KOIMHTHPIA!», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 10+11, 18 Σεπτέμβρη 1978, σ. 12.
- Κονταξή, Κίρκη, «μαργκαρετ μηντ. υποστηριζε φανατικά την συμπεριφορά των νεων», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 21, 22 Φλεβάρη 1979, σ. 8.
- Κονταξή, Κίρκη, «οκτώ μυθοι για το λεσβιασμο που επικρατουν σε κοινωνίες που φοβονται ή ‘αγνοουν’ την ομοφυλοφιλία», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 23, 29 Μάρτη 1979, σ. 18.
- Κοντομηνάς, Διονύσης, αυτόνομος μαθητής, «ΜΑΘΗΤΕΣ: κοκα κολα ζωή και άλλα», *δεκαήμερη φυλλάδα πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 1/68, 10 Σεπτεμβρίου 1981, σ. 18.
- Κυρίτση, Ντέμη, «...για ένα πανεπιστήμιο στην υπηρεσία του λαού και άλλα ευθυμολογήματα. ποιοι βάζουν φωτιά στα πανεπιστήμια», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 10+11, 18 Σεπτέμβρη 1978, σ. 2-5.
- Κυρίτση, Ντέμη, «η γυναίκα στον αγώνα. η φοιτήτρια. είναι δυνατό στα λίγα πανεπιστημιακά χρόνια να ξεπλύνει οικογενειακή πλύση εγκεφάλου που της έχει γίνει για το γάμο», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 14, 4 Νοέμβρη 1978, σ. 14.
- Λαμήτος, Μάκης, «PUNK ή πως ξεδοντιαζουν ένα θείο», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 20, 6 Φλεβάρη 1979, σ. 19-20.
- Ματορίκος, Γιώργος, «ΕΤΟΙΜΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΦΑΪ», *Τρύπα*, τχ. 1, Ιούνιος 1980, σ. 28.
- Μηλάτος, Μάκης, «η μηχανή παραγωγής μουσικής και το γδύσιμο του ροκ. Μια ατελής αναφορά στο θέμα από τον Μακη Μηλατό», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 31, 23 Ιούλη 1979, σ. 19-20.
- Νικολόπουλος, Νίκος, «τα γεννητικά όργανα δεν είναι καθοριστικά για τη σεξουαλική συμπεριφορά», *δεκαήμερη φυλλάδα πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 2/69, 22 Σεπτέμβρη 1981, σ. 17-18.
- Πάολα, «ΤΟ ΚΡΑΞΙΜΟ. εγώ η πορνή», *δεκαήμερη φυλλάδα πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 2/69, 22 Σεπτέμβρη 1981, σ. 10.

- Παραδείσης, Κώστας, «ΤΟΜ ΒΕΡΛΑΙΝ: ένα καλωδιο γυρω απ' το λαιμο σας», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 49, 4 Μάη 1980, σ. 10.
- Παπαχριστοφίλου, Λένα, «γυναικες στη μουσικη μπλουζ, τζαζζ και ροκ με μια πληρη δισκογραφια», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 21, 22 Φλεβάρη 1979, σ. 14-16.
- Παραμύθη, Χρύσα, «το μανιφεστο της νοικοκυρας», *Τρύπα*, τχ. 2, Νοέμβριος 1980, σ. 27.
- Παύλου, Σάββας, «ομοφυλοφιλικα κειμενα στο ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 62, 26 Μάρτη 1981, σ. 12.
- Πιτροπάκης, Γιώργος, «ΔΙΑΔΗΛΩΣΕΙΣ, ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ, ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ, ΣΥΝΑΥΛΙΕΣ ΣΥΜΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΠΛΑΤΕΙΑ, ΚΟΥΒΕΝΤΕΣ ΣΤΟ «ΤΣΑΦ», ΑΣΙΜΟΣ, ΣΠΥΡΙΔΟΥΛΑ: ΓΙΑ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΡΟΠΗ ΗΤΑΝ «ΕΞΑΡΧΕΙΑ»», *Ε (Ελευθεροτυπία)*, τχ. 606, 17 Νοεμβρίου 2002, σ. 34-42.
- Σωτηρέλος, Γιώργος, «ενας τραγουδιστης του δρομου», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 20, 6 Φλεβάρη 1979, σ. 6.
- Σωτηρέλλος, Γιώργος, «εξουσιαστικη εκπαιδευση και μαθητικο κινημα. η πολιτικοποιηση που σκλαβωνει...», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 5, 18 Απρίλη 1978, σ. 18.
- Χαλάτσης, Τάκης, «λουίζ μισέλ. η 'κόκκινη παρθένα'...μια αδελφή των αθλίων», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 21, 22 Φλεβάρη 1979, σ. 3.
- Χαλικιά, Μάγδα, «βιασμος. ΜΙΑ ΜΟΝΟΔΙΑΣΤΑΤΗ ΑΠΕΙΛΗ ΚΑΙ ΤΙΜΩΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΥΠΟΣΤΑΣΗ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 23, 29 Μάρτη 1979, σ. 16-17.
- Χαλικιά, Μάγδα, «ΒΙΒΛΙΑ ΓΙΑ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΠΟΥ ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΙ ΑΝΕΤΑ ΑΠΟ ΑΝΤΡΕΣ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 2, 3 Φλεβάρη 1978, σ. 15.
- Χαλικιά, Μάγδα, «εμμα γκολντμαν. η πιο επικινδυνη γυναικα του κοσμου», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 21, 22 Φλεβάρη 1979, σ. 6-7.

- Χαλικιά, Μάγδα, «η γυναίκα στον αγώνα. ΓΙΟΡΤΗ ΤΗΣ ΜΑΝΑΣ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 6, 16 Μάη 1978, σ. 11.
- Χαλικιά, Μάγδα, «η γυναίκα στον αγώνα. εντυπα που κανουν τις γυναικες υποταγμενες», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 7, 6 Ιούνη 1978, σ. 5-6.
- Χαλικιά, Μάγδα, «η γυναίκα στον αγώνα. ΟΙ ΑΛΛΟΔΑΠΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ (στην Ελλάδα) προτυπο φεμινιστικου κινηματος», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 5, 18 Απρίλη 1978, σ. 6.
- Χαλικιά, Μάγδα, «η γυναίκα στον αγώνα. ΡΑΣΙΔΑΚΗΣ, ΥΦΗΓΗΤΗΣ: ΟΛΕΣ ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΕΧΟΥΝ ΥΣΤΕΡΙΑ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 9, 20 Αυγούστου 1978, σ. 5-6.
- Χαλικιά, Μάγδα, «η γυναίκα στον αγώνα. ΤΟ ΝΕΟ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΤΑΞΙΚΟ ΕΝΤΥΠΟ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 4, 14 Μάρτη 1978, σ. 3.
- Χαλικιά, Μάγδα, «ΜΑΖΙ...», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 4, 14 Μάρτη 1978, σ. 15.
- Χατζηγιάννης, Γιάννης, «ΛΕΣΒΙΑΣΜΟΣ: μια επαναστατική θέση εναντίον στη πατριαρχία και τον καπιταλισμό», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 6, 16 Μάη 1978, σ. 15.
- Χρηστάκης, Λεωνίδας, «ΑΜΦΙ. ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΩΝ ΟΜΟΦΥΛΟΦΙΛΩΝ. μια ουσιαστική συμβολή για σεξουαλική απελευθέρωση δημιουργεί το πρώτο ελληνικό περιοδικό ομοφυλοφίλων», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 5, 18 Απρίλη 1978, σ. 9.
- Χρηστάκης, Λεωνίδας, «ΑΜΦΙΔΡΟΜΙΟ. η τριαμφιανδρία του ΑΚΟΕ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 33, 16 Αυγούστου 1979, σ. 8.
- Χρηστάκης, Λεωνίδας, «απ' τη γυναίκα του καραγκιόζη στην κα τσάτσου. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 23, 29 Μάρτη 1979, σ. 2-12.
- Χρηστάκης, Λεωνίδας, άτιτλο, *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 21, 22 Φλεβάρη 1979, σ. 2.

Χρηστάκης, Λεωνίδας, «εικονα σου ειμαι κοινωνια και σου μοιαζω...η πορνεια και οι εκμεταλλευτες οι παρεκτροπες εχουν αιτιες την παιδεια την αμορφωσια την κοινωνικη ανισοτητα κ.α.», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 6, 16 Μάη 1978, σ. 2-6.

Χρηστάκης, Λεωνίδας, «παρτε τα μεσα αναπαραγωγης στα χερια σας. αντρικη αντισυλληψη», δεκαήμερη φυλλάδα πολιτικής δράσης και κουλτούρας *Ιδεοδρόμιο*, τχ. 3/70, 5 Οκτωβρίου 1981, σ. 1-2.

Χρηστάκης, Λεωνίδας, «ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΠΟΥ ΜΟΙΑΖΟΥΝ ΜΕ ΔΙΑΦΗΜΙΣΗ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 21, 22 Φλεβάρη 1979, σ. 17.

Χρηστάκης, Λεωνίδας, «το τελος των συκων. ΜΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΥΠΟΘΕΣΗ ΑΜΦΙ-ΑΚΟΕ», *αδέσμευτο περιοδικό πολιτικής δράσης και κουλτούρας Ιδεοδρόμιο*, τχ. 62, 26 Μάρτη 1981, σ. 2-4.

Ιστοσελίδες

A) Ελληνική αρθρογραφία

Αντωνόπουλος, Θωδωρή, «Ο ΔΡΟΜΟΣ ΕΧΕΙ ΤΗ ΔΙΚΗ ΜΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑ», *LIFO*, τχ. 608, 6 Ιουνίου 2019, σ. 22-31, στο: <https://www.lifo.gr/issues/view/608>, τελευταία πρόσβαση: 4/7/2023.

Ανώνυμος, «ΟΙ ΝΟΜΟΙ ΠΟΥ ΚΑΤΑΡΓΗΘΗΚΑΝ ΣΤΟ ΠΕΖΟΔΡΟΜΙΟ. Οι νίκες των φοιτητών», *Ο Ιός της Κυριακής (Ελευθεροτυπία)*, 2/7/2006, στο: <http://www.iospress.gr/ios2006/ios20060702.htm>, τελευταία πρόσβαση: 16/7/2023.

Ανώνυμος, «Τομ Βερλέιν: Ο frontman των Television. Αμερικανός κιθαρίστας και τραγουδοποιός, συνιδρυτής των Television, του σημαντικότερου συγκροτήματος της νεοϋρκέζικης σκηνής του πανκ», στο: <https://www.sansimera.gr/biographies/3072>, τελευταία πρόσβαση: 25/7/2023.

Ανώνυμος, «Ψηφίδες μνήμης: Περιοδικό ΑΜΦΙ: το νομοσχέδιο βρικόλακας», *μιγάδα*, τχ. 17, Άνοιξη 2017, σ. 20-22, στο: <https://migada71.files.wordpress.com/2019/05/17-cea8ceb7cf86-cebccebd.pdf>, τελευταία πρόσβαση: 4/7/2023.

Γεράσιμος Λιβιτσάνος, «18 Οκτωβρίου 1981: Τι άλλαξε στην Ελλάδα η “Αλλαγή”», *news 24/7*, 18 Οκτωβρίου 2020 07:05, <https://www.news247.gr/politiki/18->

oktovrioy-1981-ti-allaxe-stin-ellada-i-allagi.9021483.html,

τελευταία

πρόσβαση: 18/7/2023.

Σπουδαστικό Σάλπισμα, τχ. 4, 17 Γενάρη 1980, στο:

https://kanali.files.wordpress.com/2009/10/salpisma_17_01_198012mb.pdf,

τελευταία πρόσβαση: 16/7/2023.

B) Ξενόγλωσση αρθρογραφία

Ανώνυμος, «Possibly the ONLY surviving 70s punk publisher who never quit, V.

Vale's Re/Search continues to provide 'Against-the-Status-Quo' publications that simulate the imagination and optimistic skepticism», στο:

<https://www.researchpubs.com/about>, τελευταία πρόσβαση: 25/7/2023.

Hodkins, Leslie, «RE/Search History: From 1977 Punk to Now», στο:

<https://www.researchpubs.com/history>, τελευταία πρόσβαση: 25/7/2023.

Perkins, Stephen, «Punk Zines», στο:

<https://www.zinebook.com/resource/perkins/perkins7.html>,

τελευταία

πρόσβαση: 25/7/2023.

Οπτικοακουστικό υλικό

Βαφειάδης, Σέργιος (Σκηνοθέτης). (2013). *Μέχρι να γίνεις ο βασιλιάς των ηλιθίων*.

Μια ταινία για την ελληνική πανκ μουσική σκηνή [Ντοκιμαντέρ]. Ελλάδα: Stefi

Productions, στο: <https://www.youtube.com/watch?v=psfmYInXHb0>,

τελευταία πρόσβαση: 5/8/2023.

Χαριστίδης, Γιάννης (Σκηνοθέτης). (2013). *Voices from the Greek Underground*

[Ντοκιμαντέρ]. Ελλάδα: Sisyphos Images, στο: <https://vimeo.com/86588978>,

τελευταία πρόσβαση: 5/8/2023.

Βιβλιογραφία

Αντωνόπουλος, Θωδωρής, «Ο Λεωνίδας Χρηστάκης ως δημοσιογράφος», στο

Χρίστος Μάης-Νίκος Σούζας (επιμ.), *Ο πολυπράγμονας Λεωνίδας Χρηστάκης*.

9+1 κείμενα, Αθήνα, οι εκδόσεις των συναδέλφων, 2019, σ. 174.

Αρσενίου, Ελισάβετ, *Νοσταλγοί και πλαστοουργοί. Έντυπα, κείμενα και κινήματα στη*

μεταπολεμική λογοτεχνία, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, 2003.

- Αυγερίδης, Μάνος – Γαζή Έφη – Κορνέτης Κωστής, «Εισαγωγή», στο Μάνος Αυγερίδης-Έφη Γαζή-Κωστής Κορνέτης (επιμ.) *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δυο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 15-18.
- Θεοδωρακόπουλος, Λουκάς, «Αμφί» και Απελευθέρωση, Αθήνα, Πολύχρωμος Πλανήτης, 2005.
- Ιωάννου, Δημήτρης – Κολοβός Ν. Γιάννης, «Πρόλογος», στο Γιώτα Γκουμέα (επιμ.), «Είμαστε τρελοί κι ευτυχισμένοι»...Φωτογραφίζοντας την άγρια πλευρά της δεκαετίας του '80, Αθήνα, εκδόσεις στο περιθώριο, 2018, σ. 10.
- Καλαμαράς, Παναγιώτης, «Ο Λεωνίδας Χρηστάκης ως εκδότης», στο Χρίστος Μάης-Νίκος Σούζας (επιμ.), *Ο πολυπράγμονας Λεωνίδας Χρηστάκης. 9+1 κείμενα*, Αθήνα, οι εκδόσεις των συναδέλφων, 2019, σ. 154-162.
- Κατσάπης, Κώστας, *Το «πρόβλημα νεολαία». Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα 1964-1974*, Αθήνα, Εκδόσεις Απρόβλεπτες, 2013.
- Κολοβός Ν., Γιάννης, «Κοινωνικά απόβλητα»; Η ιστορία της πανκ σκηνής στην Αθήνα, 1979-2015, Αθήνα, Εκδόσεις Απρόβλεπτες, 2015.
- Λιάκος, Αντώνης, *Ο ελληνικός 20ος αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2020.
- Λίτσης, Μωυσής, *Στης Μεταπολίτευσης τα χρόνια*, Αθήνα, Εκδόσεις Τόπος, 2019.
- Μάφι, Μάριο, *Underground*, (μτφρ. Τ. Καραϊσκάκη), Αθήνα, Οδυσσέας, 2000.
- Μουτσόπουλος, Θανάσης, «Ο Λεωνίδας Χρηστάκης ως εισαγωγέας της underground κουλτούρας στην Ελλάδα», στο Χρίστος Μάης-Νίκος Σούζας (επιμ.), *Ο πολυπράγμονας Λεωνίδας Χρηστάκης. 9+1 κείμενα*, Αθήνα, οι εκδόσεις των συναδέλφων, 2019, σ. 126-153.
- Μουτσόπουλος, Θανάσης, «Το αθηναϊκό underground 1964-1983», στο Θανάσης Μουτσόπουλος (επιμ.), *Το αθηναϊκό underground*, Αθήνα, Athens Voice books, 2012, σ. 20.
- Νικολακοπούλου, Έλενα, «Η γέννηση του αθηναϊκού underground», στο Νικόλας Γκιμπιρίτης (επιμ.), *Το αθηναϊκό underground*, Αθήνα, Τόποι, 2022, σ. 60.
- Ντούσια, Γεωργία, «Η αμφισβήτηση της πατριαρχίας και η απελευθέρωση των γυναικών, προτάγματα του αυτόνομου φεμινιστικού κινήματος», στο Ντίνα Βαΐου-Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.) *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού. Μεταπολίτευση και “μετά”*, Αθήνα, Τομέας Εκδόσεων του Ιδρύματος της Βουλής, 2018 σ. 33-38.

- Ρασσιάς, Βλάσης, *Underground Press*, Αθήνα, Ελεύθερος Τύπος, 1988.
- Ρεπούση, Μαρία, «Φεμινισμοί της Μεταπολίτευσης: αφηγηματικά πλαίσια και αναθεωρήσεις», στο Ντίνα Βαΐου-Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.) *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού. Μεταπολίτευση και “μετά”*, Αθήνα, Τομέας Εκδόσεων του Ιδρύματος της Βουλής, 2018, σ. 1-12.
- Σκλαβενίτη, Κωστούλα, «Αυτόνομες φεμινιστικές ομάδες της Μεταπολίτευσης: δύο τρία πράγματα που ξέρω γι’ αυτές», στο Ντίνα Βαΐου-Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.) *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού. Μεταπολίτευση και “μετά”*, Αθήνα, Τομέας Εκδόσεων του Ιδρύματος της Βουλής, 2018, σ. 73- 79.
- Σκλαβενίτης, Δημήτρης, «*Κάτσε καλά, Γεράσιμε...*». *Μαθητικό κίνημα & καταλήψεις 1974-2000*, Αθήνα, Εκδόσεις Ασίνη, 2016.
- Σούζας, Νίκος – Μάης Χρίστος, «Εισαγωγή στον κόσμο του Λεωνίδα Χρηστάκη: Ο Λ. Χ. ως πολιτικό υποκείμενο», στο Χρίστος Μάης-Νίκος Σούζας (επιμ.), *Ο πολυπράγμονας Λεωνίδας Χρηστάκης. 9+1 κείμενα*, Αθήνα, οι εκδόσεις των συναδέλφων, 2019, σ. 9-34.
- Σούζας, Νίκος, “*Σταμάτα να μιλάς για θάνατο μωρό μου’*”. *Πολιτική και κουλτούρα στο ανταγωνιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1974-1998)*, Θεσσαλονίκη, ναυτίλος, 2015.
- Σούζας, Νίκος, «Τι είναι τα fanzines; Από την απρόσκοπτη προσωπική έκφραση στη συγκρότηση νέων μορφών κοινωνικότητας», στο Παντελής Αραπίνης (επιμ.), *Αντικουλτούρα. Η ανάδυση ενός νέου κοινωνικού υποκειμένου μετά το 1980*, Σπάρτη, Ιδιομορφή, 2012, σ. 59-71.
- Τζιόβας, Δημήτρης, *Η Ελλάδα από τη χούντα στην κρίση. Η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης*, (μτφρ. Ζωή Μπέλλα-Αρμάου, Γιάννης Στάμος), Αθήνα, Gutenberg, 2022.
- Χρηστάκης, Λεωνίδας, *Η γενιά των Beat και ο πρόην Πητ: αφορμές για την αμερικάνικη και ελληνική beat generation*, Αθήνα, Τυφλόμυγα, 2011.

